

Jyrki Siukonen

Pate Teikan toinen elämä

Tutkielmia puiden takaa

Tietolipas 300

Jyrki Siukonen

Pate Teikan toinen elämä

Tutkielmia puiden takaa

Tietolipas 300

Teos on Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran nimeämien asiantuntijoiden tarkastama.

SKS:n julkaisujen kokoelma kuuluu Unescon Maailman muisti -rekisteriin.

© 2025 Jyrki Siukonen ja SKS

Kannen suunnittelu: Emmi Kyytsönen

Taittomalli: Markus Itkonen

Kannen toteutus: Eija Hukka

Kannen kuva: Nuoria jätkeä Ylä-Säynäjän metsätyömaalla 1923. Sakari Pälsi, Kansatieteen kuvakokoelma, Museovirasto. CC BY 4.0. Kuvaa on rajattu.

Taitto: Keski-Suomen Sivu Oy

ISBN 978-951-858-967-2 (nid.)

ISBN 978-951-858-968-9 (EPUB)

ISBN 978-951-858-969-6 (PDF)

ISSN 0562-6129 (nid.)

ISSN 2670-2584 (verkkojulkaisut)

DOI <https://doi.org/10.21435/tl.300>

Teos on lisensoitu Creative Commons BY-NC-ND 4.0

International -lisenssillä lukuun ottamatta kuvia.

(<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.fi>)

Teos on avoimesti saatavissa osoitteessa

<https://doi.org/10.21435/tl.300>

tai lukemalla tämä QR-koodi mobiililaitteella.

PunaMusta Oy, Turenki 2025

Sisällys

Johdanto 7

I Silmästä silmään

Katseita Pentti Haanpään varhaiskauden keinoihin 19

II Kolme kämppää

Metsätyömaa-asunnon kuvaus Mukalla, Haanpäällä ja
Väkijuomakysymyksen tutkimussäätöillä 35

III Kuinka *Kaukopää* rakennettiin?

Sosialistista realismia ilman sosialismia 49

IV Paluu *Noitaympyrään*

eli Pate Teikan itsemurha 75

V Käynti suurella savotalla

Maailmankatsomuksen rakennepuita 95

VI Teikkailua rajapinnoilla

Fiktio jatkeet ja todellisuus 115

VII Puusukset

Työnjohtaja palaa takaisin 133

Viitteet 141

Lähteet ja kirjallisuus 165

Kuvaluettelo 174

Kirjoittaja 175

Abstract 176

Henkilöhakemisto 178

Johdanto

Yhdeksästä novellista seitsemässä on aiheena hengen lähtö.
Suomen kirjallisuus 1965

Yhdeksästä novellista seitsemässä aiheena on kuolema.
Suomen kirjallisuushistoria 1999

Yhdeksän novellia, joista seitsemässä tehdään kuolemaa, kuolaan tai on kuoltu.
Pate Teikan toinen elämä 2025

Kun jotkut asiat pysyvät – matematiikka niistä toinen – vaikuttaa pyrkimys uuteen jo alun alkaen tautologialta. Motoksi nostamani lainaukset toteavat kirjailija Pentti Haanpään esikoisteoksen sisälön vailla mainittavaa kehitystä. Sata vuotta teoksen ilmestymisen jälkeen sivuilla pyörivät edelleen samat luvut, vain verbin paikka vaihtuu. Syystä voi kysyä: mitä nyt?

Kirjan tutkielmat lähtevät liikkeelle Pentti Haanpään varhaisista teksteistä, kiertävät toisaalla ja palaavat vielä häneen. Ne kytkeytyvät toisiinsa, sisältävät hieman uutta tietoa ja tarjoavat joitakin tuoreita näkökulmia, mutta eivät ole varsinaisesti vastauksia kysymyksiin, joita akateemisessa tutkimuksessa on tapana tehdä. Ellei sitten: mitä löytyy, jos kurkistan tuonne?

Muutkin ovat katsoneet ja kurkistelleet, Haanpään kohdalla tunnetusti moneen suuntaan. ”Pentti Haanpää on ollut Suomen kirjallisuushistorian vaikeimmin käsiteltäviä kirjailijoita”, sanoo yksi kirjailijaa käsitelleistä, Kari Sallamaa.¹ ”Kaikki Haanpäästä kirjan tehneet rakastavat kiihkeästi Haanpäättä, mutta jokainen omaansa”, toteaa puolestaan Vesa Karonen.² Ajattelen, että itse en ole kiihkeää tyyppiä, mutta kuka tietää. Haanpään tutkimuksen kiihkeimmät ajat lienevät sitä paitsi jo ohitettu. Vielä neljäkymmentä vuotta sitten, kun Aarne Kinnunen julkaisi melko sekavan kirjansa *Haanpään pitkät varjot* (1982), asiaan suhtauduttiin tietyllä intensiteetillä. Kirjallisuudentutkija Juhani Niemen kiiteltä kirjaa *Helsingin Sanomissa* haukkui kirjailija Juha Seppälä *Suomen*

Sosialidemokraatissa värikkäästi ensin Kinnusen teoksen (”Jehovan todistajat lukevat tähän tapaan Raamattua [– –] Hänen hermeetinen metodinsa tekisi vääryyttä kenelle tahansa kirjailijalle.”), sitten myös sitä suitsuttaneen arvostelijan: ”Kirjallisuudentutkija, joka pitää ’Haanpään pitkiä varjoja’ hyvänä tutkimuksena, pönkittää vain oman olemassaolonsa oikeutusta.”³ *Tiedonantajaan* kirjoittanut Kari Sallamaa moitti niin ikään Niemeä, milteinpä ivailien, ja mätki Aarne Kinnusta sekä Haanpäällä että aitomarxilaisella astalolla: ”Kinnunen koettaa ilman teoreettista aseistusta pelkästään ahtaan tajuntansa kautta selviytyä älyllisesti niin ylivertaisesta kirjailijasta kuin Haanpää. [– –] Kun tutkija ei tunne dialektiikan kategorioita hän ei pysty sijoittamaan kirjailijan yksilöllisyyttä luokkien ja maailmankatsomusten erityisyyteen ja kansakunnan ja maailmankuvan yleisyyden suhteisiin.”⁴ Nykyään kritiikin sanomisen tavat ovat jo toiset, kenties tilallisesti turvallisemmat, mutta taatusti laimeammat.

Pentti Haanpään lukemisesta on siis mitelty, mutta mikä on hyvä tutkimus? Sallamaa jakoi 1980-luvun alussa Haanpään reseption kolmeen osaan tai linjaan: 1) naiivi kansankäsitys, 2) herrojen Haanpää, 3) marxilainen.⁵ Kinnusen tavan lukea ja Niemen tavan kiittää hän näki uusintavan kakkoslinjaa, siis etelän (oletetusti ei-vasemmistolaisen) litteraattien pyrkimystä esittää ja käsittää Haanpää jonakin muuna kuin mikä hän todella on. Lähempänä totuutta Sallamaa, kuten moni muukin *Muistiinmerkintöjen* (1976) julkaisemisen jälkeen, piti kolmatta linjaa – pidettiin hän sitä historiallisesti oikeana muutenkin. Juhani Niemikin otti marxilaisen viitekehysten kauniiseen käteensä ja kirjoitti vuosikymmenen puolivälissä tutkielman *Noitaympyrästä* (1985). Toisaalta vuonna 1996 Sallamaa oli jo nöyrempi ja myönsi Kinnusen teoksen suhteen hieman muuttaneen käsitystään.⁶ Tätä kirjaa kirjoittaessani olen perehtynyt näihin puheenvuoroihin kulttuurihistoriana, jolla on oma merkityksensä riippumatta siitä, pysyvätkö linjat suorina. Tuntuu, että kukin 1980-luvun tutkija tahollaan pyrki lähelle henkilö Haanpäätä. Kun tähän ei tähdätä, esimerkiksi Heikki Sirviön kirjoittaessa *Noitaympyrästä* vuonna 2014, tuloksena voi olla uudistunut kolmas linja, joka ei kehää laajentaessaan enää tarjoa tuttuja eväitä kirjailijasta kiistelylle:

Tulkitsen *Noitaympyrän* tapaa johtaa kronotooppiset kierroksensa kirjoitusajankohdan nykyisyydestä tuotantomuotojen ”menneisyyteen” ja sieltä rajan yli tuntemattomaan symboliseksi katkokseksi tuotantomuotojen historiassa. Politisoivana siirtona se korostaa pääoman arvonnäytteen ehdoilla toimivan yhteiskuntajärjestyksen tilapäisyyttä ja sen ristiriitaa kansalliskokouksen järjestyksessä haettuun yhteenkuulumisen ja vakauden logiikkaan.⁷

Kohotettu ja moderni Haanpää

Historiallisesti tarkastellen yksi piirre Haanpään julkikuvassa ja tuotannon reseptiossa kuitenkin on syytä palauttaa mieleen. Viittaa näet seuraavilla sivuilla Haanpään luomaan jatkuvan hahmoon ensin hänen varhaiskautensa novelleissaan ja myöhemmin romaanissa *Noitaympyrä*. Koska jälkimmäinen tuli julki vasta vuonna 1956, rakentuivat varhaisemmat mielikuvat Haanpään jatkuvista juurikin 1920-luvun novellien pohjalle. Rafael Koskimies kirjoitti vuonna 1949: ”Hallitsevana on jätkä [– –] Hän ei ole niin sanoaksemme kehityskykyinen.”⁸ Tämä käsitys oli pakko hylätä, kun kuvaan astui *Noitaympyrän* jätkä Pate Teikka, tekijänsä kenties tunnetuin henkilöahho. Hän oli Eino Kauppiselle ”lueskeleva ja asioita pohtiva nuori mies” (1956), Kai Laitiselle ”valistunut metsätyömies” (1965), Raoul Palmgrenille ”älykäs epäilijä” (1984), Juhani Niemelle ”oppimaton, silti opinhaluinen puunkaataja” (1985), Vesa Karoselle ”erittäin älyllinen metsätyömies” (1994), Kari Sallamaalle ensin ”älykäs, lueskeleva tyyppi” (1996), mutta myöhemmin jo ”jatkuvan muodon ottanut älymystöläinen [– –] intellektuelli” (2010).⁹ Saattaa olla, että viimeisimmässä arvioissa ei osuta aivan siihen, miten 1930-luvun suomalainen vasemmistoälymystö näki ja määritteli itsensä intellektuelleina.¹⁰ Mitään ryhmään kuulumisen tunnetta romaanissa ei ilmene.

Pate Teikkaa on toistuvasti luettu Pentti Haanpään alter egona, joten kyse lienee ensisijassa kirjailijan asteittaisesta kohottamisesta ”vailla korkeampaa sivistystä olevasta” (1925) ja ”älyllisesti seestymättömien” novellien kirjoittajasta (1934) yhteiskunnan henki-

selle yläportaalle, ”vapaan, osallistuvan ja kriittisen” älymystön joukkoon, kuten Erkki Sevänen (1997) Haanpäästä luonnehtii.¹¹ Aiheeseen liittyy myös Alex Matsonin tunnettu lausuma, johon palataan vielä kirjan ensimmäisessä luvussa. Ei Haanpään älyssä 1920-luvullakaan tietysti vikaa ollut, kirjoittamisen tyyliin vain oli sisäänpäin kääntyneempi ja ekspressiivisempi. *Noitaympyrään* tultaessa hänen ymmärryksensä sosiaalisesta todellisuudesta oli kiistatta syventynyt ja kirjallinen taito hioutunut, mutta olen Sallamaan linjoilla siinä, että jotakin on saattanut unohtua: ”Kun Haanpäästä on pidetty vain realistina ja kansankuvaajana, silmä on karsastanut hänen modernistisia piirteitään.”¹²

Sallamaa katsoo modernistiseksi ekspressionistisen varhaistuotannon ja ennen muuta romaanin *Talvivaaran näyttelijä* (1938).¹³ Itse näen, että Haanpään modernistisia piirteitä voidaan lukea paitsi kirjoittamisen tavasta myös moderniin todellisuuteen sitoutuvasta aiheesta. Edellistä sivuan tarkastellessani vuonna 1925 valmistunutta jätkänovellia ”Leuhka”. Siinä tapahtumat eivät viittaa vielä mihinkään lauseiden ulkopuoliseen – tukkeja uitellaan koskessa ikään kuin niiden itsensä takia, kerronnan aineiksi. *Noitaympyrässä* jätkien työ taas on koko ajan kytköksissä laajempaan materiaan ja talouden ketjuun, fiktiosta löytyy etsimättäkin näkymä nykyaikaan. Muutos, kun se tulee, on iso ja täynnä jännitteitä. ”Suomalainen kirjallisuus ei enää polski taantumuksen likaisessa jätevedessä”, Jarno Pennanen kirjoitti vuonna 1932 Toivo Pekkasin romaanista *Tehtaan varjossa*, ”vaan on lähtenyt retkelle nykyisyyteen”.¹⁴ Tämä arvio pätee myös *Noitaympyrään*. Haanpään modernismi tosin mittaillee tehdassalin sijaan yhä kairaa ja tahtoo edetä pikemmin vuodenkierron kuin koneiden tahtiin. Kuten Heikki Sirviö huomioi, Haanpään tuotannon keskeinen jännite asettuu perinteisen ja modernin ajantajun välille.¹⁵ Tyypilliset uuden maailman liikeradat saavuttavat hänen proosansa kokolailla hitaasti: junalla ajetaan ensi kerran *Kentässä ja kasarmissa* (1928), lentokonetta katsotaan *Hota-Leenan pojassa* (1929), samoin nähdään auto, mutta sen kyytiin nousee vasta kaksi vuotta myöhemmin *Noitaympyrässä*. Koneistuvassa 1930-luvun yhteiskunnassa haanpäälainen jätkä onkin

ristiriitainen hahmo, puolittainen jääne 1600-luvulla alkaneesta tukinuitosta ja samalla se ensimmäinen lenkki, jonka varassa nuori kansakunta kannattelee täysin nykyaikaista suurteollisuutta.

Mutta tuo sinimekkoinen, pihkantahrима jätkä, joka söi ruisleipää ja läskikäristystä, joka ei suuria elämältä odottanut eikä saanut, joka teki syntiä, minkä aika ja tilaisuus salli ja oli aina kuolinpaita päällä, tämä jätkä oli kuitenkin tarpeellisimpia yhteiskunnan jäseniä siinä maassa. Sillä niistä kasvikunnan tuotteista, jotka nyt soljuivat alas erämaan jokea, ihmisviisaus puristi paraimmat mehut ja elämänhyvydet, mitä siinä maassa nautittiin.¹⁶

Kari Sallamaan toteamus, että *Noitaympyrän* johtomotiivi on puu ja sen ”tuotannollinen vaellus”, on tämän kirjan kannalta olennainen. Puiden mukana soljuvat myös ihmiset.¹⁷

Haanpään kuvaus yksilöstä ja alkutuotannon reunaehdoista syntyy hetkellä, jolloin Suomeen rakennetaan sahalaitosten rinnalle myös modernit, tauotta valtavia puumääriä nielevät Kemin ja Enson selluloosatehtaat. Näitä seuraa nykyiseen Imatraan sijoittuva Kaukopään tehdas, jonka kohoamiseen kytkeytyy erikoinen kirjallinen tuote, koko lailla unohtetun Erkki Ilmarin teollisuusromaani *Kaukopää* (1935). *Noitaympyrän* työmiljööt, etenkin kirjan avausjakson talvinen tukkikämpä ja suuren joen pakkautunut tukkisuma kesäjaksolla, eivät pohjaudu Haanpään omiin kokemuksiin, vaan kyse on taitavasta fiktiosta. Ilmarin proosa taas on pohjaltaan faktuaalista. Kirjailija haki aiheeseen omakohtaista tuntumaa työskentelemällä anonyymina sekatyömiehenä Kaukopään rakennustyömaalla. Lähtökohta muistuttaa samaan aikaan Neuvostoliitossa pintaan noussutta tendenssiä, jossa intellektuellit kirjailijat jalkautuivat ja jalkautettiin proletariaatin pariin. Haanpään ja Ilmarin romaaneita voikin lukea paitsi teknisenä vastaparina, myös kaksoisvalotuksena puiden varassa toimivasta yhteiskunnasta ja sen mentaliteeteista. Kirjailijana lehdimiestäustainen Ilmari jää kauas Haanpään tasosta, mutta kuten kolmannessa luvussa esitän, hän pystyy silti kuvaamaan lähtöjään jätkämäisen päähenkilönsä kipuilun ja muutoksen vapaana harhai-

levasta yksilöstä toimivaksi osaksi sitä säännönmukaista teollista modernia, jota Haanpää Pate Teikan hahmossa karttaa ja kavahtaa.

Tekstit ja henkilö

Aarne Kinnunen halusi kirjassaan *Haanpään pitkät varjot* tutkia kirjailijan tekstejä ilman biografiaa, sellaisenaan. Lopputuloksesta tuli poukkoileva ja persoonallinen, mutta pidän tavoitetta yhä tärkeänä. Onhan Haanpään elämän seuraaminen tuottanut kylliksi epätasaista luentaa; tuntuu että kirjailijan hukkumiskuolemaakin on selvitelty sivumääräisesti enemmän kuin tämän 1920-luvun varhaistuotantoa. Tämän kirjan ensimmäisessä luvussa pyrin tarkastelemaan noita Haanpään alkukauden novelleja irti tekijän historiasta, mutta myöhemmissä kirjailijan henkilö väistämättä hiipii kuvaan mukaan. Toisessa luvussa, jossa aiheena ovat metsäkämpän kuvaukset, Haanpää saa seurakseen myös nuoren Timo K. Mukan.

Vahvimmin Haanpää on kuitenkin läsnä neljännessä luvussa, jossa paneudutaan *Noitaympyrän* kirjoittamisen vaiheisiin. Käsi-kirjoituksen historiaan sisältyy mutkia ja käänteitä, joita on mahdollonta selittää kytkemättä niitä kirjailijan elämäntapahtumiin. Tulokulmaa ja äänenävyä on siis kirjan mittaan tarkistettava; lukija huomaa, että paitsi aiheet myös tutkimuksen keinot vaihtelevat luvusta toiseen. Painopiste on tekstien lukemisessa ilman teoreettisia lähtöoletuksia. Mielessä kannattaa kuitenkin pitää Pertti Karkaman huomautus, jonka mukaan teorian ihminen, sellainen ihminen, joka suhtautuu sanataiteeseen välittömästi ja puhtaasti havainnoiden ja eläytyen, on kuvitelma.¹⁸

Viidennessä luvussa esiin nousevat kirjallisten ja poliittisten tosioiden lomittumiset ja törmäykset Pentti Haanpään ja hänen tukijansa, *Kirjallisuuslehden* päätoimittajan Jarno Pennasen toiminnassa. Siinä, ja edelleen kuudennessa luvussa, taustoitetaan yhteiskunnallisia teemoja *Noitaympyrän* ulkokehällä ja itärajan tuolla puolen. Samalla liikun 1930-luvun alkuun liittyvän historian-tutkimuksen parissa ja kehitellen edelleen Kari Sallamaan esittämää

ajatusleikkiä Pate Teikan myöhemmistä vaiheista. Olen valinnut alkuperäislähteiden rinnalle joitakin hyödylliseksi katsomiani teoksia pyrkimättä täyteen kattavuuteen. Lopputulos on ainakin kirjallisuustieteellisesti ottaen spekulatiota. Lopetusluvussa eli seitsemännessä palaan jälleen Haanpään tekstiin ja nostan esiin yksittäisen 1930-luvun novellin.

Vielä sana tutkimuksesta ja tämän kirjan ajatuksesta. Pentti Haanpäästä ja hänen kirjallisuudestaan on laadittu lukuisia artikkeleita, kaksi väitöskirjaa ja kuusi pienemmässä tai suuremmassa määrin tutkimuksen mitat täyttävää monografiaa. Viimeisimmän rypypään muodostavat Esko Knaapilan väitöskirja (2012), Matti Salmisen (2013) ja Anssi Sinnemäen (2014) teokset sekä Heikki Sirviön kaksi artikkelia (2013, 2014). Aiemmat tutkimukset rakentavat luonnollisesti pohjan, jolta lähden liikkeelle. Koska niiden aiheet kuitenkin levittäytyvät eri suuntiin ja kirjailijan tuotannon eri vaiheisiin, en käy luettelemaan jokaista edeltäjää, vaan viittaan ainoastaan niihin teksteihin, jotka oleellisesti liittyvät käsittelemiini asioihin. Sama koskee Timo K. Mukan tuotannon tutkimusta, johon sisältyy jo kolme väitöskirjaa ja lukuisia artikkeleita, jotka eivät kuitenkaan tarkastele sitä vuonna 2010 julkaistua käsikirjoitusta, jota luen. Erkki Ilmarin kohdalla tilanne on toisella tavalla niukka, sillä kirjallisuudentutkijoista huomiotaan hänen teokselleen on suonut ainoastaan Raoul Palmgren, hänkin lyhytsanaisesti. Muutama rivi enemmän Ilmarista on kirjoitettu Lapin kuvaajana.¹⁹

Kirjan kuvituksella pyrin tuomaan tekstin rinnalle joitakin konkreettisia lisä. Sakari Pälsin vuonna 1923 ottamassa valokuvassa, jonka olen rajannut kirjan kanteen, seisoo joukko nuoria metsätöläisiä. He ovat kirkassilmäisiä, hymyileviä ja siloposkisia. Kukaan heistä ei vielä kuulu niihin synkeisiin ja savotoissa rähjistyneisiin jätkiin, joista Pentti Haanpää alkaa pari vuotta myöhemmin kirjoittaa. Mutta kymmenen vuoden jälkeen, 1930-luvun alussa, kuluttavan työn ja *Noitaympyrän* kuvaaman ahdistavan laman syöminä, heidänkin katseensa oli luultavasti aivan toinen.

Miksi kirjaan lopulta valikoituivat juuri nämä asiat ja näkökulmat? Siksi, että ensimmäinen kurkistus yleensä johtaa toiseen ja

kolmanteen. Kirjoittamisen mittaan esiin alkoivat nousta jätkät ja puut, sitten näkyi myös jotakin niiden takana. Tutkijaposition suhteen mietittävää ei jäänyt – huomasin jo varhaisessa vaiheessa olevani yksi niistä ukoista ja akoista, jotka lukevat asioita vanhoista kirjoista ja hautovat niitä päänupuissaan, aivan kuten nuori Haanpää sen sata vuotta sitten sanoitti. Hautomatyö ei olisi onnistunut ilman Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkiston ja Kansallisarkiston apua. Alkukipinä *Noitaympyrän* tekstihistorian tutkimiseen oli Matti Salmisen pieni oivaltava lyijykynämerkintä Pentti Haanpään museossa, Piippolassa. Lämmin kiitos Matille. Kiitän myös käsikirjoitukseni anonyymejä arvioijia, joilla oli iso vaikutus lopputulokseen. Ja mopokyydistä kiitän Pekkaa.

I Silmästä silmään

Katseita Pentti Haanpään varhaiskauden keinoihin

”Haanpää pakenee tutkijan otetta”, toteaa tutkija.²⁰ Silloin kun ote on saatu, se on merkinnyt monesti tarttumista henkilöhistoriaan ja keskittymistä yhteiskunnallisiin teemoihin, etenkin teosten *Kenttä ja kasarmi* (1928) ja *Noitaympyrä* (1931) valossa. Esikoisteos, novellikokoelma *Maantietä pitkin* (1925) ei ole houkutellut Haanpään tutkijoita erityisen keskittyneeseen tarkasteluun.²¹ Aikalaisarvioiden jälkeen kirjasta on tehty useamman sivun mittaisia pohdintoja vain pari kappaletta.²² Kirjan sijaan on yleensä puhuttu sen saamasta innostuneesta vastaanotosta. Jotakin kuitenkin löytyy mistä aloittaa. Veijo Meri kirjoittaa, että ”ensimmäisissä kirjoissaan Haanpää käytti kauhuromantiikkaa, muodikasta vihreää hometta, pääkalloja ja avattuja hautoja hätkähdyttääkseen ja herättääkseen lukijansa”.²³ Vesa Karonen puolestaan esittää päinvastaista: ”Kuvaus ei ole ajalle ominaista kauhuromantiikkaa, vaan se sisältää kokemuksen tasolla Haanpään myöhemminkin kehittämän ajatuksen ihmisen ja luonnon alkukantaisesta yhteydestä, joka sisältää sekä samaistumisen että vastakkainasettelun.”²⁴ Kumpikaan kirjoittaja ei selvennä, mitä oli se muodikas tai ajalle ominainen kauhuromantiikka, jota Haanpää käytti tai ei käyttänyt.

Lukemalla Pentti Haanpään (1905–1955) ensimmäisiä kirjoja – lasken tähän kaksi novellikokoelmaa (*Maantietä pitkin*, *Tuuli käy heidän ylitseen*) sekä yhden romaanin (*Kolmen Töröpään tarina*) – Meren mainitsemaa ”vihreää hometta” löytyy ainoastaan yhden kerran, kuolleen hevosen pääkallost ja ”avattuja hautoja” ovat vain ne kaksi kuoppaa, jotka haudankaivaja on kirkkomaalla työksensä kaivanut. Molemmat yksityiskohdat sisältyvät esikoiskokoelmaan.

Suurpiirteisesti ehdotetun kauhuromantiikan sijaan Haanpään ensimmäisistä kirjoista löytyykin lähinnä eläinkertomuksia, kuvauksia elämästä rapistuvissa maataloissa, ironisia kommentteja uskonnollisuudesta ja pakinajuttuja. Lähimmäs kauhuromantiikkaa käyvät lähes parodiset aiheet *Maantietä pitkin* -kokoelman novellissa ”Mäki autiolla mustassa yössä”. Se on synkkänä ja myrskyisenä yönä kerrottu nuotiotarina sammuneesta suvusta – maininnan saavat talon kellariin lukittu isäukko, kummitus, itsemurhan tehnyt pyöveli, joka hänkin kummittelee, sekä pihalta luurangoksi syötynä löytynyt suvun viimeinen mies.

Hätkähdyttämään 20-vuotias esikoiskirjailija Haanpää kyllä pyrki, se käy ilmi kuvastosta. Kari Sallamaa toteaa, että kirjailijan varhaistuotannon keinojen yhteydessä moni on puhunut ekspressionismista, ja selvittää asiaa hieman tarkemmin nostaten esikoiskokoelman kahdesta ensimmäisestä novellista esimerkeiksi vanhuuden ja sairauden eksistentiaalisen kammottavuuden sekä groteskin kuvaston (eikä jätä mainitsematta kirjallista kauhuromantiikkaa).²⁵ Ekspressionismi sopiikin – ainakin väljästi tulkittuna – *Maantietä pitkin* -kokoelman viitteeksi paremmin kuin käsitteenä hankala kauhuromantiikka.²⁶ Eino Railon väitöskirja, vuonna 1925 valmistunut *Haamulinna*, on kauhuromantiikan taustoituksena maineikas, mutta sen avulla Haanpään kirjallista kontekstia tuskin löytyy. Sen sijaan esimerkiksi Joel Lehtosen vuonna 1922 ilmestynyt romaani *Rakastunut rampa* tarjoaa groteskeine kuvineen paljonkin taustoja ja tyylipiirteitä, myös ne ”haanpääläisiltä” näyttävät kolme pistettä ...²⁷

Tässä luvussa tarkastelun lähtökohtia ovat Pentti Haanpään vuosina 1924–1925 kirjoittamien novellien muoto ja esteettinen autonomia. Se, mitä Haanpää myöhemmin kirjoitti ei ole asiayhteyden kannalta edes olemassa. Vähän merkitsee sekin millaisen elämän Pentti Haanpää eli. Merkityksellisiä tietoja ovat ainoastaan seikat, jotka valottavat novellien syntyä. Esikoiskokoelman lisäksi katsastetaan erityisesti novellia ”Leuhka”.

Kuolemisia

Maantietä pitkin sisältää yhdeksän novellia, joista seitsemässä tehdään kuolemaa, kuollaan tai on kuoltu.²⁸ Makaaberin teema ei sinällään ole uutta kotimaisessa kirjallisuudessa, sillä Konrad Lehtimäki oli julkaissut jo kymmenen vuotta aiemmin novellikokoelman *Kuolema*.²⁹ Molemmilta löytyy yliampuvuutta, mutta Haanpään kielellinen taito on aivan eri tasolla. Hänen esikoisessaan laatu kuitenkin vaihtelee, ja lukija joutuu ajoin miettimään tekstien teknisiä ongelmia. Kömpelötekoisin on kolmas novelli ”Viimeinen hauta”, joka on myös kokoelman varhaisin. Se ilmestyi Nuoren Voiman *Tulenkantajat*-albumissa 1924; kirjoittaessaan Haanpää oli 17-vuotias. Novelli merkitsi siirtymistä uudelle alueelle, sillä tätä varhaisemmat julkaistut kirjoitelmat olivat melko vaatimattomia, lähinnä lastentarinoita. Kertomus pääkallossa rahojaan säilyttävästä ja asuntonsa luulla koristelevasta haudankaivajasta, joka yöpimeällä kaivaa maata viinan voimalla ja kaatuu pullon käytyä tyhjäksi itse kuolleena kuoppaan, on kirjallisena suorituksena vielä hatara ja aiheeltaan teini-ikäisen keksintöä. Tekstin ”alkeellisesta kompositiosta” myös huomauteltiin Helsingin kirjallisessa piirissä novellin ilmestymisvuonna 1924.³⁰ ”Viimeinen hauta” toimii kuitenkin aloituspisteenä, kun Haanpää tahtoo rakentaa kuoleman ympärille temaattista kokonaisuutta. *Panun* ja Nuoren Voiman Liiton kirjoituskilpailuvoittojen perusteella häneltä pyydetään kokonaista kirjaa elokuussa 1925. Valmis käsikirjoitus saapuu kustantajalle yhdessä kuukaudessa ja novelleista neljä on täysin uusia.³¹

Nopea aikataulu selittää sen, etteivät kaikki osaset asetu samoita teemaan. Eniten kontrastia aihepiiriin tuo pakinamainen, *Panu*-lehden kirjoituskilpailun voittanut kertomus ”Tilanomistajan aamu”, myötämielisinä tuomareina lehden toimittajat F. E. Sillanpää ja Martti Haavio.³² Aamua ennen kirjassa on jo edetty äidinmurhaan asti. Tiivistäen voi sanoa, että teoksen johtolinja kulkee kivuliaaseen vanhuuteen kuolemisen satunnaisen väkivallan seurauksiin kuolemiseen, sitten työn äärellä kuolemisen eläimen tappamiseen työllä ja edelleen lähisukulaisen murhaan. Tämän jälkeen kuole-

masta vedetään henkeä yhden tekstin verran ja käsitellään sitten kokonaisen suvun kuolema, sen jälkeen vielä itsemurha. Kokoelman päättävässä novellissa tyylilaji muuttuu aivan uudeksi.

Aika ja hyönteiskansa

Maantietä pitkin rakentuu kuolema-aiheen ohella myös vuoden kierrolle – Pekka Tarkan sanoin luonto ja sosiaalinen maisema ovat Haanpäälle ”katoavien ilmiöiden tarkoituksetonta, loputonta kiertoa”.³³ Kronologisen etenemisen sijaan novellien vuosi kiertyy kuitenkin silmukaksi. Kirja alkaa päivästä ja kesän valoisasta heinäntekoajasta (”Elämän valtatieltä”), siirtyy pimeään iltaan (”Hengen lähtö”, ”Viimeinen hauta”), kohti syksyistä sadetta ja hämärää (”Vaalenneiden luiden tarina”, ”Äiti ja poika”) ja saavuttaa talven pakkasyön (”Tilanomistajan aamu”). Talven ylittämisen sijaan aika kääntyy takaisin syksyyn (”Mäki autiolla mustassa yössä”) ja edelleen kesän heinänteon aikaan (”Kesähelteisen keskipäivän tapaukset sekä epilogi”). Kirjan päättävä novelli sijoittuu keväeseen (”Huhtikuinen yö”), jonka jälkeen aika kulkee ikään kuin kirjan alkuun ja sen kesäpäivään. Neljä vuodenaikaa muodostavat suljetun maailman, jolla on näennäisesti ajanlaskunsa, mutta jossa ei kuljeta syklisesti uuteen vaan käännytään aina takaisin. Tietä pitkin kulkemalla ei pääse mihinkään, uloskäyntiä ei ole. PäätösnoVELLIN sivuhenkilö toteaa: ”[–] elämä on samanlaista kuin myllärin laulu: päähän kun pääsee niin alkaa se vielä”.³⁴

Ajan sulkeuma ja kiertoliike työntää esiin paitsi toistuvia ilmaisuja myös samoja hahmoja ja tilanteita kirjan eri aikatasoilla. Myrkyttämänsä äidin haudalla vieraileva kainalosauvoilla liikkuva poika on jo kenties tavattu kainalosauvoineen ukkona katselemassa, kun puukotettu Hämä-Jöri tekee kuolemaa. Kuolleen huutolaiseukon kuopannut hauturi puolestaan kaivaa myöhemmin oman hautansa ja sitä ennen vielä valmiiksi odottamaan kuopan, johon ehkä laskeetaan puukotettu Hämä-Jöri, myrkytetty äiti tai itsemurhan tehnyt Mujulan kartanon kantavaari. Kuva äitinsä haudalla seisovasta

pojasta tallentuu eri vuodenaikoina: helteisen taivaan alla uuvuttavassa kuumuudessa, marraskuisen, kylmän tähtitaivaan alla ja hämyisessä, haaleassa ja haikeassa syyskesän yössä.

Kirjan sulkeutuvaa ja toisteista maailmaa korostavat Haanpään tarinoiden välille punomat lenkit. Aloituspöytäkirjan päätteessä mainitaan taloissa ja tölleissä istuskelevat ukot ja akat, jotka lukevat asioita vanhoista kirjoista ja hautovat niitä päänupuissaan. Vastaavasti toisen novellin alussa on rahilla istuva ukko kirja polvillaan, päälaki kaljuna. Vielä tukevampi punos kahden ensimmäisen novellin välille syntyy, kun ensimmäisessä äitinsä haudalta lähtevä myrtynyt, katkera jätkä pohtii ”Mitään oikeuspuntaria ei taivaitten reunalla ole, kaikki sattuu kuten sattuu”,³⁵ ja toisessa puukosta saanut Hämä-Jöri kysyy ”Mihin hän [Jumala] oli silloin hukannut oikeuspuntarinsa, kun päästi monimurhaajan karkuun ja pani minut kitumalla kuolemaan?”³⁶ Avausnovellin epävakaa vaikuttavan sivuhenkilön, katkeran jätkän, ja seuraavan kertomuksen päähenkilön kohtaaminen rakentuu näin tekstien väliin ikään kuin sattumalta toteutuneena mahdollisuutena, takaa-ajetun murhamiehen puukon huitaisuna, jonka yksityiskohtia ei sen tarkemmin selosteta.

Tarinasta toiseen kantaa myös pieni valo. Toisen novellin lopussa ”tuijun kituva liekki repäisee yön synkeätä vaippaa”³⁷ ja vastaavasti kolmannen alussa ”Töllien mustanjyhkeistä seinistä alkoi näkyä jo valojen välähdyksiä.”³⁸ Edellisessä valo lankeaa ukon liidunvalkoiseen päälakeen,³⁹ jälkimmäisessä sen kaikuna on haudankaivajan asunnon ”pääkallo, jonka liidunvalkoiseen lakeen lyhty heitti valoaan”.⁴⁰ Kauanko aikaa on kulunut novellien välillä ja kenen kallo haudankaivajan katosta mahtaa roikkua? Koska vuodet ovat toistensa kaltaisia, eivät novellien tapahtumat välttämättä kiinnity perinteiseen kalenteriin. Onhan todettu, että Haanpään ”hengen lähdon” pessimistiset pohdiskelut ovat usein tilanteita vailla historiallista aikaa.⁴¹

Orgaanisia reittejä novellien sivujen lävitse puhkovat kirjan alkupuolen maailman näkyvimmat eläimet eli hyönteiset ja madot. ”Elämän valtatieltä” avaa kesän iloisesti inisevien sääskien ja synkeästi porisevien kärpästen kuvalla, jota täydentävät lantakasoissa

turisevat paisuneet kellanpuhuvat kärpäset. Sisällä talossa kuolevan eukon haavoissa on niiden jälkikasvua, matoja, toukkia. ”Ruumis on toukan ruoka”, jatkaa seuraavan ”Hengen lähtö” -novellin nimetön ukko. Hänen omassa päälaessaan suonet vongertelevat kuin onkilirot. Seinäkellonsa rattaiden raossa lymyää russakoita ja kirjan selkämyksessä lude. Kolmannen novellin Hauta-Matti toteaa, että lihavilla madoilla on mainio pesä itse ihmisessä. Miehen pöytäkin on madonsyömä. Onkilieroina luikertelevat suonet kuvataan uudelleen kirjan loppupuolella, kahdeksannen novellin Mitti Maskelin ohimoilla. Hänen talonsa mailla oli moni ”elänyt ja tohissut, tonkinut tunkiota kuin sontiainen”, palkkanaan elämän päässä vain se, että ”kankaan laella soran sisässä lihavat, valkovatsaiset, punanokkaiset madot vonkertavat sisään silmäkuopasta, syövät ja kaluavat”.⁴²

Matka ohimoiden onkilieroista silmäkuoppaan luikertaviin matoihin on tuuman mittainen – ihminen ja hänet syövä ovat kertojan silmin lähes yhtä ja samaa.⁴³ Hyönteisteema alkaa kiertyä umpeen, kun Mitti Maskeli päiviensä päättämisen alla ajattelee: ”Ihminen inisee aikansa kuin sääski, elämän someroisella valtatiellä. Ja katosi kuin sääski!”⁴⁴ Lopetuksena, viimeisen eli yhdeksannen novellin päätteessä tukkijätkä Soini kuvittelee itsensä ja talon tyttären: ”Niin he ovat kuin kahden koko maailmassa, kesäyössä, kuin kaksi itikkaa suunnattoman sinikirkkaan lasikuvun alla.”⁴⁵ Taivaan kupu taipuu kaareksi koko kirjan aloitukseen: ”Hilkan sininen oli taivaan kumu”, sekä kuvaan suuren talon pihasta, jossa pääskysten ansiosta surma oli suuri ”kaiken ilmassa ahertavan hyönteiskansan keskuudessa”. Näihin kuuluivat myös iloisesti inisevät sääsket.

Sanavirta ja novellin loppu

Maantietä pitkin -kokoelma on täynnä juonettomia kuvauksia ja tarinoita, joissa luotetaan rikkumattomaan kertojaääneen ja tämän lähes päälleikäyvään sanoilla makusteluun. Nimistöissä on paljon ”mielettöntä” – Hämä-Jöri, Kiia Hyypiö, Mitti Maskeli – ja kuvauksessa esiintyy runsaasti äänteellisiä ketjuja:

[– –] kuivunut ja musta runko kohosi kuin kaliseva luuranko
 [– –] levisi säännöttömänä, sekasortoisena sikermänä Mujulan
 kartano.⁴⁶

[– –] soitteli sirkka suruvoittoisesti; lieneekö sekin sahananut
 sirisevin sahanlajein [– –] harakankukkia, kirpeitä ja keltaisia,
 koko kesäistä kasvikuttaa.⁴⁷

[– –] heiluri lerkkuu, ruskeasiipiset russakat lymyävät rattaiden
 rakoloissa.⁴⁸

”Äänteellinen kuori, sanan akustiset ominaisuudet, ovat hänen puheessaan *merkityksellisiä* riippumatta sanan loogisesta tai konkreettisesta merkityksestä,” kirjoitti venäläinen formalisti Boris Eichenbaum maineikkaassa artikkelissaan Gogolista.⁴⁹ Haanpään lauseissa on samaa luonnetta. Kuten Gogolilla, myös hänellä on mahdollista että ”koko virkkeestä jää mieleen oikeastaan vain äännejatkumo”.⁵⁰ Eichenbaumin analyysin lähtökohtana oli *skaz* (suullinen kertomus), mutta Haanpään alkukauden tuotteet eivät ole tässä merkityksessä juttuja. Sanaleikkejä ja vitsejä hän ei viljele. Haanpää käyttää varhaisista teksteistään nimikettä novelli, toisen kokoelman alaotsikkona on puolestaan ”kertomuksia”. Teknisesti ottaen ne lienevät ”suomalaista lyhytkerrontaa”.⁵¹ Kerronnan muoto ja kertojan ääni – kielellinen ”ilmaisuraivo” – ovat 1920-luvun puolivälissä kuitenkin yhä kehitysvaiheessa ja käyvät esikoiskokoelman jälkeen läpi yhden merkittävän kokeilun.⁵²

Maantietä pitkin -kokoelman päättävä novelli ”Huhtikuinen yö” on Haanpään julkaisuissa ensimmäinen tukkijätkistä kertova teksti. Se avaa näkymän uuteen maailmaan, erilaiseen ja dialogisempaan kuin siihenastiset kylien ja maatalojen elämään kiinnittyvät tarinat.⁵³ Kahdessa seuraavassa novellissa Haanpää kehittää edelleen tukkijätkän teemaa. Nämä ovat *Suomen Kuvalehdessä* 1926 julkaistu ”Leuhka” ja 1927 ilmestyneeseen kokoelmaan *Tuuli käy heidän ylitseen* kuuluva ”Jätkä ja jätkän onnea”. Molemmat kertomukset on kirjoitettu esikoiskokoelman vuonna 1925: ”Jätkä ja jätkän onnea” voitti toukokuussa päättyneen Nuoren Voiman Liiton kilpailun ylivoimaisesti ja julkaistiin samana syksynä toisessa

Tulenkantajat-albumissa, ”Leuhka” puolestaan valmistui marraskuun alussa.⁵⁴ Näitä ehjiä ja taidokkaita töitä yhdistävä uusi piirre on Haanpäälle harvinainen minäkertoja.⁵⁵ Novelleissa on muitakin merkittäviä toiseuksia. ”Leuhka” jatkaa esikoiskokoelman kuolemateemaa mutta uudenslaisin keinoin. Seuraan novellin alkuperäistä tekstiä, sillä *Suomen Kuvalehdessä* sitä oli merkittävästi lyhennelty.

”Leuhkassa” Haanpää hillitsee pahinta verbaalista vuolautta ja korostaa muotoa. Samalla hän näyttää tekstinsä kirjallisuudellisuuden rikkomalla kerronnan illuusion ja ilmoittaa näin lukijalle, että kaikki on rakennettua, jopa sotkuisina graafeina ilmenevä luonto:

[– –] sontakokareet, sora, jään rippeet yrittelivät asustaa silmissä, outoina, töhryisinä kuvioina, joilla näytti olevan tarkoitus kuvata jotakin, jotakin, joka kuitenkin jäi niin epämääräiseksi ja sekavaksi, ettei sitä jaksanut tajuta ...⁵⁶

Kuvailtuaan kulkuaan ja kohtaamaansa outoa miestä ”Leuhkan” kertoja katkaisee tarinoinnin kahdentuvalla viittauksella kirjoittelun muotoon: ensin puhumalla novellin hahmon elämästä ikään kuin kirjallisuutena, sitten kääntämällä suunnan paitsi minäkertojan kirjallisuuspohdintaan myös meneillään olevaan novellin loppuun, kirjallisuuteen, jota tekijä parhaillaan kirjoittaa ja lukija parhaillaan lukee:

Aloin syventyä tämän miehen luonteeseen, selvitellä hänen tarinansa hämäriä säikeitä. Tuntui kuin olisi lukenut jonkun pilalle revityn luonnenovellin katkonaisia lausejaksoja. Mutta sitten tuli tälle novellille loppu, mutta epäilemättä aivan soveltumaton, mielivalentainen ja epätaiteellinen.⁵⁷

Tekstin oletettu minä vetoaa luonnon äkkituumaisuuteen ja oikullisuuteen: ”Se toisinaan viis välittää taiteellisuudesta, kaavoista ja soveliaasta luontevuudesta. Sen tarinat ovat useat ja muodot monet.”⁵⁸ Ikään kuin novellin kokonaisuudesta ja äskeisestä katkoksesta ei määräisikään kirjoittaja, vaan luonto.

Aarne Kinnunen katsoo ”Leuhkan” olevan nasevin esimerkki siitä, miksi taide ja sen lieveilmiöt pyrkivät Haanpäällä pursuilemaan yli tavanomaisten rajojen: ”Elämä muovailee tapahtumia toisin kuin taiteellinen aisti.”⁵⁹ Tarkoittaako Kinnunen siis Haanpään todistaneen sellaista ”tapahtumaa”, josta novellin kertoja kertoo? Aihe oli valmiiksi kirjallinen, olihan tukinuitossa kuoleminen nostettu keskiöön jo Väinö Katajan *Koskenlaskijan morsiamessa* (1914). Kirjallisuuden lukijalle lienee selvä, että ”elämä” on tässäkin taiteen sisäpuolelle jäävää, osa kerronnan keinovalikoimaa.⁶⁰ Kertojan suuhun laitettu taiteen ja elämän erottelu näyttääkin Haanpään halulta vahvistaa kerrotun tarinan rehellisyys kuvitellulle epäkirjalliselle vastaanottajalle. Myös Kinnunen painottaa vielä tätä jakoa:

Kertoja muistuttaa Leuhkan kohdalla, että hän kertoo tapahtumaa eikä kirjallisuutta eikä noudata kirjallisia konventioita, vaan muotoaa kertomuksen tapahtuman mukaan.⁶¹

Kertomus voidaan oman itsensä sisällä uskotella muodoltaan anti-taiteelliseksi ja kaavaa rikkovaksi. Kuitenkin kerronnan katkaisuaminen metafiktion ja ”tapahtuma” jos mitkä ovat kirjallisuudellisia keinoja ja konventiota, jotka ankkuroivat Haanpään novellin entistä lujemmin taiteen alueelle. Seuraavassa hetkessä hän suvereenisti palauttaa minäkertojan äänen ja vetää lukijan uudelleen mukaan kertomuksen virtaan. Keskellä novellin lopetusta, kertojan kuvattaessa oudon miehen kuolemaa koskessa nousee esiin keskeinen lause: ”Minä näin sen.”⁶² Teksti, joka edellä avattiin lukijan eteen keinoistaan tietoisena taiteena, käännetään nyt taas todistajanlausunnoksi, jota naiivi lukija ei tohdi epäillä.

Silmät

”Leuhkassa” juuri näkeminen silmästä silmään on minäkertojaa ja muukalaista yhdistävä side. Ensikohtaamisessa kertoja katsoo outoon mieheen ja huomaa hänet hullun kaltaiseksi: ”Hänen sil-

mänsä olivat omituiset: ikään kuin talinokare tai tinanpala sulanut ja äkkiä jähmettynyt outoihin ryppyihin, tahi ne olivat niin kuin peltisinetit könisperiläisessä jauhosäkissä...⁶³ Myöhemmin mies ”pälyyli minuun merkillisellä katseella, joka saattoi minut levottomaksi”⁶⁴ ja ”katsoa vilautti minuun oudoilla jauhosäkinsinettisilmillään”.⁶⁵ Katse on vieras, ikään kuin Euroopasta peräisin. Haanpään novellien kapeassa kotipiirissä kaikenlainen ”toismaalaisuus” on toden totta harvinaista ja outoa – omituisen katseen omaava mies lienee saanut leuhkan maineen, koska on käynyt kouluja ja papiksi lukeneena tuntee latinaa. Novellin lopussa, juuri ennen miehen kuolemaa, katse kohtaa kertojan vielä kerran: ”hänen silmänsä sattuiivat minuun [- -] siinä vilahti yhtä ja toista, jota en täysin kerennyt tajuta”.⁶⁶ Katseiden vaihto dramaattisen koskikohtauksen yhteydessä löytyy sekä Linnankoskelta että Katajalta, mutta nyt se tapahtuu miesten kesken, vailla ilmeistä romantiikkaa.⁶⁷ Lautturina eli koskeen ja kuolemaan ajaneen veneen ohjaana toimi Yksisilmä-Vanelius.⁶⁸

Haanpää suorastaan alleviivaa aiheilmaa, sillä silmät ovat myös yksi *Maantietä pitkin* -kokoelman novelleja yhdistävistä pisteistä. Merkitsevät silmät kuuluvat kuolleille ja kuolemaa tekeville, ne ovat hieman raollaan, ”kuten hän olisi tarkasti tirkistellyt”, tai rävähtävät selkoselälleen.⁶⁹ Rapistuvan harmaan töllin ”tihruinen akkuna tuijotti kuin samea, särkynyt silmä”⁷⁰, mutta osaapa ympäröivä luontokin tuijottaa. Vanhan eukon kuoltua metsän reunan takaa kurkistelee ”auringon verestävä silmä”⁷¹, kuolevaa Hämä-Jöriä tarkkaileva ukko saarnaa, ”kuin vaimentaakseen jotakin vaanivaa, pilkallista silmää, joka odottaa pimeydessä”.⁷² Jokeen hukuttautuva Mitti Maskeli puolestaan kurkistaa ”alaspäin veden vihaisesti muljahteleviin silmiin”⁷³. Kuolleen katse on häiritsevää, ja ehkä siksi korpit kaivavat loppuun rääkätyn hevosen raadolta ensimmäiseksi silmät päästä.⁷⁴

Toinen minäkertojaa käyttävä novelli ”Jätkä ja jätkän onnea” etenee vailla dramaattisia käänteitä. Kaikki sujuu miellyttävästi, kukaan ei kuole.⁷⁵ Haanpää nivoo sen kuitenkin monella tavalla siihen nimeä vailla olevaan maailmaan, joka oli luotu edellisen

Maantietä pitkin -kirjan sivuilla. ”Synkeä sällimies” Närhi-Isko ja minäkertoja ovat uiton varrella joutilaassa työssä vahteina – oikeastaan he ovatkin kertojan mukaan ”kaksi synkeätä, savotoissa rähjistänyttä jätkeä”.⁷⁶ He käyvät syömässä Iso Mahalan talossa, joka oli esitelty edellisen kokoelman seitsemännessä novellissa ”Tilanomistajan aamu”. Talossa touhutaan, karpäset surisevat ja piit pölisevät ”talikkoineen tunkion kimpussa kuin sontiaiset”.⁷⁷ Näin hyönteismaailma novellista ”Elämän valtatieltä” palaa takaisin, samoin vanha nainen, jonka kuolemaa jo kertaalleen seurattiin: ”Joku huutomuori nukkua nyyrötti pankonkulmassa; vihamielinen karpänen vainosi sen paljaita sääriä eikä antanut levon rauhaa ...”⁷⁸

Vielä yksi outo paluu esikoiskokoelman kuvastoon. Päätösnovellissa ”Huhtikuinen yö” uittoporukan jätke Soini jää lopuksi haaveilemaan toteutumatta jääneestä seksuaalisesta kohtaamisesta Hyypiön tyttären kanssa: ”Silloin tulee Liina sinisin, häilähtelevin hamein lepikon hämääjän, sinne missä valkea hakavarsi sojottaa pystyssä.”⁷⁹ Uittoteemaa jatkava ”Jätke ja jätkeän onnea” puolestaan alkaa kuvalla jokipenkan vieressä rehoittavasta leppäpuskasta ja kahdesta miehestä: ”Jokipenkan kaltevalla rinteellä venyimme me, kaksi rähjäistä sinimekkoista jätkeä auringon lempeässä paisteessa.”⁸⁰ Jos kaksi on Haanpään kantaluku, niin kuin Arne Kinnunen asian näkee⁸¹, niin Haanpää vielä toisintaa kuvan: ”Ja niin me olimme kahden vahtimiehinä kosken ylimmässä nikamassa, kaksi synkeätä, savotoissa rähjistänyttä jätkeä, sinimekkoista ja pitkäsaappaista [– –]”.⁸² Hame ja mekko eivät sinisyydessään ehkä aja samaa asiaa, mutta on kuin aiempi seksuaalinen haave naisesta lepikossa olisi tullut hylätyksi ja korvautunut minän kaltaisella synkeällä miehellä; nämä eivät ole mitään *Tukkijoella* -näytelmän reippaita ja työteliäitä vävyehdokkaita.⁸³

Epilogi

Alex Matson hankki huonon maineen 1950-luvun arviollaan, jonka mukaan Haanpään asemaa kirjallisuudessamme jouduttaneen

tarkistamaan. Matsonin silmissä Haanpään henkinen kehitys näet pysähtyi suunnilleen siihen missä se oli hänen julkaistessaan ensimmäiset teoksensa.⁸⁴ Sitten Eino Kauppinen totesi samansuuntaisesti: ”Pentti Haanpään esikoiskokoelmassa on esillä varsinaisesti kaikki se, mitä kirjailija koko tuotannossaan on tuonut ilmi. [– –] Tämä on ymmärrettävä niin, että taiteilija on ensimmäisissä töisään jo paljastanut laatunsa, mittansa, rajansa ja kykynsä.”⁸⁵

”Eipä silti”, myönsi Matson, ”vaikuttavia ovat Haanpään alkukauden jutut yhä edelleen, joskaan eivät yhtä vaikuttavia kuin ennen.”⁸⁶ Haanpään mitta ja laatu jäi Matsonin mielestä turhan matalalle, sillä ”hänen tuotannossaan ei missään vaiheessa esiinny ainoatakaan henkisesti kehittyntä ihmistä.”⁸⁷ Arvio on sittemmin tavattu ampua alas. ”Yleensä oivaltava Matson oli harvinaisen väärässä”, toteaa Sallamaa.⁸⁸ Matsonin näkökantaa ihmeteltiin jo tuoreeltaan. Aarne Kinnunen, Pentti Huovinen ja Yrjö Sepänmaa tekivät sen julkisesti, Tuomas Anhava yksityisesti, mutta tavallisesti haanpääläiset vetoavat Veijo Meren näpäytykseen Matsonille vuonna 1971: ”Hän mahtaa yllättyä ajatuksesta, että Haanpäällä on jokaisessa kirjassaan, jokaisella rivillään ainakin yksi henkisesti kehittynyt yksilö. Tällä on jopa nimi. Hän on Pentti Haanpää.”⁸⁹

Meren vastaus on käypä, mutta se ohittaa jotakin Matsonin arvostelussa. Tämähän vieroksui ylipäänsä kirjailijoiden suoraa yhteiskuntakritiikkiä ja pisti Haanpään epäonnistumisen pitkälti marxismin syyksi – otsikkonakin oli *Sosiaalista realismia* – mutta puhui puutelistallaan myös Haanpäälle tyypillisestä muodon ohuudesta.⁹⁰ ”Samalainen mielivaltainen viiva kuin ’Hota-Leenan Pojan’ on ’Noitaympyränkin’ muoto.”⁹¹ Tätä puolta ei Haanpään tuotannon äärellä useinkaan oteta esiin, kun juttuja luetaan kielen ja aiheen osuvuuden kannalta. Kritiikissään Matson vertasi Haanpäälle ominaista kertomista ääriviivojen piirtämiseen ja jäi kaipaamaan enemmän, maalausta, jossa olisi sävyjä ja värejä. Perusongelma oli se, ettei muoto kehity: ”Vasta hyvin monta saman kertojan kertomusta kuultuamme rupeavat hänen rajoituksensa paljastumaan siinä mitä hän toistaa ja siinä mihin kertomus toisensa jälkeen pysähtyy.”⁹² Tähän jokainen Haanpään lukija väistämättä törmää, halusi tai ei. Haanpään tekni-

kasta ei löydy muutoshalua. Kaikki se mikä kerronnan aiheissa myöhemmin terävöityy on Matsonin ääneen karsastamaa sosiaalista realismia – siis liian lähellä sosialistista.

”Leuhka” on erityinen novelli siksi, että siinä Haanpää näytti kokeilevan kirjallista muodon tutkimista sen itsensä vuoksi. Hän kuitenkin hylkäsi tämän suunnan ja sen tulokset ja palasi nopeasti takaisin omaan kuosiinsa. Tekstinä ”Leuhka”, jota *Suomen Kuvalehti* oli vuonna 1926 ilmeisesti luvatta siistinyt ja lyhennellyt,⁹³ ei jostain syystä kustantajan Erkki Wadenströmille kelvannut, eikä se, toisin kuin konventionaalisemmin kerrottu ”Jätkä ja jätkän onnea”, päässyt toiseen kokoelmaan *Tuuli käy heidän ylitseen*.⁹⁴ Myöhemmin Haanpää itse jätti sen pois kokoomateoksesta *Jutut* (1946/1952). Siihen hän ei olisi halunnut myöskään tuota toista minäkertojaa käyttävää tukkilaisnovelliaan, mutta myöntyi lopulta kustantajan toiveeseen.⁹⁵ Ehkä Haanpää ei enää jutunkertojana halunnut levittää vääriä ”todistuksia” omasta tukkilaisuudestaan. ”Leuhka” tuki vahvasti mielikuvaa tekijän omakohtaisesta mukanaolosta, samoin myös ”Jätkä ja jätkän onnea” -novellin vuorotteleva me- ja minäkerronta, kuten Raoul Palmgren on huomauttanut.⁹⁶ Kirjailijan kotikulmilla asian todellinen laita hyvin tiedettiin. Vai kävikö niin, että kirjallisen luontonsa kieltänyt ”Leuhka” kääntyi Haanpään silmissä sittenkin liian taiteelliseksi? Novelli painettiin uudelleen vasta yksitoista vuotta tekijän kuoleman jälkeen.⁹⁷

II Kolme kämpää

Metsätyömaa-asunnon kuvaus Mukalla, Haanpäällä ja Väkipuomakysymyksen tutkimussäätöillä

Kirjailija Timo K. Mukan ensimmäinen romaanikäsitelmä on päivätty keväällä 1960. Hieman yli kahdeksankymmentäsiivuinen kirjoitelma on jäänyt vaille otsikkoa ja sen rakenne katkeaa kuin kanan lento. Keskentekoisesta työstä on helppo lukea monia enteitä varhaiskypsän nuorukaisen kirjallisista kyvyistä, mutta kokonaisuutena se jää vielä yritykseksi ja raakileeksi.⁹⁸ Käsikirjoituksella on arvonsa, kun haluamme ymmärtää 15-vuotiaan Mukan lahjakkuutta ja työteliäisyyttä, mutta kaunokirjallisena tekstinä sen merkitystä ei kannata suotta suurennella.

Tarkoitukseni on lukea katkelmittain tuota Mukan (1944–1973) nimeämätöntä ja kaksijakoista ”savottaromaania” ja ehdottaa eräänlaista vuoropuhelua. Nostan käsikirjoituksen rinnalle kaksi muuta tekstiä ja peilaan näitä kolmea suhteessa toisiinsa. Kaiken taustana on monelle lukijalle vieraaksi jäänyt maailma, joka on jo hyvän aikaa sitten kadonnut suomalaisen työn piiristä. Kyse on metsätyökämpästä, sen erityisestä fyysisestä hierarkiasta ja sosiologisesta todellisuudesta jossakin osassa pohjoista Suomea. Paikka ja vuosikymmen vaihtelevat, mutta tulemme huomaamaan, että tällä seikalla ei ole lopulta suurta merkitystä.

Valitsemalla pöydälleni kolme erilaista tekstiä yritän tarkata kahdenlaisia kysymyksiä. Ensimmäinen liittyy siihen, millä tavoin nuori Mukka osaa ja pyrkii tekemään kirjallisuutta? Tässä otan vertailukohteeksi – kenties epäreilusti – Pentti Haanpään aloituksen romaanissa *Noitaympyrä*. Kuten tunnettua, kirjan käsikirjoitus ajoittuu vuoteen 1931, mutta se jäi aikakauden poliittisessa ilmapiirissä

vaille kustantajaa. Ei Haanpääkään *Noitaympyrän* aikaan vanha ollut, vain 26-vuotias, mutta kirjailijana jo varsin kokenut. Esikoisteoksensa hän oli julkaissut kuusi vuotta aiemmin. Lukijoiden käsiin *Noitaympyrä* päätyi vasta Haanpään koottujen teosten ilmestyessä 1956 ja sitä on sittemmin tavattu pitää hänen parhaana romaaninaan.⁹⁹ Timo K. Mukalla oli ainakin teoriassa mahdollisuus tutustua Haanpään kirjaan 1950-luvun lopulla ennen oman yrityksensä aloittamista. Se, lukiko hän koskaan *Noitaympyrää*, on kuitenkin tulkintani kannalta toissijainen asia. Mahdollisia vaikutteita oli muitakin, sillä kotimaisessa kirjallisuudessa into metsä- ja uiittotöiden kuvauksiin oli korkeimmillaan juuri 1950-luvulla. Kämppekuvauksia taas saattoi löytää vanhemmistakin kirjoista, esimerkiksi Jussi Lainiolta.¹⁰⁰

Toinen kysymykseni liittyy siihen, missä määrin ja millä tavoin kaunokirjallinen teksti pohjaa todellisuuteen ja todellisuuden havainnointiin. Tätä on mahdollista tarkastella vasten erityistä sosiologista selontekoa, joka sisältyy Sakari Sariolan mielenkiintoiseen tutkimukseen *Lappi ja väkijuomat* vuodelta 1954. Kyseessä on alkoholipoliittinen raportti ja Väkijuomakysymyksen tutkimussäätöön ensimmäinen julkaisu.¹⁰¹ Sariolan kuvaus Lapin metsätyömaista ja metsäkämpistä on tarkkasilmäinen ja neutraali, ja luonnollisesti vailla silmiinpistäviä kaunokirjallisia pyrkimyksiä. Ajallisesti Sariola havainnoi juuri sitä Lapin jälleenrakennusajan todellisuutta, jonka voimme olettaa myös Mukan käsikirjoituksen taustaksi. Toisaalta erot Haanpään 1930-luvun alun maailman eivät nekään vaikuta järin suurilta. Teoriassa Mukka olisi voinut tutustua myös Sariolan selontekoon ennen kynään tarttumista.

Mukan romaanikäsikirjoituksessa kämpän ja sen asujaimiston kuvaus sijoittuu alkuosaan, ensimmäisten kolmenkymmenen sivun matkalle. Tiedetään, että henkilökuvauksen taustalla on muutamia omaelämäkerrallisia piirteitä. Nuori Mukka oli ollut isänsä mukana pätkätyössä savotalla, joten hän oli jo ehtinyt maistaa Lapin työmaiden arkea.¹⁰² Tarkasteluni kannalta elämäkerrallisilla elementeillä ei kuitenkaan ole kovin suurta merkitystä. Tähtäimessäni on kämpän ja kämppäelämän kuvaus, ei sen kuvaaja. Kyse on siis vaatimattomasta yhteismajoituksesta talossa, jonka nimitys *kämppä* yleisty

1920-luvulla. Rakennuksena metsätyömiesten savottakämpä on kiistatta yksi viime vuosisadan Suomea määrittäviä arkkityyppejä.¹⁰³ Puusta paikalla tehty majapaikka on olemukseltaan tilapäinen ja tuhoon tuomittu rakennus, suorastaan orgaaninen osa sitä metsää, jonka kaatamiseen kämpän asukkaat on palkattu. Metsätyön koneistuksessa ja nopeutuessa kämpästä tulee lopulta tarpeeton välivaihe, joka jätetään pois – nekin rakennuspuut voidaan jalostaa sahatararaksi tai jauhaa paperiksi. Jätkien työmaiden kadottua kämpät ovatkin lahonneet ja lähestulkoon unohtuneet sekä arkkitehtuurina että sosiaalisina järjestelminä.¹⁰⁴

Miesten maailma

Mukan kertomus alkaa työnjohtajan poimiessa kyytiin metsätyömaalle matkaavan Harjun ja tämän viisitoistakesäiseksi esittelemän pojan. Seuraavilla sivuilla pojan nimeksi paljastuu Erkki. Pian sen jälkeen alkaa kuvaus siitä kortteerista, johon isä ja poika majoittuvat. Ensimmäinen määre kämpälle on sen hämäryys. Rakennuksen pienet ikkunat päästävät sisään vähän valoa, vaikka kertojan mukaan on kesä.¹⁰⁵ Toisin sanoen isä ja poika eivät olekaan metsätyömaalla tyypilliseen savotta-aikaan talvella, jolloin kämpät ovat miehiä täynnä, vaan he ovat tekemässä joitakin satunnaisia jälkihakkuita aikana, jolloin uitto on jo käynnissä ja puu matkalla määränpäähensä.

Sariola ja Haanpää sen sijaan kirjoittavat talvisesta metsätyökämpästä, jossa mukavuudet ovat vähäisempiä. Molemmat kuvaavat miten kamiinan epätasainen lämpö saa ylälaverin miehet hikoilemaan samaan aikaan kun alaritsillä palellaan.¹⁰⁶ Talveen kuuluvat myös kämpän huono ilma ja märkien vaatteiden kuivaamisesta johtuva jatkuva kosteus ja lemu. Kesäisellä kämpällä näitä piirteitä ei tietenkään ilmene – ylipäätään Mukalla ei juuri ole hajuaistiin liittyvää sanastoa. Hän on visuaalinen ja kuuleva kertoja, kuten hän myöhemmin kirjoittaa kirjassaan *Ja kesän heinä kuolee*: ”Minä itse asiassa ajattelen jo jotakin muuta: kameroita, kuvakulmia, ääninauhja.”¹⁰⁷

Mukan kesäisestä ja hajuttomasta kämpästä löytyvät kuitenkin samat jätkien toiminnalliset tunnuspiirteet, joista Sariola ja Haanpää teksteissään puhuvat. Näitä ovat

- korttipeli
- laverilla makailu
- lukeminen
- työkalujen kunnostus.¹⁰⁸

Tällaisia tyyppillisyyksiä kuitenkin vain sivutaan, sillä Mukan tarinan keskipisteeksi nousee kämpän keittiö, jossa työskentelee kaksi keittäjää tai emäntää. Toinen heistä on nuori, alle 20-vuotias, toinen iäkkäämpi – mahdollisesti siis jo kolmekymmentä ylittänyt. Vanhuus on aina näkökulmakysymys. Pidetään mielessä, että kaikitietävän kertojan takana on juuri viisitoista vuotta täyttävä poika. Emännät asuvat keittiön yhteydessä ja tarjoilevat ruoan kämppään avautuvasta luukusta, kertoo Sariola ja tämän vahvistaa myös Mukka.¹⁰⁹ Haanpään tarina on tältä osin toisenlainen, sillä hänen 1930-luvun kämppänsä on naisia vailla ja miehet tuntuvat tulevan toimeen kokonaan ilman keittäjää. Toisin sanoen pula-ajan jätkät puurtavat metsissä omillaan, omine eväineen.

Olemme siis Haanpään ja Mukan kyydissä saapuneet tyyppilliselle metsätyökämpälle ja nähneet sen raamit. Mutta mikä se on psykologisesti katsottuna? Sariola luettelee savottakämpän sosiaalisen hierarkian keskeisinä pilareina seuraavat:

- ruumiillinen kunto eli maskuliinisen voiman ja tehokkaan työsuorituksen saama arvostus (usein yhdistyneenä röyhkeään käytökseen)
- työnantajan ja miesten suhteiden kireys
- leimaa-antava sukupuolielämän tyydyttymättömyys.¹¹⁰

Ensimmäinen kiteytyy kysymykseen iästä – nuori vielä jaksaa, mutta vanhalta voimat hiipuvat ammatissa, jossa Jorma Eton mukaan varmin palkka on ruumiillinen raihnaus ja ennenaikainen kuo-

lema.¹¹¹ Toiseen eli työnantajan ja työntekijöiden väleihin en tässä puutu, vaikka aihetta toki käsitellään laajasti Haanpään romaanin sivuilla. Kolmannen eli seksin suhteen eivät Haanpää ja Mukka jätä epäselvää, vaikka ilmaisevatkin tyydyttymättömyyden ahdistusta eri tavoin. Haanpään romaanin aloitusluku *Kämpä* keriytyy auki samalla kun jätkän käsistä kirpoaa vanha, likaantunut ja repaleinen elokuvalehti, jonka ”verhottomat tissi-ihmisten kuvat olivat vain ilman aikojaan ärsyttämässä.”¹¹² Mukalla taas seksuaalisten turhaumien lähteenä seisoo nuorempi keittäjätär, pullea Marjatta: ”Häntä miehet katselivat himokkain silmäyksin, mutta tyttö ei suonut hymyään kenellekään.”¹¹³

Pentti Haanpää ei ole koskaan ollut tunnettu naiskuvauksistaan ja tässäkin hän väistää lopulta koko sukupuolisen jännitteen, vaikka antaakin kämpän asukkien ryhtyä siistiytymispuuhiin kun kuuluaan, että herrojen kämpällä on naisvieraita. Savottajätkiin tulee levottomuutta – he ajattelevat, että saattaisivat osoittaa vieraanvaraisuutta naisille hekin, olosuhteittensa ja varojensa mukaan.¹¹⁴ Kuten niin usein, seksuaalisten patoutumien purkaminen liittyy lisävauhtia antavaan viinaan. Seurauksena on väkivaltaa. Tämä on keskeisellä sijalla sekä Haanpään että Mukan kertomuksessa. Haluttomuus joutua edessä häämöttävään humalaiseen tappeluun saa Haanpään päähenkilön Pate Teikan väistämään juhlimista, oli naisia tarjolla tai ei, ja hän lähteekin litteä kanisteri taskussaan ulos hiihtämään. Mukan kertomuksen ensikertalainen Erkki puolestaan juo ahnaasti ja saa sen seurauksena ottaa vastaan lyöntejä vanhemmalta ja vahvemmalta – omalta isältään.

Kolmas keskeinen elementti Haanpäällä ja Mukalla on poliittinen tiedostavuus. Tästä aiheesta Sariolan raportti antaa varsin laimean kuva. Hänen mukaansa poliittiset uutiset eivät saaneet kämpän miesten keskuudessa osakseen erikoisempaa huomiota.¹¹⁵ Tämä tuntuu oudolta. Mukan ja Haanpään päähenkilöt ovat selvästi eri puusta veistettyjä.

Viinan vapaus ja ahdistus

Lähden siis lukemaan Mukkaa ja Haanpäättä – tai oikeammin muutamia katkelmia heidän teksteissään – kolmen ikuisuusaiheen eli viinan, seksin ja politiikan valossa. Viinan juominen yhdistää sukupolvia ja viinan kautta vanhat ja nuoret pääsevät paremmin tarkastelemaan toisiaan. Haanpäällä Pate Teikka lähtee taskumattinsa kanssa syrjäisemmälle kämpälle, jossa asustavat sivussa melskeestä kaksi vanhaa ja raihaista savottajätäkää. ”Mitähän jos menisi sinne? Juottaisi äijät päihinsä!”¹¹⁶ Mukalla asetelma on täysin päinvas-tainen. Viinaa tarjoaa kämpän vanha talonmies ja juotettavana on pojankloppi: ”Vormiston Aku tarjosi mielellään sillä häntä huvitti nähdä nuori poika juovuksissa.”¹¹⁷

Muutama sana tuosta kalliista aineesta. Tulipa viina kämpälle mitä reittiä tahansa, sen matka on aina ollut pitkä ja poikkeuksel-linen. Pohjoisten syrjäseutujen erityinen juomakulttuuri ei suotta valikoitunut ensimmäiseksi tutkimuskohteeksi, kun sodanjälkeistä alkoholipolitiikkaa luonnosteltiin. Metsätyöläiset erottuvat Sariolan tutkimuksessa paitsi varsinaisten alkoholijuomien myös korvike-juomien (tipat, kolina, pulituuri) suurkuluttajina.¹¹⁸ Haanpään maa-ilma on luonnollisesti kieltolain aikainen ja ulkomainen alkoholi on kulkenut metsien miesten käsiin vielä normaalia monipolvisemmän matkan. Kirjailija täsmentää kämpälle saadun pirtun olemusta eri-tyisen hienolla kuvasarjalla:

Aineen kiertokulkua. Sillä ovela saksalainen oli senkin valmis-tanut näitten miesten kaatamista puista. Sitten se oli keinunut merellä, keikkunut peltisissä astioissaan autoissa ja kantajien hartioilla. Nyt se upposi pieninä purosina täällä kaukana erä-maassa metsätyöläisten kurkkuihin. Havupuu, pohjolan kasvi-kunnan valtavin tuote, sinut taivutetaan todellakin merkillisen mutkikkaaseen, luikertelemaan kulkuun ...¹¹⁹

Haanpää ehdottaa, että ei ainoastaan metsä ja metsätyöläisten kämppä, vaan myös heitä murheesta vapauttava viina ovat yhtä ja

samaa ainetta. Sitä on myös kerronnan paperi, ”johon voidaan kirjoittaa vaikkapa puolen miljoonan rungon historia”, toteaa Haanpää saman nimisessä novellissaan.¹²⁰ Näky tuntuu kosmisuudessaan ja holismissaan lähes poikkeukselliselta, mutta asettuu osaksi laajempaa kulttuurista maisemaa. Kuten Hannu Salmi kieltolain aikaisen puun ja viinan liiton muotoilee: ”Kysymykset alkoholista ja metsien kohtalosta punoutuivat keskeisesti 1900-luvun alun tunneyhteisön rakentamiseen.”¹²¹

Mukan maailma on viinallakin mitaten paljon pienimuotoisempi ja kiertyy nuoren taimen Erkin ympärille. Hän osoittautuu viinaa kestäväksi tapaukseksi: vasta kun on edetty toiseen pulloon saattaa vanha talonmies Aku Vormisto nähdä pojan sopertuvan. Hän opettaa tälle rivoja värssyjä. Haanpään talvisella kämpällä kokeneet ikämiehet osaavat nauttia viinansa varovaisemmin ja aavistavat leikin juonen. Ensimmäinen heistä, nimeltä Stonki, ilmoittaa Teikalle: ”Ajattelit kai, että huvitanpa itseäni juottamalla ukon pelleksi.”¹²² Sotasaalis-Äijä, toinen vanha jätkä, ei alkuun edes välitä ottaa viinaa, mutta liittyy kuitenkin lopulta seuraan. Teikka kuuntelee miesten elämäntarinoita, ilottomia kertomuksia köyhyydestä ja sodasta. Alkoholit alkaa pian painostaa Teikkaa, se tekee hänen aivonsa kömpelöiksi ja puiseviksi; ”Pate Teikka tunsi yht’äkkiä kuinka yksinäistä, surullista, köyhää täällä oli.”¹²³ Hän poistuu ja hiihtää takaisin omalle eloisammalle asuinkämpälleen.

Mukan kuvauksessa nuoren Erkin juopumus ei johda synkkiin ja raskaisiin ajatuksiin, vaan toimii astinlautana uusiin ruumiillisiin kokemuksiin. Jo aiemmin päivällä Erkki on nähnyt uintireissulla emännät alastomina ja samalla paljastanut heille oman lupaavan miehekkyytensä. Viinan vielä pyöriessä verenkierrossa poikanen yrittää päästä naisten kanssa saunaan. Nuori Marjatta torjuu hänet, mutta kokenempi Anna osaa käyttää tilaisuuden hyväkseen. Vanha Vormisto sattuu saunan ovensuusta todistamaan miten Erkki pääsee panolle.¹²⁴ Tähän kohtaan asettuu Mukan romaanikäsitkirjoituksen dramaattinen käänne. Vanha, voimaton ukko, joka hetkeä aiemmin oli uhonnut makaavansa vaikka nuoren naisen, näkee nuoren mie-

hen nousseen valtaistuimelle. Vanhukselle ei jää muuta tietä ulos kertomuksesta kuin kuolla hetkeä myöhemmin saunaan keskellä ukonilmaa ja räiskyviä salamoita. Asetelma on suoraviivainen ja yksinkertainen, mutta kieltämättä tehokas. Erkki luonnollisesti perii Vormiston leppoisan työn kämpän talonmiehenä. Viinan ja naimisen yhdistelmä kohottaa Erkin uudelle tasolle: ”Hän tunsii jäsenissään äskeisen huuman, oli mies siinä missä muutkin, kokenut kaiken.”¹²⁵ Kokemuksia voi kuitenkin kasvattaa ja annoksia lisätä. Asiat kämpällä nousevat toiseen potenssiin elokuun 13. päivänä, jolloin Erkki täyttää viisitoista. Kämpän väestö juhlii tapausta pontikalla. Erkki siirtyy kuitenkin miesten puolelta keittiön puolelle naisten seuraan. Nämä kaappaavat humaltuneen pojan väliinsä sänkyyn. Yhden naisen sijaan Erkki saa nyt seurakseen kaksi alastonta ja lämmintä keittäjää.¹²⁶

Seksiä ja politiikkaa

Lienee käynyt jo selväksi, että Mukan tarinan kämppäosuus on nuoren 15-vuotiaan miehenalun kirjoittamaa seksuaalifantasiaa. Kun tutkija Juhani Niemi huomauttaa Haanpästä, miten ”lukijalle tuskin jää epäselväksi, että kirjailija puhuu Pate Teikan, oppimattoman, silti opinhaluisen puunkaatajan housuissa”¹²⁷, niin lukija voi vastaavasti nähdä Mukan pullistelevan Erkin housuissa. Miehisellä kyvyllään tämä ohittaa kämpän vanhentuneet jätkät ja kiilaa suoraan päätä tyydyttävään sukupuolielämäänsä. Nuorukaisesta riittää kahdellekin naiselle samalla kun kämpän puolen asukeille ei jää mitään omaa nyrkkiä kummempaa. Asetelma on käänteinen kuva siitä todellisuudesta, jota Sakari Sariolan tutkimuksessa valotetaan. Sen sijaan, että yksi mies kaappaisi koko seudun naispuolisen seksuaalisen varannon itselleen, tapahtui pikemmin päinvastoin. Sariola toteaa, että kämppien keittäjät saattoivat tyydyttää useampien miesten seksuaalisia tarpeita maksua vastaan. Toisin sanoen jotkut heistä harjoittivat korpimaiden prostituutiota.¹²⁸

Juho Koskimaa oli jo 1920-luvulla julkaissut kaunistelemattoman novellin metsäkämppiä kiertäneestä ja rahasta itseään myyneestä

Tiltusta, jota kyläpaikoissa kartetaan ”mutta metsissä ja jokivarrella hän käy täydestä”.¹²⁹ Tutkimustietoa aiheesta löytyy kuitenkin niukanlaisesti. Virallisestihan kämpillä vallitsi siveys. Kirja *Kämppäemännän opas* neuvoi, ettei keittiön puoli saa olla miesten vakituinen oleskelupaikka siisteysyistä, ja toisaalta miesten ”korpilain” mukaan katsottiin kokin olevan rauhoitettu.¹³⁰ Silti toisenlaisesta elämästä on muutamia reippaita kuvauksia.¹³¹ Sariolan keräämät tiedot todistavat nekin rajojen ylityksistä. Hänen esimerkkitapauksessaan ”Kämpän asukkaat kertoivat, että heillä alkutalvesta oli emäntinä kolme nuorta naista, joista jokainen oli taipuvainen prostituutioon. Kuvailtiin kuinka miehiä makaili yökaudet yhdessä naisten kanssa, eivätkä yötkään aina riittäneet [– –].”¹³² Kun sitten vielä emännät joulun alla valmistivat kymmeniä litroja sahtia, oli juopumuksen lopputuloksena miesten välinen riita, puukotuksia ja kuolema. Sariolan sanoin ”tällaiset tapaukset omalaatuisella tavallaan kuvaavat metsätyöyhteisön alkuvoimaisuudessaan ja maskuliinisuudessaan vertaansa hakevaa elämäntyyliä”.¹³³ Jotkut olivat tyylistä huolissaan. Sakari Pälsi totesi jo vuonna 1923 kirjassaan *Tukkimetsistä ja uittopuroilta*, että olisi paras poistaa metsätyömailta ainakin alaikäiset tytöt.¹³⁴

Viinan, seksin ja siihen liitetyn rahan välinen kytkös on yksi keskeinen aihe maan myöskin Mukan tarinassa. Samalla kun pennitön poika valloittaa molemmat lähipiirin työläisnaiset, joutuu tämän sisko toisaalla tahtomattaan prostituoidun asemaan. Humalaiset ylempien sosiaaliluokan miehet (tohtori ja työnjohtaja) makaaivat tytön väkisin, mutta maksavat tälle runsaskätisen rahallisen korvauksen, mikä pelastaa perheen köyhän kotitalon.¹³⁵ Viina ja sukupuolielämä eivät ole kuitenkaan tarkasteltavien tarinoiden ainoat yhteiset langat. Kolmantena mainitsin poliittisen ulottuvuuden. Koettuaan kaiken ruumiillisella puolella Erkki ryhtyy tiedostamaan sitä sosiaalista todellisuutta, jossa elää. Uhka kotitalon pakkomyynnistä virittää kämpällä poliittisen keskustelun – yksi syyttää tilanteesta kommunisteja, toinen puolestaan kommunismin puutetta.¹³⁶ Isä, joka kertomuksen alussa ruokki viimeisillä rahoillaan poikansa tyhjää vatsaa, ravitsee nyt häntä myös tie-

dollisessa mielessä. Käydessään kylässä isä tuo Erkille kirjastosta luettavaksi Leninin ja Marxin teoksia. Poika, joka oli jo osoittanut seksuaalista ihmekuntoa, tajuaa oitis terävällä älyllään kirjojen sisällön.¹³⁷

Poliittiset teemat eivät Sariolan tutkimuksen mukaan olleet kämppäelämän keskiössä, mutta Haanpään *Noitaympyrässä* niillä on aivan olennainen sija. Erkissä viriävä poliittinen lukuhalu kytkee hänet Haanpään kertomuksen poliittiseen hahmoon Lukuhullu-Täkyyn, joka kämpän hämärässä tutkii kirjoista utopioitaan ja liittää maailmassa, missä työpäivä on lyhyempi sekä herruus ja kurjuus kadonneet. Lukuhullu-Täky on täynnä kämpän muille miehille outoja sanoja, sellaisia kuin proletaari, individualismi, ideologia ja lisäarvo.¹³⁸ Myös Erkki oppii kirjoista tuntemaan teorian, mutta käytännöllisissä kysymyksissä hänen tietojaan täydentää yksi jätkistä, Etelän mies. Kun Erkki kysyy, mitä poliittisissa nuoriso-osastoissa *hommathan*, niin Etelän mies vastaa: ” – No tietenkin siellä opetellaan nuorena naimaan [– –] se on A ja O joka paikassa, niin kuin et tietäis.”¹³⁹ Naimapuuhiin Erkin perustama nuoriso-osasto ei kuitenkaan ryhdy. Romaanikäsikirjoituksen jälkimmäinen osio on siveä.

Kameran katse

Poliittinen teema jää siis Mukalla pelkäksi iduksi. Haanpäällä se on kirjan läpikäyvä juonne.¹⁴⁰ Toisin kuin keittiön naisista, noista ruokkivista rinnoista unelmoiva nuori Mukka, Haanpää pohtii poliittista tietoisuutta taiteellisten keinojen kautta. *Noitaympyrän* aloituksena ja koko kämppäkuvauksen johtolankana on ajatus elokuvasta. Kiusallisia tissi-ihmisten kuvia sisältänyt elokuvalehti putoaa yhden jätkän käsistä samalla kun hän toteaa: ” – Täältä se filmin saisi ... ”¹⁴¹ Haanpää kuvailee Pate Teikan tajunnan kautta sitä maailmaa, jonka kameran silmä olisi kämpässä nähnyt. Ei pelkästään miehiä puuhissaan, vaan myös tuhannet heitä kiusaavat luteet. Teikan ajatusten taustalla on kerran nähty elokuva, jonka

pukuloisto ja ylelliset illanistujaiset saivat hänet vihaiseksi. Nyt hän kuvittelee mielessään kaksi omaa filmiä. Ensimmäiselle hän antaa nimen ”Asunnot” – se on dokumentaarinen kuvaus ihmisten asuinoloista. Elokuvan ajatus ei tunnu kuitenkaan tarpeeksi tehokkaalta ja näin syntyy Teikan päässä toinen filmiskenaario ”Opintoretki”.¹⁴² Kolmekymmentä pappia ja muuta herraa valkoinen paitoineen ja mustine liepeineen marssitettaisiin koko päiväksi sateiseen tai pakkasenpuremaan metsään. Ja sitten illalla kämpppään. Ei peseytymismahdollisuuksia, ei vaihtovaatteita. Sitten yö ja uni ja kaksisataatuhatta ludetta.¹⁴³

Haanpään fiktion sisäisissä kuullaan kämpän yössä piehtarointia, kynsimistä, hengitystä, huokauksia, kaikenlaisia pihahduksia ja sihahduksia. Ilma on sakeaa monista hengityksistä, kuivuvien verhojen, hien ja lian hajusta; ”Ollapa että herrat ja opettajat jatkoi- vat tätä esimerkiksi kaksi viikkoa, niin heidän herruutensa ja sivistyksensä olisi jo melkoisesti syventynyt.”¹⁴⁴ Kuvaus ei ole kaukana totuudesta, sillä jo Pälsin teos *Tukkimetsistä ja uittopuroilta*, joka on saattanut kuulua Haanpään käyttämiin tietolähteisiin, toteaa peräpohjalaisen jätkän elävän muutamissa suhteissa kaukaisten maiden villien alkuasukkaiden tavoin, toisin sanoen lian ja syöpäläisten keskellä.¹⁴⁵

Ollapa Pate Teikalla rahaa, tilaisuus! Hän vääntäisi kampia. Ihmiset saisivat nähdä ”Asunnot” – yhtenä köytenä, kämpästä palatsiin. He saisivat nähdä myöskin ”Opintoretken”. Kolmekymmentä maallista ja hengellistä herraa kämpässä ja sama määrä jätkiä herrojen paikoilla. Kokemusta, kokemusta molemmille.¹⁴⁶

Haanpään fiktiivinen kämppäfilmi on kaukana niistä lähes postikorttimaisemissa hyvällä säällä suoritetuista metsätöistä, joita esiteltiin ulkomaisille tavaranoistajille Aho & Soldanin vuoden 1930 elokuvassa *Suomen puu- ja paperiteollisuus*. Ero Mukan kertomuksen Erkkiin ja hänen kokemuksiinsa on myös melkoinen. Haanpäälle kämppä ei ole henkilökohtaisen miehistymisen lavaste vaan laajemman yhteiskunnallisen epätasa-arvon ilmentymä, paikka, jota parempiosaiset

eivät ymmärrä koska eivät ole sitä koskaan nähneet ja kokeneet. Olisi täysin kohtuutonta moittia 15-vuotiasta Mukkaa siitä, että hänen savottakämppänsä on pikemmin puberteettisten haaveiden näyttämö kuin sosiaalista todellisuutta vastaava rakennus. Vaikka Sariolan mukaan syöpäläiset eivät 1950-luvun kämpissä olleet enää riesana¹⁴⁷ – epäilemättä kiitos DDT:n – niin Mukalta puuttuu muutakin konkretiaa. Metsätyötä ei kertomuksessa tehdä käytännössä lainkaan; Erkki käy isänsä kanssa palstalla yhden kerran, sen jälkeen hän on jo keittäjien alastomuuden äärellä. Toiminta muistuttaa enemmän vapaamielistä kesämökkeilyä kuin raskasta ansiotyötä. Tässä suhteessa nuoren Mukan kertomusta voikin lukea sosiaalisena utopiana vapautuksesta – haluna irtautua paitsi köyhyydestä myös perinteisestä työn teon vaivasta. Raatamisen tilalle tulisivat joutoaika, vapaa rakkaus ja ruokaa valmistavat naiset.

Haanpään utooppinen juonne sijoittuu toisenlaiseen ympäristöön ja vaikka se ei kuulukaan tämänkertaisen teeman puitteisiin, ansaitsee sekin tulla mainituksi. Metsäyhtiöiden harjoittamaan riistoon, ennen muuta työläisten ja eläinten huonoon kohteluun kypsyntä Pate Teikka päättyy viettämään onnen hetkiä Lapin tuntureilla yhdessä etelän elämää pakenevan älykön Raunion kanssa.¹⁴⁸ Tilanteen voisi lukea lähes homoeroottiseksi – onhan päätöstä edeltänyt Teikan ratkaisu kieltäytyä vauraan talon tyttären puoliavaimesta houkutuksesta.¹⁴⁹ Yritys paeta sivistystä (ja naisia) kuitenkin epäonnistuu, maailma houkuttelee miehet yhteisen talven jälkeen eroon toisistaan. Rauniota kiihottaa kurvikas tarjoilijatyttö, Teikkaa puolestaan lumesta vapaa maantie, jota hän jo syksyllä ”huomasi katsovansa himoiten”.¹⁵⁰ Keväällä erotisoidun tien houkutus vain kasvaa: ”Sen mutkat näyttivät viehättäviltä. Se oli kuin suunnaton, muurahaisvartalainen tarjoilijatyttö.”¹⁵¹ Pate Teikka päättää loikata rajan yli Neuvostoliittoon. Se on hyppäys utopiasta tietämättömään ja samalla Haanpään mielenkäänte – alkuperäisessä käsikirjoitusversiossa tarina päättyi aivan toisin. Tätä aihetta käsittelen edempänä kirjan neljännessä luvussa.

Lopuksi on syytä lyhyesti pohtia, mitä Haanpää todella tiesi metsätyökämpän elämästä. Oliko hänellä oikeastaan sen parempia

tietoja kuin Mukalla? Haanpää teki 1920-luvulla joitakin maatalon töitä ja kuunteli Piippolassa kotijoen partaalla jätkien ja uittomiesten puheita.¹⁵² Mutta kotimaan maakuntia hän kierteli maantietä pitkin, ei suinkaan metsissä.¹⁵³ Hänen julkinen imagoonsa jätkänä oli Helsingin kirjallisuuspiirien eksoottinen haavekuva kirjallisten tuotteiden luonnonvoimaisesta ilmestymisestä: ”Kaksikymmenvuotias tukkityömies kaukana erämaassa on ne luonut siksi, että hänen on täytyntä niin tehdä.” ja edelleen: ”[– –] hänen taiteensa purkautuu luonnon syvimmistä lähteistä.”¹⁵⁴ Tämän perusteella kaikei Kansanvalistusseura tilasi Haanpäältä vuonna 1928 *Opintoveri*-lehteensä tekstin ”kirjallisuuden arvostuksesta tukkityömailla”.¹⁵⁵ Sen verran tämä jätkiä tunsu, että saattoi vastata: ei sellaista ole. Mutta metsätyömiestä, kämpän asukia, Haanpäässä, poikkeuksellisen ahkerassa ammattikirjailijassa, tuskin oli sen enempää kuin Mukassa. Ero heidän välillään kämpän kuvauksen taidossa ei olekaan etnografisessa autenttisuudessa vaan kirjoittamisen taidossa yleensä – ja siinä työssä Haanpäällä oli kymmenen vuoden etumatka. Fiktioin voimasta kertoo, että hänet on jätkien ammattikunnan kuvaajana luettu kirjailijoiden kärkipäähän.¹⁵⁶

Tätä taustaa vasten katsottuna Mukan aloitus on varsin kunnioitettava. Se, että Haanpään elämän perspektiivit ovat omaa kehollisuutta laajempia, yhteiskunnallinen näkemys tarkempi ja loppupäätelmät omassa ajassa rohkeampia, on olennainen osa hänen klassikkouttaan. Metsä ja siihen kytkeytyvän varallisuuden ja riiston epäsuhta kasvaa hänellä koko yhteiskunnan kuvaksi. Mukan kirjalliset vahvuudet kuitenkin nostivat ensimmäisiä silmujaan lopulta varhemmin kuin Haanpäällä – tähän kirjoitti vielä lasten eläintarinoita siinä iässä, jolloin Mukka hamusi kohti seksuaalisuutta ja uudenlaista mieskuvaa. Sellaiselle tuskin olisi ollut tilaa 1920-luvun Suomessa.

Aikansa lapsia, kumpikin.

III Kuinka *Kaukopää* rakennettiin?

Sosialistista realismia ilman sosialismia

Kartoittaessaan suomalaisen kirjallisuuden kaupunki- ja tekniikka-aiheita Raoul Palmgren vertaa Toivo Pekkasen ”realistista teollisuus- ja työtaisteluromaania” *Isänmaan ranta* (1937) kaksi vuotta aiemmin ilmestyneeseen Erkki Ilmarin *Kaukopäähän* ja nimittää jälkimmäistä – puolifiktiivistä, reportaasi- ja dokumenttiluonteista teollisuusromaanina – ”vielä omalaatuisemmaksi ilmiöksi”. Palmgren huomauttaa, että esikuvia jälkimmäiselle voisi etsiä 1930-luvun alkupuolen neuvostokirjallisuuden vastaavasta lajista, mutta pitää kuitenkin vaikutteita epätodennäköisenä, sillä Ilmari oli ”poliittisilta asenteiltaan ja sijoituksiltaan niin korostetun oikeistolainen” samoin kuin *Hangas* -romaanin kirjoittaja Reino Rauanheimo, jonka teokseen palaamme edempänä.¹⁵⁷ Vasemmistolaisen Palmgrenin oma poliittinen katsanto – Rauanheimohan oli avoimesti natsi, Ilmarin oikeistolaisuus huomattavasti maltillisempaa – ei kuitenkaan estä häntä nimeämästä miesten ”tilaustyönä” kirjoittamia romaaneja teoksiksi, joissa teollisen rakentamisen fiktiivinen reportaasi ”saa-vuttaa meillä myöhemmin toistumattomat ulkonaiset huippunsa”.¹⁵⁸ Toisin sanoen *Kaukopää* (1935) ja *Hangas* (1944) sisältävät jotakin sellaista, mihin sittemmin ei ole ylletty – kenties ei edes yritetty. Tässä luvussa seurataan Palmgrenin oletusta ja tarkastellaan näiden kotimaisten huippujen juuria nimenomaan neuvostokirjallisuuden valossa.

Lehtikuvituksia tehnyt ja pieniä juttuja jo 1920-luvulla kirjoittelut Erkki Ilmari (1902–1945, aiemmin Erkki Ilmari Lehtonen) oli 1930-luvulla päätyntyn vapaaksi toimittajaksi ja ikään kuin puolivahingossa kirjailijaksi. Tarinan mukaan Gummeruksen kustannus-

yhtiö lähetti hänet, Tampereella syntyneen ja taideopintoja suorittaneen kaupunkilaisen, kirjoittamaan kirjaa Lapista.¹⁵⁹ Lopputulos oli kelvollinen ja kenties siksi sama kustantaja yritti myöhemmin vastavuoroisesti houkutellessa Pentti Haanpään kirjoittamaan kirjan Helsingistä.¹⁶⁰ Pohjoinen aihepiiri oli 1930-luvulla suosiossa osittain Petsamoon saadun tien ansiosta, ja aikansa tuotteina Ilmarin kertomukset esikoisteoksessa *Vedenjakajan takaa* (1934) asettuvat kohtalaisen sujuvasti Juho Koskimaan, Pentti Haanpään ja Jussi Lainion novellien seuraan.¹⁶¹ Myös Ilmarin toinen kirja, sulfaattiselluloosatehtaan rakentamisesta kertova *Kaukopää*, lähti liikkeelle kustantajan aloitteesta.¹⁶² Sen alaotsikko *Teollisuusromaani* ennakoivat jotakin uudenlaista kotimaisessa kirjallisuudessa. Erkki Ilmari itse totesi hieman arvoituksellisesti: ”– Mitä esikuviin tulee, ei sellaista tietääkseni ole suomenkielellä julkaistu.”¹⁶³ Entäpä muilla kielillä?

Uusi realismi

Käsite teollisuusromaani, *industrial novel*, kytkeytyy historiallisesti Englannin 1800-luvun teollistumisen synnyttämien sosiaalisten ongelmien käsittelyyn kirjallisuudessa (esimerkiksi Charles Dickens, *Hard Times* 1854; Elisabeth Gaskell, *North and South* 1854–1855) ja mainitaan myös synonyymina käsitteelle *social novel*.¹⁶⁴ Sellainen *Kaukopää* ei kuitenkaan ole. Toisin kuin Dickensin ja Gaskellin realismiin pyrkivät yhteiskuntakriittiset fiktiot, Ilmarin teollisuusmyönteinen teos täydentyi kerrontaan upotetuilla ja vuorotellen esiin ponnahtavilla reportaasikatkelmilla ja teknisillä yksityiskohdilla. Nämä ovat modernistisia tyylikeinoja. Erik de Gierin mukaan dokumentaariset teollisuusromaanit, jotka pohjautuvat osittain tai kokonaan empiirisille faktoille ja tilastolliselle datalle, ovatkin tyypillinen 1900-luvun ilmiö.¹⁶⁵ Koska puhutaan teollisuudesta, kirjallisten vaikutteiden voisi kuvitella kulkeutuneen tänne Saksasta, nimettiinpä *Kaukopään* rakennusseutu eli Vuoksenlaakson teollisuusalue kotimaisissa lehdissä 1930-luvulla ”Suomen Ruhriksi”.¹⁶⁶ Saksassa perinteisen yrityshistoriikin (*Betriebsmonografie*) rinnalle ilmaantui kyllä

1920-luvulla käsite *Industrieroman*, mutta se päättyi otsakkeeseen vain kahdessa nimikkeessä, joista kummastakaan tuskin on kuultu.¹⁶⁷ Ajan maineikkain teollisuusromaani Saksassa oli Erich Regerin palkittu *Lujan käden liitto* (*Union der festen Hand. Roman einer Entwicklung* 1931), jonka aiheena on Kruppin kaltaisten Ruhrin alueen perheyri-tysten päätyminen kasvottomaksi teollisuusmonopoliksi. Regerin uusasiallinen romaani sisältää teknisiä ja taloudellisia tietoja, mutta käsittelytapa on tyystin toinen kuin *Kaukopäässä*, josta analyttinen yhteiskunnallinen taso puuttuu kokonaan.¹⁶⁸ Lähemmäksi Erkki Ilmarin teollisuuskuvastoa sijoittuukin käsite rakennusromaani (*construction novel, proizvodstvennyi roman*), joka liittyy Neuvostoliiton 1920- ja 1930-lukujen kirjallisuuteen ja sitä kautta valtion virallisen taidesuunnan sosialistisen realismin muotoutumiseen. Kysymys *Kaukopään* mahdollista vaikutteista ja esikuvista palautuu näin ollen Raoul Palmgrenin arvioon Ilmarin oikeistolaisuudesta neuvostovaikutteiden ensisijaisena esteenä. Tosiasia kuitenkin on, ettei kyseistä kirjallisuutta Suomessa vasemmallakaan tunnettu.

Sosialistinen realismi virallistettiin Ensimmäisessä yleisliittolaisessa kirjailijakokouksessa Moskovassa vuonna 1934. Maksim Gorki julisti, että kirjojen pääsankariksi tulisi nostaa työ, toisin sanoen henkilöahmo, joka mahtavan modernin teknologian avulla organisoituu työn prosessissa ja joka vuorollaan organisoii työn helpommaksi ja tuottavammaksi kohottaen sen taiteen tasolle.¹⁶⁹ Tavoite saattoi olla sosialistinen, mutta ilmaistu niin yleisellä tasolla, että myös Erkki Ilmarin romaanin työläishahmossa on mahdollista nähdä sama kehitysprosessi:

Ja Pentti Jyrhämä oli oppinut nauttimaan työstään. Hän saattoi seurata sen kehitystä kuin käsityöläinen, joka rakastaa luovaa työtään taiteilijan tavoin. Pentti Jyrhämä sai huomata, että työ hioi häntä, muutti hänen mielikuviaan, yksityistä elämäänsä, käytöstapojaan ... niin, minnepä Kaukopää ei olisikaan tunkeutunut?¹⁷⁰

Uuden kirjallisuuden tehtäviä ja tavoitteita oli pohdittu Neuvostoliitossa jo useita vuosia ja ensimmäiset niin sanotut rakennusromaanit

ehtivät ilmestyä hyvän aikaa ennen Moskovan kokousta.¹⁷¹ Näistä edustavimpia olivat Marietta Šaginjanin syrjäisen vesivoimalaitoksen rakentamisesta kertova romaani *Vesikeskus* (*Gidrotsentral* 1931) ja Valentin Katajevin Magnitogorskin terästehtaan työmaalle sijoittuva *Aika, eespäin!* (*Vremja, vperjod!* 1932). Huomattavasti vähemmän rakentamisen kuvausta sisälsi Ilja Ehrenburgin romaani *Toinen päivä* (*Den vtoroi* 1933, suom. 1978), jonka viitekehystenä oli terästehtaan pystytys Novokuznetskissa.¹⁷² Näitä kaikkia oli edeltänyt usein sosialistisen realismin peruskiveksi nimetty Fjodor Gladkovin jälleenrakennusromaani *Sementti* (*Tsement* 1925), joka käännettiin suomeksi jo vuonna 1928.¹⁷³

Vaikka Katajevin ja Ehrenburgin nimet olivat Suomessa jossain määrin tuttuja, ei heidän 1930-luvun alun rakennusromaneistaan tiedetty mitään.¹⁷⁴ Aikakauden laajin suomalainen esittely neuvostokirjallisuudesta, Juhani Konkkan *Valvoja-Ajassa* vuonna 1935 ilmestynyt artikkeli ”Nykyvenäläisiä kirjailijoita”, ei suo heille edes mainintaa.¹⁷⁵ Marietta Šaginjanin *Vesikeskus* sen sijaan nostetaan esiin teollisuusromaanina ruotsalaisen Allan Hagstenin katsauksessa neuvostokirjallisuuden kehitykseen, jonka *Tulenkantajat* julkaisi vuonna 1935.¹⁷⁶ Tältä pohjalta on selvä, että *Kaukopään* mahdolliset vaikutteet rajautuvat korkeintaan ulkomaisiin lehti-juttuihin ja painotuotteisiin – eivätkä nämäkään välttämättä koskettaneet kirjailija Erkki Ilmaria. Aihe oli ilmassa, ja aloite teokseen tuli kustannusyhtiöltä, joka julkaisi tähän aikaan tekniikan alaa käsitteleviä kirjoja. Tehtävän saanut kirjoittaja oli hänkin jossain määrin käsitellyt teknisiä asioita.¹⁷⁷ Kohteeksi valittu puunjalostus oli puolestaan tasavallan taloudellinen selkäranka ja esittäytyi jo modernin Suomi-kuvan kirkastajana kansainvälisen levityksen saaneessa Aho & Soldanin elokuvassa *Suomen puu- ja paperiteollisuus* (1930).¹⁷⁸ Esikuvien etsimisen sijaan ryhdyinkin lukemaan *Kaukopäätä* yleisemmällä tasolla, osana rakennusromaanin lajityyppiä. Jos neuvostoliittolaisten aikalaisteosten vaikutus näyttää epätodennäköiseltä, ne tarjoavat silti hyvän mahdollisuuden hahmottaa eroja ja yhtäläisyyksiä lajityypin sisällä.

Tehtaan kauneus

Kun amerikkalainen valokuvaaja Margaret Bourke-White vuonna 1930 vieraili neuvostoliittolaisella tehtaalla, tarttui yksi asia erityisesti korvaan: ”Minne meninkin, kuulin ilmaisen *amerikanskoe tempo*. Se oli päivän tunnussana, mahtavin ylistys.”¹⁷⁹ Myös Kaukopään tehtaan rakentamista kuvailtiin amerikkalaisen tempon ilmentymäksi, ja toteutuksen nopeus olikin ennennäkemätön. Enso-Gutzeit-Tornatorin johtokunta esitti sulfaattiseluloosatehtaan rakentamista 18.2.1934. Päätös syntyi kahdeksan päivää myöhemmin ja siitä tehtaan käynnistämiseen kului vain kolmetoista kuukautta.¹⁸⁰ Saa-vutuksen arvoa lisäsi se, että tyhjistä ei noussut pelkästään tehdas, jonka mittakaava oli jo itsessään huikea, vaan samalla rakennettiin myös rautatie, uittokanava ja oheisrakennuksia kuten tehtaan konttori, työntekijöiden ruokala sekä lukuisia asuntoja. Lopputulosta pidettiin suorastaan kansakunnan arvoa kohottavana: ”Tietävästi ei ole koko Euroopassa – ainakaan rauhanaikana – näin suurta yritystä tehty valmiiksi samalla nopeudella.”¹⁸¹ Kiihkeän tempon lisäksi hanketta leimasi nuoruus; tehtaan suunnittelijoiden keski-ikä oli alle 30 vuotta.¹⁸² Kolmas huomionarvoinen seikka Kaukopäässä oli siihen liitetty esteettisyys. Eduskunnan ensimmäinen varapuheenjohtaja Väinö Hakkila kiteytti vierailullaan uuden tehtaan olemuksen:

[– –] mitenkä ihmeteltävällä amerikkalaisella vauhdilla on täällä työtä tehty, ja mitenkä nuoret insinöörivoimat ovat tehtaat pystyttäneet. [– –] tämä työ, jota täällä tehdään uusissa ja valoisissa olosuhteissa on työtä maamme hyväksi. Täällä muodostuu uusia kauneusarvoja, ei tekniikka tätä turmele. Sanalla Kaukopää on runollinen, kaunis kohde.¹⁸³

Yhtiön historiikin kirjoittaja pohtii myöhemmin, että suuren tehtaan rakentaminen merkitsee monien ajatusten ja unelmien toteutumista ja siksi mukana on myös melkoinen annos romantiikkaa.¹⁸⁴ Nopeus, nuoruus, työ maan hyväksi ja teollisen ympäristön uusi runollisuus olivat myös neuvostoliittolaisen rakennusromaanin kes-

keisiä romanttisia elementtejä. Amerikassa amerikkalainen tempo ei jostain syystä tuottanut vastaavaa kirjallisuutta.¹⁸⁵

Teollisuuden ihmistyypit

Oliko Suomessa olemassa sitten teollisuusromaanille ”sosiaalinen tilaus”, kuten Raoul Palmgren asiaa nimitti? Palmgren, joka kirjoitti 1930-luvun puolivälissä arvioita ”pikkuporvarillisista yhteiskuntaromaaneista”¹⁸⁶, ei näytä tuolloin ainakaan julkisesti reagoineen Erkki Ilmarin *Kaukopäähän* millään tavoin. Viisikymmentä vuotta myöhemmin hän näki sen (ja Rauanheimon *Hangas*-romaanin) vastauksena joko työnantajapiirien toimeksiantoon tai ”ajan hengen” edustamaan toivomukseen.¹⁸⁷ *Kaukopään* tapauksessa työtä antavat piirit olivat yhtä kuin puunjalostusteollisuus, jolla oli vahvat yhteydet valtiollisiin päättäjiin. Kuten Kai Häggman toteaa, 1920- ja 1930-lukujen suomalaisen metsäteollisuuden historiaa on mahdotonta kirjoittaa ilman, että huomioidaan toimialan moninaiset siteet poliittiseen järjestelmään ja politiikkoihin.¹⁸⁸ Merkittävältä osaltaan tämä tarkoitti kommunismin vastaisuutta, mikä näkyi erityisesti kokoomuslaisen patruunan Rudolf Waldenin toiminnassa. Hän rahoitti 1930-luvun alussa Lapuan liikkeen ja IKL:n toimintaa ja valvoi myös Puunjalostusteollisuuden keskusliiton vaalirahojen jakamista.¹⁸⁹ Jos jotakin kirjallista teollisuuskuvausta kaivattiin, niin ainakaan se ei ollut työntekijälähtöistä vasemmistolaista kritiikkiä, kuten Toivo Pekkasen 1920-luvun novellien konepajan ”helvetillinen jyskytys” tai Aku Rautalan vuoden 1930 romaanin ”pirullisen nerokas palkkasysteemi”, jolla puristetaan ”verta ja hikeä elävistä ruumiista”.¹⁹⁰

Toivomukseksi voidaan tulkita Teollisuusliiton apulaisjohtajan ja entisen Kokoomuksen kansanedustajan Yrjö Koskelaisen syksyllä 1934 pitämä radioesitelmä ja painettu teksti otsikolla ”Teollisuudesta kaunokirjallisuutemme aiheena”.¹⁹¹ Koskelaisen toden totta toteaa – tehtyään ensin katsauksen teollisuusaiheisiin suomalaisessa kirjallisuudessa F. M. Franzénin 1830-luvun runosta aina Toivo Pekkasen *Tehtaan varjossa* -romaaniiin – että Suomessa on toistaiseksi liian

vähän ”koetettu peilata esim. tuotantoa ja työtä luovan yrittäjämie-
len syvyyteen”.¹⁹² Koskelainen päättelee, että aihetta on vierastettu
siksi, että tehtailijat olivat aikoinaan ulkomaalaisia tai ulkomaalaista
juurta ja viettivät eristäytyntä elämää. Nyt on kuitenkin toisin:

Uskon, että edessämme tulevaisuudessa on aika, jolloin teollisuu-
den maailma monenlaisine ihmistyyppineen, koko yhteiskuntaa
muovaavine kehityksineen ja tekijöineen astuu myöskin toden-
teolla kaunokirjallisen kuvailun aihepiiriin Suomessa, niinkuin
on tapahtunut muualla. Mutta mikään maailma ei paljasta salai-
suuksiaan muille kuin niille, jotka siihen uskovat ja ymmärtävät
sen olemassaolon sisäiset lait. Tämä aika tulee myös tuomaan
uutta verevyyttä ja voimaa yhteiskunta- ja ihmiskuvaukseen.¹⁹³

Koskelaisen radioesitelmä tuskin suoraan vaikutti Erkki Ilmariin,
joka oli tähän aikaan jo työn touhussa. Mitä taas verevyyteen ja
voimaan tulee, oli huutoon kyllä vastattu. *Kaukopäätä* oli edeltänyt
yksi romaanimuotoinen suomalaisen teollisuushankkeen kuvaus,
jota kustantaja mainosti ”teollisuusromaaniksi”.¹⁹⁴ On siis tehtävä
lyhyt ekskursio taaksepäin ja samalla katsottava hieman eteenkin.

Toivo Pekkasen vuonna 1930 ilmestynyt *Tientekijät* on fiktio
suurliikemies Heikki Näreen hybriksen vallassa aloittamasta
puunjalostusteollisuuden hankkeesta, jossa Lapin ”hyödytön
erämaa” on tarkoitus saattaa kulttuurin yhteyteen, tai suoremmin
ilmaistuna: ”Pohjolasta tulisi taloudellisesti täysin itsenäinen val-
tio, jota yhtiön johto hallitsisi.”¹⁹⁵ Megalomaanisessa hankkeessa
valjastettaisiin vuolas koski, kanavoitaisiin joki, rakennettaisiin
rautatie ja tehtaita sekä lopulta myös rautakaivos. Hanke ajautuu
vaikeuksiin ensin ankaran talven pysäyttäessä työt ja sairauksien
verottaessa työväkeä, sitten työväen järjestäytyessä ja ryhtyessä
lakkoon, sekä lopulta huijariksi paljastuneen kaivosinsinöörin
kavaltaessa rahat. Tuloksena on työntekijöiden väkivaltainen
kapina, jonka tiimellyksessä vastarakennettu tehdas räjähtää.
”Vain johtajat, jotka olivat tuomitut elämään ja kuolemaan liik-
keensä mukana, katselivat sulavien ja särkyvien ikkunoiden takaa

hävitystä ja ajattelivat kivettynein mielin: loppu!”¹⁹⁶ Kirjailija ei jätä heille muuta vaihtoehtoa kuin itsemurhan.

Kaukana Hurttikönkään ennen niin rauhallisessa kylässä paljasti insinööri Kunnas revolverinsa, ja hetken kuluttua vaelsi hänen ruumiinsa virtaa pitkin Jäämerelle.¹⁹⁷

Pekkasen ensimmäinen romaani on kömpelö teos, jolla hän ei olisi lunastanut paikkaa suomalaisen kirjallisuuden historiassa. Tutkimuksissakin se on nähty pelkkänä välityönä; ero kaksi vuotta myöhemmin ilmestyneeseen *Tehtaan varjossa* -romaaniiin on hämmästyttävän suuri.¹⁹⁸ Lähes dystooppinen *Tientekijät* päättyy kuitenkin kohtaukseen, jossa uudet yrittäjät saapuvat ostamaan tuhoutuneen Pohjolan Teollisuus Osakeyhtiön jäämistön. Yhtiön propagandistina toiminut sanomalehtimies Alarik Heino miettii vielä poistuessaan monisataista kuolleiden joukkoa:

He olivat polkeneet tien. He olivat valloittaneet pohjolan ihmiselle. Rautatie, kanavoitu joki ja monet valmiit ja keskeneräiset tehtaat olivat heidän uhrinsa hinta. Toiset tulevat ja ottavat ne haltuunsa. Uudet miehet, verokset voimat. He korjaavat sadon.¹⁹⁹

Uusi alku

Tientekijöiden satoa ei korjannut kuitenkaan Erkki Ilmari, vaan tämän perässä aiheeseen tarttunut Reino Rauanheimo, joka vuonna 1938 aloitti aineiston keruun suurta teollisuusromaanian varten. Kirjoitustyö käynnistyi seuraavana vuonna, mutta valmis teos *Hangas* ilmestyi vasta 1944 sodan päätyttyä.²⁰⁰ Jos *Tientekijät* oli romaani yltiöpäisen teollisuuskapitalismin kompastumisesta luonnon ja ihmisten muodostamiin esteisiin, niin *Hangas* on sen vastakirjoitus, jossa kosken valjastaminen, voimalaitoksen, rautatien ja tehtaiden rakentaminen sekä kaivostoiminnan aloittaminen ”hyödyttömässä erämaassa” onnistuu täysimittaisesti. Kenties siksi, että romaanin

kronologiassa ei koskaan kohdata talvea, kenties siksi ettei rohkean hankkeen taustavoimana ole tällä kertaa omaa egoaan pönkittävä suurkapitalisti, vaan Suomen valtio. Vaikka *Hankaan* tarina ajoittuu nimellisesti maailmansotien väliseen aikaan, muokkautui siitä 1940-luvun puolivälissä avautuvan jälleenrakennusajan optimistinen käsikirjoitus. Menneisyys oli peili, jonka kuvassa nykyhetki saattoi nähdä tulevaan. Siellä odotti Urho Kekkosen maineikas teollistamis pamphletti *Onko maallamme malttia vaurastua?* (1952), jossa Pohjois-Suomen energia- ja raaka-aineresurssit esitetään vähintäänkin yhtä suuressa määrin poimintaansa odottavina kuin Pekkasen *Tientekijöissä* ja Rauanheimon *Hankaassa*.

Optimistisuuden lisäksi Rauanheimon romaani on monta astetta Pekkasen *Tientekijöitä* mittavampi suoritus. Se on laaja panoraama pienen syrjäkylän muuttumisesta teollisuusyhteisöksi ja opetus yritteliäisyyden siunauksista. Kuvitteellinen paikka muistuttaa hieman Imatrankoskea. Kuten Ilmarin *Kaukopäässä* vuonna 1935, ei täälläkään esiinny lakkoilevia työläisiä. Vastahankaan asettuvat ainoastaan kylän saamattomat vätykset, joista ei vanhassa maailmassakaan ollut mihinkään hyödylliseen. Rauanheimo varoo jyrkkiä poliittisia kantoja – entisenä Kansallissosialistien Järjestön aktiivina hän varmaan muutenkin oli sodan jälkeen suu supussa²⁰¹ – mutta sijoittaa romaaniin yhden punalippuisen hahmon. Hulluksi tullut väkivahva maatyöläinen Vilho Turunen tekee itsemurhan räjäytystyömaalla. Varoitushuudoista piittaamatta hän juoksee panostetulle kalliolle, nappaa käteensä punaisen merkkilipun ja heiluttaa sitä viimeiseen asti: ”Nyt meidät polttaa helvetin tuli!”²⁰² Saattoipa oikeistolainen kirjailija tässä ladata vastapaukun Pentti Haanpään *Kenttä ja kasarmi* -kokoelman novellille ”Sotilaallisen komeasti”, missä vanha sotilas raahaa vihatun kapteenin räjäytettävälle kivenlohkareelle ja huikkaa ennen pamausta kyytivänsä kapteenin taivaaseen.²⁰³

Toivo Pekkanen kirjoitti vuonna 1944 arvostelun Rauanheimon romaanista ja muisti siinä yhteydessä paitsi Erkki Ilmarin panoksen myös oman, ”täydellisesti fantasiaan perustuvan” nuoruudensyntinsä. Pekkasen mukaan Rauanheimon *Hangas* oli huomattavasti korkeammalla tasolla ja teollisuusromaanina ”oikeastaan ensimmäinen vaka-

vasti otettava”. Moitteita hän jakoi psykologisen ja yhteiskunnallisen ihmiskuvauksen ohuudesta ja joidenkin työhön liittyvien teknisten tietojen ylimalkaisuudesta. Vaikka romaani ei Pekkasen mukaan ollut vielä varsinainen voitto, se kuitenkin viittoi tietä ”eräisiin kirjallisuudessamme aikaisemmin käyttämättä jääneisiin mahdollisuuksiin”.²⁰⁴ Suomalaiseen kirjallisuushistoriaan *Hangas* ei kuitenkaan ole jättänyt merkittävää jälkeä. Raoul Palmgren huomioi kirjan sisäkansiin painetut fiktiiviset kartat ja Rauanheimon kuvaukset luonnon uhraamisesta ja teollisuuden syrjäyttämistä ihmisistä, kun taas Kai Laitinen mainitsee kirjan vauhdikkaana ja jännittävänä, mutta hiukan yksiviivaisena ja kerronnaltaan arkisena esityksenä voimalaitoksen rakentamisesta ja sen ympärille muodostuvasta teollisuudesta.²⁰⁵ Sen tarkemmin miettimättä Laitinen niputtaa sivulauseessa samaan genreen myös Erkki Ilmarin *Kaukopään*.

”Näin rakennetaan ihmistä”

Pekkasen *Tientekijöiden* ja Rauanheimon *Hankaan* väliin sijoittuva *Kaukopää* on todellisuuspohjansa ja kirjallisen rakenteensa vuoksi täysin omanlaisensa teos. Aikalaiskriitikeissä huomautettiin, että ”siitä jokseenkin tarkkaan puuttuu varsinainen juoni”²⁰⁶, ja että ”olisi varmaan ollut eduksi, että sille ei olisi annettu vaativaa ja harhauttavaa nimitystä »teollisuusromaani»” – arvostelijan mielestä kyseessä oli pelkkä journalistinen teko, jos toki sellaisena ei aivan vailla ansioita.²⁰⁷ Positiiviset arviot olivat kuitenkin enemmistönä ja teoksessa nähtiin uutuusarvoa: ”Esitystapa, kokoonpano, henki, tyyli on eräässä mielessä uutta meillä. Se herättää ajatuksia ja näköaloja, joita ennen emme ole tienneet olevankaan.”²⁰⁸ Ilmarin kirjallista hybridiä – reportaasin ja työläisproosan yhdistelmää – kiitettiin myös siitä, että kerronnan keskiössä on itse tehdas:

Se on ikäänkuin romaanin mahtava päähenkilö, eräänlainen elävä olio, jonka ruumiin ja sielun kasvua kirjailija mitä suurimmalla myötäelämisellä ja asiantuntemuksella kuvailee.²⁰⁹

Tehtaan elävän olion synnyttämiseen tarvitaan kuitenkin ihmisiä. Kirjassaan Ilmari yhdistelee todellisia nimiä (teknisten laitteistojen toimittajat, urakoitsijat), helposti tunnistettavia peitenimiä (johtavat insinöörit, työnjohto) ja keksittyjä henkilöhahmoja (työläiset). Alimmalla portaalla ja laveimmalla fiktiivisellä tasolla ahkeroi sekatyömies Pentti Jyrhämä. *Kaukopäässä* hänen tehtävänsä on kasvaa ulos aiemmasta harhailevasta ja tarkoituksettomasta vaelluksestaan, kuten Toivo Lyy arvostelussaan kirjoitti:

Se ankara, mutta uusia elämänmahdollisuuksia luova työ, johon hän Kaukopäässä joutuu osallistumaan, kehittää hänet rakastamaan työtä, niin paljon kuin se vaatiikin ponnistusta, ja hänestä tulee vakiintunut kansalainen vastasyntyneeseen yhdyskuntaan.²¹⁰

Sosiaalidemokraattisen *Uusi Aika* -lehden arviossa kirjan näkökulmaa suomalaiseen työväestöön kuvattiin mieltä lämmittävän myötätuntoiseksi ja sitä suositeltiin mielihyvin myös työläislukijoille.²¹¹ Oli kuitenkin yksi ryhmä, jonka katsottiin hylkivän romaanin eetosta ja runsaita teknisiä tietoja: “[– –] kuten näkyy, on ainakin naisten turha ottaa tämä kirja lukeakseen. He väsyvät kesken.”²¹²

Kaukopään kirjallisissa keinoissa on piirteitä uusasiallisuudesta, mutta perusasetelma ei sellaisenaan juuri eroa sosialistisen realismin tavoitteista. Kuten neuvostoromaaneja tutkinut Katerina Clark kirjoittaa, teollisen kuvaston mukaisesti nähtiin, että sosiaaliset instituutiot olivat eräänlaisen liukuhihna, jolla uudelleentyöstettiin ihmistuotetta, tuloksena uusi neuvostoihminen – sielläkin siis luotiin ”vakiintunut kansalainen vastasyntyneeseen yhdyskuntaan”. Muokkauksen keskeinen instrumentti oli työnteke tehtaissa, rakennustyömailla ja kollektiivituloilla. Uskottiin yleisesti, että kokemus tuotannosta ei muuttaisi pelkästään masoja, vaan myös poikkeavia yksilöitä – kapitalismista periytyviä ”vieraita elementtejä”, ”tuholaisia”, huligaaneja ja rikollisia.²¹³ Tai kuten Ilja Ehrenburg romaanissaan *Toinen päivä* sen kiteytti: ”Näin rakennetaan tehdasta. Näin rakennetaan ihmistä.”²¹⁴ Laa-

jemmassa kuvassa kyse oli kokonaisen sosialistisen kulttuurin kehittämisestä, josta Raoul Palmgren vuonna 1934 julisti: ”Näin luodaan sosialistisen tietoisuuden täyttämiä *uusia ihmisiä*, jotka myös kykenevät tekemään kerran valloittamastamme maailmasta *uuden maailman*.”²¹⁵

Teesi ihmisten muokkaamisesta ei ollut mikään neuvostojärjestelmän yksinoikeus. Vastaavia ajatuksia oli esitetty jo monissa amerikkalaisissa tehdasyrityksissä, missä työntekijöiden käytöksen ja ajattelutavan muuttaminen nähtiin keinona lisätä tuottavuutta. Liukuhihnatyön uranuurtajan Fordin tehtailla sanottiin suoraan, että niin kuin tehtaan laitteisto on sovitettu tuottamaan halutunlainen auto myös sen koulutusjärjestelmä on rakennettu tuottamaan halutunlainen ihmistuote.²¹⁶ Liian fiksua tuotteesta ei haluttu. Ilmarin tarinan työmies Pentti Jyrhämä on kapitalistisen järjestelmän kasvatti, mutta ei sentään mikään rikollinen. Monessa suhteessa hän on kuitenkin Ehrenburgin *Toisen päivän* Kolka Ržanovin tapaisen nuoren sosialistisen työntekijän antiteesi. Jyrhämä ei lue, ei opiskele, ei kehity edes työtaidoissaan (propsien ohjailuun tarvittavan tukkihaan käytön hän oli jo oppinut kuljeksiessaan pohjoisessa²¹⁷). Hän ei tiedosta, ei koe yhteyttä järjestäytyvään työväenluokkaan, mutta ei myöskään ilmaise kiinnostusta vastakkaiseen sukupuoleen eikä edes maksa velkaansa hänet junamatkalle Kaukopäähän auttaneelle ”tädille”. Hän ainoastaan selviytyy, luopuu aiemmasta kiertävästä elämästään ja rauhoittuu sijoilleen fyysiseen työhön. Tässä mielessä hän muistuttaa sitä taylorilaisen työjärjestelyn esimerkkityyppiä, joka amerikkalaisella rautatehtaalla osoittautui hyödylliseksi:

Keskimäärin yksi kahdeksasta työntekijästä osoitti omaavansa ne erikoisominaisuudet, jotka vaaditaan ensi luokan lastaajalta. Sellaisen tulee olla hyvin vahva, mutta kernaasti tyhmä mies, sillä kehittyneemmällä henkilöllä on vähemmän halua moiseen työhön, joka on sanan varsinaisessa merkityksessä juhdan työtä.²¹⁸

Pentti Jyrhämän kehittymättömyys erottaa hänet aikansa suomalaisessa tehdaskirjallisuudessa esiintyvistä hahmoista. Kun hän kirjan

lopuksi saa Kaukopäästä vakinaisen työpaikan, jää suurempien kokonaisuuksien hahmottaminen nopeasti kesken: ”[– –] hittoakos hänelle kuuluikaan kaiken tällaisen miettiminen! Koneet pyöriivät ja lauloivat kukin määrättyä lauluaan, jokainen miehistä hoitakoon määrätyn leiviskänsä. Mitäpäns tässä muuta!”²¹⁹ Jyrhämä oppii säännöllisen vuorotyön rytmiin ja on tyytyväinen osaansa yhtenä vähäisimmistä Kaukopään teollisuuskoneiston palveluksessa. Raoul Palmgrenin sanoin hänestä tulee ”työnantajien toivetyöläinen.”²²⁰ Hän ei vaikuta edes lakkoaltilta, toisin kuin työläiset Toivo Pekkasen romaanissa *Tientekijät* (”Kenties heidän vapaudentunnettaan loukkasi olla osana hyvinkin hoidettua koneistoa.”²²¹) Pentti Jyrhämän selkein vastinpari on kuitenkin Pekkasen *Tehtaan varjossa* -romaanin (1932) Samuel Oino, jota ei ole niinkään luettu kirjallisenä hahmona kuin kirjailijan omakuvana.²²² Erkki Ilmarin tekstissä on helppo havaita kaikuja Oinon mielensisäisestä monologista:

– Mitä pirua nämä työt häneen kuuluvat, hän vihaa niitä! [– –] Mutta koneisto pyörii, siitä ei ole epäilystäkään, se pyörii niin kauan kuin ihmisiä on olemassa, milloin paremmin, milloin huonommin. Omalla paikallaan siinä seisoo myöskin Samuel ja hoitaa omia rattaitaan [– –].²²³

Ilmarin romaanista jää kuitenkin puuttumaan Oinon toinen puoli – tämän ruokatunneilla kanssatyöläisille pitämät luennot ja havainnot heidän potentiaalistaan: ”Ja saattaa melkein kuulla miten he alati kasvavat. He ikäänkuin joka hetki valmistautuvat johonkin. He ovat järjestäytyneitä, lukevat sanomalehtiä, teorit vaeltavat jo heidän aivojensa läpi.”²²⁴ Työväenluokan poliittista voimaa ennakoineella Pekkasella oli varmasti laajempi kokemus teollisesta työstä ja sen tekijöistä kuin Kaukopään rakennuksilla ahkeroineella Ilmarilla, mutta kyllä tämäkin ymmärsi teollisuusromaanin menetelmällisen vaatimuksen, kuten haastattelijalle kertoi:

[– –] päästäkseen työläistä lähelle on kirjoittajan itse ryhdyttävä työläiseksi, yhdeksi heistä. ”Kaukopäässä” puhutaan ainoastaan

totta, mikäli kysymyksessä ovat asialliset asiat. [– –] miljöön on taatusti totuudenmukainen, onhan sen tuntemus hankittu puske-malla töitä täysin ”in cognito” Enso-Gutzeit-Tornator-yhtymän tilapäistyöläisenä n:o 360 Kaukopäässä.²²⁵

Esittäytymällä anonyyminä proletariaatin edustajana Erkki Ilmari ehdottaa, että kirja syntyy ikään kuin osana rakentajien työtä.²²⁶ Ajatuksellisesti ollaan jälleen lähellä Neuvostoliitossa 1920-luvun lopussa käynnistynyttä kampanjaa, jolla haluttiin tuoda sosialistisen rakentamisen käytännöt myös kirjallisuuteen: kirjailijoiden, jotka halusivat esimerkiksi kirjoittaa tehtaista, odotettiin jalkautuvan kenttätöihin paikan päällä.²²⁷

Uusi kirkko, mennyt luonto, nuoret miehet

Ilja Ehrenburg kirjoittaa romaanissaan *Toinen päivä*, miten tehdas kasvoi asumattomalle seudulle ja tehtaen ympärille kasvoi kaupunki, niin kuin muinoin kasvoivat kaupungit kansan kunnioittamien kirkkojen ympärille.²²⁸ Myös Erkki Ilmari rinnastaa kirjassaan toistuvasti vanhan Ruokolahden kirkon ja kunnan uudeksi keskipisteeksi nousseen Kaukopään tehtaan – heti töiden alkaessa väistyvästä maailmasta muistuttaa puolittain uponnut kirkkoveine, joka on hylätty rakennustyömaan rantaan.²²⁹ Vuoksen maisemassa koettu muutos on niin nostattava, että kirjan päähenkilö käyttää sunnuntain vapaa-aikansakin katselemalla hartaana keskeneräistä tehdasta: ”Pentti Jyrhämä palasi pyhäiseltä matkaltaan kuin kirkosta ikään.”²³⁰ Hieman myöhemmin toinen kirjanhenkilö tokaiseekin rinnastuksen: ”Tekniikalle ja Jumalalle ei mikään ole mahdotonta!”²³¹ Onnistuupa näiltä sekin, että kirkkokansan sukupuoli vaihdetaan: Albert Edelfeltin maalauksessa *Ruokolahden eukkoja kirkonmäellä* (1887) näkyy vain naisia, Kaukopää taas on leimallisesti miesten temppele.

Ajatukset uusien valoisien teollisuusrakennusten ylevyydestä olivat ajan hengessä yleisiä sekä lännessä että idässä; teollisuusnäky-millään 1920-luvulla tunnetuksi tullut amerikkalainen valokuvaaja

ja taidemaalari Charles Sheeler laukoi suoraan, että tehtaamme ovat uskonnollisen ilmaisun korvikkeita.²³² Myös *Kaukopää* -romaanin juhlapainokseen lisätyissä valokuvissa uuden teollisuuden estetisointi näyttölee keskeistä osaa, vaikka ei yllä samalle hienostuneelle tasolle kuin tehtaan rakennustaiteellinen esittely *Arkkitehti* -lehdessä vuonna 1936.²³³ Veden äärelle pystytetty Kaukopää asuinalueineen kirkastuu lehtikuvissa modernin Suomen tulevaisuusnäkyväksi, jonka vähäeleinen funktionalismi toimii hyvänä kirittäjänä kun Alvar Aalto samana vuonna aloittaa Sunilan tehdasalueen suunnittelun.

Katerina Clark on todennut miten stalinistisen ajan romaanit 1930-luvulta alkaen yleensä sijoittuvat modernien kaupunkien sijaan provinsiaaliseen mikrokosmukseen, ympäristöön, jossa ”luonto” saattoi näytellä suurempaa roolia päähenkilöiden elämässä.²³⁴ Tämä pätee monin osin myös esiteltyihin kolmeen suomalaiseen romaaniin. *Tientekijöiden*, *Kaukopään* ja *Hankaan* yhteinen nimittäjä on suurteollisuuden ilmaantuminen ”erämaahan”. Jokaisessa teoksessa uhrataan paljon sanoja luonnontilaisen maiseman kuvailuun ajassa ennen teollisen projektin aloitusta. Pekkasella ja Rauanheimolla se on vapaana ja mahtavana kuohuva koski, Ilmarilla erämetsä, joka heti alkajaisiksi parturoidaan täysin paljaaksi. Luonnon alistaminen ja turmeleminen ei ole täysin ongelmatonta, sillä sitä ei voida oikeuttaa neuvostokirjallisuuden tavoin sosialismin rakentamisella ja iskurityöläisten sankaruudella. Suomalaisten romaanihenkilöiden psyykettä koetteleekin tietoisuus edistyksen hinnasta ja metsien ja vesireittien tuhoutumisen seurauksista (lähinnä riistan ja kalojen katoamisena). Pekkasen romaanissa tuhon tuntu on alun alkaen vahva, kuten tehtaan perustaja Lapin jylhän luonnon äärellä ilmoittaa: ” – Nämä maisemat eivät missään tapauksessa tule olemaan pitkä-ikäisiä, hän sanoi.”²³⁵ Myös *Kaukopäässä* muutos on graafinen:

Kesä teki tuloaan aukeaksi hakatun Kaukopään rinteille. Näky oli lohdu-ton: kuin murrettuina vakoina kiemurtelivat risukkojen välissä mustat tiet, joita pitkin talven mittaan oli kuljetettu tukit rautatierakennuksen pukki- ja junttapuiksi. Samoja uria olivat

vaeltaneet rangat ja latvukset Ristilahden eteläpuolella olevaan poukamaan, missä ne piti kolottaman ja katkottaman propseiksi, uuden sulfaattitehtaan ensimmäisinä nieltäviksi. Rinne lepäsi tummana ja kuolleenä kuin viertämätön kaski; karsitut oksat estivät nurmikon vihreän maton kasvun.²³⁶

Kun vanha saa väistyä, näyttäytyy edistys sukupolvikysymyksenä. Tehtaan ja voimalaitoksen suunnittelusta romaaneissa vastaa nuori insinööri. Pekkasella se on etunimetön Elg, Ilmarilla Eino Uotila, Rauanheimolla puolestaan Lauri Sorvanen. Ilmarin kirjan hahmolla on suora esikuvansa todellisuudessa: ennen Kaukopäätä jo Kemin sellutehtaan suunnitellut ja Enson rakentamista johtanut Eero Kalaja, jonka nopeutta ja määrätietoisuutta näkyy myös Rauanheimon Sorvasessa. Insinööri on modernin ajan sankari, arkkitehdillä sen sijaan ei ole romaaneissa sanan sijaa, ei edes *Kaukopäässä*, vaikka tehtaan ulkoasun ja asuinrakennusten suunnittelijana oli teollisuusrakennuksistaan tunnettu Väinö Vähäkallio.²³⁷ Julkisuudessa lopputulosta kuitenkin tarkasteltiin ikään kuin juuri arkkitehtuuri olisi omalla olemuksellaan onnistunut palauttamaan ja ylittämään jo kertaalleen tuhotun luonnon: ”Ja ihmeellinen onkin tuollainen suuri jättiläistehdaslaitos sinisen veden partaalla vihertävän metsän keskellä. Teknillinen runo keskellä korven rauhaa ja hiljaisuutta.”²³⁸

Se tavallinen tarina

Katerina Clark on Vladimir Proppin kansansadun morfologiaa mukailleen laatinut skeeman tyypillisestä juonesta sosialistisen realismin romaanissa. Se ei ymmärrettävistä syistä sovellu sellaisenaan suomalaisten teollisuusromaanien lukuun, mutta joitakin yhtäläisyyksiä kannattaa huomioida. Clarkin mukaan rakennusromaani, jonka alkumuotona on Gladkovin *Sementti*, on stalinistisen romaanin yleisin tyyppi.²³⁹ Skeemasta voidaan tässä yhteydessä poimia esiin seuraavat piirteet:

- (A) sankari saapuu romaanin suljettuun mikrokosmokseen
- (B) työ alkaa, mutta edessä on vastuksia esimerkiksi työläisten tai luonnonvoimien taholta
- (C) sankari kohtaa työn valmistumista uhkaavan dramaattisen esteen
- (D) sankari joutuu hetkeksi epäilysten valtaan, mutta
- (E) hän selättää epäilyksensä, yleensä mentoreiden avulla, ja työ valmistuu.²⁴⁰

Pekkasen fiktio *Tientekijät* rikkoi tätä rakennetta vastaan, koska sen ytimessä oli suurkapitalismin kritiikki. Ilmarin *Kaukopää*, jossa kehystenä on valtiojohtoisen kapitalismin voitokkuus, solahtaa skeemaan ongelmitta. Suomalaiselta jää puuttumaan vain sosialismi.

Kaukopään lähes haanpääläinen päähenkilö, vastahankainen, luonteeltaan jos ei ulkoasultaan jätkämäinen Pentti Jyrhämä lähtee Vihdistä työnhakuun Itä-Suomeen ja pääse aputyömieheksi Kaukopäähän (A). Jyrhämä on työn alkaessa huonojen vaikutteiden piirissä – ainoa tuttu vieraassa ympäristössä on juoppo mekaanikko, joka ei tunnu pääsevän uuden elämän alkuun. Jyrhämä alkaa karttamaan vetelehtijöiden seuraa ja muuttaa yhteen kokeneeman työläisen kanssa (B). Suurella rakennustyömaalla on vaaran paikkoja. Jyrhämän valppauden ansiosta yksi hengenvaarallinen onnettomuus vältetään. Toisella kertaa hän saa vakavan tällin, mutta onnistuu pökertyessään vielä pysäyttämään kalliit koneet ennen niiden rikkoutumista (C). Toipilaana sairaskuorella Jyrhämä muuttuu ärtyisäksi ja synkäksi, kun ei pääse työhön. Rakennustyöt ovat päätymässä ja koko tulevaisuus näyttää epävarmalta (D), mutta lopulta Jyrhämä saa oikeamieliseltä työnjohtajalta kuulla, että juuri hänelle tarjotaan vakituista paikkaa vastavalmistuneesta tehtaasta (E).²⁴¹

Kaukopää ei ole työväenkirjallisuutta siinä merkityksessä kuin aikakausi sitä määritteli – Erkki Ilmari ei siis ole ”sellainen ihminen, joka käyttää kynäänsä ja aivojaan edistääkseen ja kannattaakseen työväen luokkapyyteitä”. Hänen kirjaansa ei motivoi ”herännyt omatunto, nälkä, vilu tai jokin kapitalistisesta järjestelmästä johtuva vääryys”.²⁴² Mutta ei lopputulosta työnantajakirjallisuudeksikaan voi

luonnehtia. Pikemmin huomion ja ihailun kohteena on tekninen asiantuntijaluokka. Siinä missä neuvostoliittolaisen Katajevin *Aika, eespäin!* -romaanissa vauhtia puskevat keskenään kilpailevat iskurityöläisten vuorot, ovat *Kaukopään* keskiössä ja eteenpäin vievänä voimana insinöörit ja mestarit.

Äsken oli pidetty neuvoa – Uotila ja Malmi, insinööri ja ylimestari, johtava äly ja toimeksi paneva voima. Oli todettu kevään saapuneen, järvien auenneen ja Kaukopään rakennuskauden siirtyneen ratkaisevaan vaiheeseensa. Edessä oli enää keväinen ja kesäinen loppuriuhtaisu, työkausi, jonka kestäessä kaikki suunnitelmat oli vietävä päätökseen säälimättömällä, raudanlujalla työllä – armottomalla työllä, joka ei tuntisi lepoa eikä taukoja. Uotila laski: helluntain ja juhannuksen voisi vielä lyhyesti viettää, mutta muita pyhiä ei tunnettaisi ennen syksyä, ei ennen kuin ensimmäinen keitos oli keitetty ja ensimmäiset massapaalit siirtyneet varaston suojiin. Malmi myönsi. He tunsivat toisensa, he, vanhat työtoverit. He tiesivät, ettei kumpainkaan heistä asettanut toisen kannettavaksi taakkaa, jonka itse voisi kantaa, ja että kumpikin vastasi osuudestaan, jotka liittyivät toisiinsa, ajoivat takaa samaa ja täydensivät toisiaan.²⁴³

Sosialistisen realismin rakennuseetos on tässä ilmaistu sosialismista riisuttuna – kommuunin sijaan vastuun kantavat tehtaan suunnitelleet yksilöt. Jäljelle jää kuitenkin sama kamppailu ja itseä säästämättömän tahto toteuttaa mahdolliselta näyttävä hanke, etenkin kun toistuvasti kysytään: onko tämä kaikki muka syksyksi mahdollista? Vastaus ei jätä mitään epäselvää: ”Ärsyyntyminen vaikutti yllyttävästi, ja työn tahti vain kasvoi kasvamistaan. Saavutukset, jotka nyt alkoivat tulla yhä selvemmin havaittaviksi, innoittivat lujempiin yrityksiin.”²⁴⁴

Rationalisoinnin huippusaavutus

Pentti Haanpään 1930-luvun alun romaanissa *Noitaympyrä* pohjoisen jätkä Pate Teikka katsoi teollista puunjalostusta eri silmin kuin Kaukopään tehtaaseen kiintynyt Pentti Jyrhämä. Sahalaitoksen liikkuvat pyörät, melu ja touhu saivat Teikan levottomaksi, pelokkaaksikin.

Mutta hän ei koskaan tuntenut halua kiinnittyä näihin tehdasmaisiin töihin. Täällä piti kuunnella pillin ääntä. Täällä tehtiin ihmisestä muuli, joka odotti vain ruoka-aikaa, tilipäivää, joka ei koskaan tuntenut mitään työniloa. [– –] Kuljeksiva metsätyöläinen, jätkä, voitiin ehkä verrata myöskin muuliin. Mutta hän oli juhta, joka kuljeskeli irrallaan, suunnitteli, seikkaili, eli.²⁴⁵

Jätjän irrallisuuden ylistys, ajatus vapaudesta huonopalkkaisen ihmisarvona, toistuu Haanpään proosassa. Tehtaita pystyttävät tahot tarvitsivat ja myös hyödynsivät samaa vapauden mielikuvaa. Kuten metsäteollisuuden historiaa tutkinut Kai Häggman kirjoittaa, tuotantoketjun alkupäässä eli jatkien työssä paikasta toiseen siirtyvillä uittoilla ja savotoilla oli eräänlaista kulttuurista kepeyttä, jota romantisoitiin kaunokirjallisuudessa ja elokuvissa. Hannu Salmi puolestaan muistuttaa, miten tuota tukkilaisuuden romanttista kuvaa rakennettiin jatkumona kasvavan puuteollisuuden rinnalla autonomian ajan lopulta vielä toisen maailmansodan jälkeiseen kaupungistumisen aikaan asti.²⁴⁶ Pitää tunnustaa, että elokuvien tukkilaiskuvastossa ei varsinaisesti tehty ansiotyötä. Metsätyöläisen ”vapaus” olikin täydellinen illuusio, sillä puunkaatajat saattoivat jäädä ”mahastaan kiinni”, siis todeta raskaan savotan lopputuloksena olevansa ennakkoon nostettujen ruokarahojen vuoksi yhtiölle velkaa.²⁴⁷ Selvää romantisointia, jopa sokerisuutta löytyy myös Haanpään *Noitaympyrän* kesäisestä koskijaksosta. Tälle kontrastina ovat talveen keskittyvät osuudet – aihepiiri, jolla saattoi Häggmanin sanoin ”korostaa tarkoitushakuisesti” metsätyön pohjatonta kurjuutta ja kämppäelämän kauheuksia.²⁴⁸ Kurjuudelle oli kyllä selvät

syysä. Koska puun hankintakustannuksissa työpalkat olivat suurin tekijä, iski vuosien 1929–1933 lama suoraan jätkiin; palkkiot painettiin lähelle kipurajaa ja vähän sen ylikin.²⁴⁹ Tästähän Haanpää myös kirjoittaa, jopa ennakoiden: vuosina 1932 ja 1933 metsätyöpalkat laskivat niin alas, ettei hyväkään työmies voinut vaikeuksista elättää perhettään.²⁵⁰ Ensimmäisiä merkkejä laman hellittämisestä Haanpää näki syksyllä 1934.

Siinä näyttäisi olevan sikäli perää, että talonpoika voi nyt myydä jo enimmäkseen hierinpuun asteella olevia metsiään ja jätkä niitä tehdä parinkymppin päiväpalkoilla. Mihin ei ollut joku aika takaperin liioin tilaisuuksia.²⁵¹

Propseja syövien tehtaiden kannalta tilanne oli edullinen. Materiaalin halpenemisen ja rationalisoinnin tuoma tehokkuus lisäsivät tuottavuutta. Tulokset näkyivät suoraan työvoimatarpeen vähennyksinä, mihin havahduttiin vasemmistolaisessa lehdistössä.

Kaukopää – rationalisoinnin huippusaavutus! Mutta samalla se on luonut probleemin, joka on vaikeasti ratkaistavissa.

Kaukopään vuosituotanto on kuulemma puolta suurempi kuin Tornatorin selluloosatehtaan Tainionkoskella. Mutta kuitenkin sen palveluksessa on vain murto-osa siitä työläismäärästä, jota Tornatorin tehdas tarvitsee. Hyvin ikävä kysymys: jos kehitys edelleen tähän suuntaan jatkuu, jos aina vaan koneet yhä suuremmassa ja suuremmassa määrin syrjäyttävät ihmisen, mihin sijoitetaan loppujen lopuksi täten teollisuuden palveluksesta vapautuva työläisarmeija? [– –] Juuri Kaukopää muodostui minulle mitä selvimmäksi malliesimerkiksi aikamme suuresta pulmakysymyksestä, joka on mitä järkyttävin ennenkaikkeaa siitä syystä, ettei sen ratkaisemiselle asianomaisten teollisuuspiirien taholla ole omistettu minkäänlaista huomiota. Ehkä he eivät sitä tahdo. Tai eivät siihen pysty. Me kallistumme jälkimmäisen olettamuksen puolelle.²⁵²

Myös Haanpään Pate Teikka saa huomata koneistumisen ja rationaalisoinnin kääntöpuolen. Ensin sanojen tasolla: ”Työttömyys! Sen ovat luoneet insinöörit ja koneet. Kone työskentelee ja moni ihminen on joutunut syrjään.” Sitten konkreettisesti, kun hänen Rannankoskelle kehittelemänsä uittolaitteet johtavat työpaikkojen vähennykseen: ”Monta työmiestä käveli maantiellä ihastuttavan joutilaana, mutta synkein mielin siitä syystä, että vatsa oli hoikka. Ja nyt hänen keksintönsä lisäsi näitä harhailevia marssijoita ainakin kahdellakymmenellä viidellä miehellä. Jo nyt! Tulevaisuudesta puhumattakaan!”²⁵³ Jos Neuvostoliittoa oli uskominen, tämä kaikki oli kapitalismin suoraa seurausta, heidän järjestelmänsä puolestaan takasi jokaiselle kansalaiselle työtä. Sitä, millaisin ehdoin työtä tehtiin, ei täyteytensä kypsyneissä sosialistisen realismin rakennusromaneissa suoraan sanottu.²⁵⁴ Tärkeämpää kuin kuvata asioiden tilaa olikin nähdä ne sellaisena kuin ne tulevat olemaan. Sosialistisen realismin tavoin myös Erkki Ilmarin *Kaukopää* osoittaa jatkämäiselle Pentti Jyrhämälle tien valoisampaan tulevaisuuteen. Haanpääläinen irrallaan kuljeskelu vaihtuu koneiden ja kellokortin rytmiin. Loppupuheenvuoroa hän ei kuitenkaan saa, se on varattu insinööri Uotilalle, jolla on visio tulevasta:

Uusi yhteiskunta! Uotilan silmiin välähtää uudelleen kuva: nouseva teollisuusyhdyskunta, Rouhialasta Ruokolahdelle ulottuva. Sen rajojen sisällä ahertaa monissa tehtaissa kymmentuhantinen joukko; se kasvaa, sen asuma-alat kehittyvät: kauppalat – kaupunki! Hän näkee sen kunnallisesti hyvinvoivana, hän näkee hyvin toimeentulevat, voimakkaat työmiehet, muistetut vanhukset ja hoidetut sairaat, koulutetun nuorison. Hän näkee tämän yhdyskunnan uupumattoman työn, jota se päivästä toiseen, vuodesta vuoteen tekee, ei yksin omaksi, vaan koko maan menestykseksi ja hyvinvoinniksi. Hän näkee onnellisia ihmisiä, yhteismieltä, ristiriidoista vapaita ammattiluokkia. Hän näkee uuden ajan teollisuusalueitten nousevan Suomen vesistöjen rannoille, hän näkee uuden ajanjakson Suomen historiassa.²⁵⁵

Epilogi

Taas työmies menetti kätensä selluloosan pakkausprässissä.

Kolmas perättäinen työtapaturma Kaukopäässä.

Viime maanantaina sattui Kaukopään selluloosatehtaalla vakava tapaturma. Työmies Eino Kiiski loukkaantui selluloosaprässissä, jonka puristukseen hänen oikea kätensä jäi. Loukkaantunut toimitettiin Enson tehtaitten sairaalaan, jossa lääkärien oli pakko leikata käsi olkavarresta poikki.

Mainittakoon muuten omituisuutena, että Kaukopään tehtaan selluloosan pakkausprässissä on tähän mennessä jo kolme työmiestä menettänyt joko osaksi tai kokonaan kätensä.

Kansan Työ 15.5.1936

IV Paluu *Noitaympyrään*

eli Pate Teikan itsemurha

Pentti Haanpää kirjoitti romaaninsa *Noitaympyrä* vuonna 1931. Asiasta vallitsee yksimielisyyttä, jota kukaan kirjallisuushistorioitsija tai kirjallinen kommentoija ei ole kyseenalaistanut. Ja miksi olisi, kertoohan Haanpää itse muistiinpanoissaan 26. kesäkuuta 1931: ”Tänään olen piirtänyt pisteen »Noitaympyrän« loppuun.”²⁵⁶ Pisteen jälkeen tulee hieman apea heinäkuu, joka kuuluu keuhkotaudin parantelussa, mutta elokuun alussa romaani on puhtaaksi kirjoitettuna konekirjoitusliuskoilla.²⁵⁷ Seuraa syksy, jonka aikana Kansanvalta, Otava ja Karisto kääntävät selkensä Haanpään kirjalle, Kansanvalta tosin oli lopettamassa kirjankustantamisen muutenkin.

Neljäs yritys eli kirjan julkaisu sanomalehtitoimittaja ja kirjapainoyrittäjä Toivo Vuolteen eli ”Jämsän miehen” kautta ei sekään etene. Koko kontakti on perin kummallinen.²⁵⁸ Miesten tavattua syyskuussa käy ilmi, että Vuolle toivoo käsikirjoitukseen joitakin muutoksia, mutta 21. marraskuuta 1931 Haanpää toteaa muistivihkossaan lukeneensa läpi *Noitaympyrän* eikä näe sellaisiin syytä.²⁵⁹ Viikkoa myöhemmin hän sitten saa sinunkaupat tehneeltä Vuolteelta pyynnön lisätä kirjaan esipuhe.²⁶⁰ Sen Haanpää laatii. Kolmisivuinen teksti valmistuu 8. joulukuuta, ja samana päivänä Haanpää tarjoaa kirjaansa WSOY:lle. Tilanne ei miksikään muutu: kustannuspäätös uupuu.²⁶¹ Esipuhe kuitenkin jää käsikirjoitukseen ja niinpä romaani, sellaisena kuin se postuumisti painetaan vuonna 1956, alkaa tuolla ”Asetussanoiksi” nimetyllä introlla, joka päättyy tekijän päiväykseen ”Joulukuulla 1931”. Näyttää täysin selvältä, että Pentti Haanpään romaani *Noitaympyrä* kirjoitettiin vuonna 1931. Mutta missä muodossa?

”Haanpään elämän mainio dokumentti ovat hänen ruutupaperiset muistivihkonsa”, toteaa *Kansallisbiografian* artikkelissaan Vesa Karonen.²⁶² Haanpään elämä, johon sekä (mies)tutkijat että (mies) kirjailijat ovat monesti palanneet, on kuitenkin jättänyt varjoonsa sen, että muistivihkot ovat myös ensisijainen dokumentti Haanpään kirjallisesta työskentelystä. Niiden sivuilta löytyy monen muun tekstin ohella ensimmäinen, käsin kirjoitettu versio *Noitaympyrästä* ja se piste, jonka Haanpää piirsi heinäkuussa 1931. Hannu Taanilan vuonna 1976 painoon toimittama teos *Muistiinmerkintöjä vuosilta 1925–1939* – niin mainio kuin onkin – sisältää muistivihkojen päiväkirjamerkinnot, mutta ohittaa kaiken kaunokirjallisen aineiston pelkin petiitillä painetuin otsakkein. Haanpään elämää lukiessa niihin ei ole tarvinnut pysähtyä. Taanila kyllä huomauttaa, ettei kyseessä ole tieteellinen editio ja että tutkijat voivat käyttää originaaliaineistoa.²⁶³ Näyttää kuin *Noitaympyrän* kohdalla kukaan ei olisi vaivautunut. Matti Salminen, joka ei nimeä itseään kirjallisuustieteilijäksi, toi vuonna 2014 julki tiedon Haanpään romaanin alkuperäisestä loppuratkaisusta, mutta asia ei herättänyt sen kummempaa kiinnostusta.²⁶⁴ Tässä luvussa tartun laajemmin ensikäden aineistoon ja tarkastelen *Noitaympyrän* muotoutumista tuoden esiin ne radikaalit muutokset, jotka Haanpää teki käsikirjoituksensa. Lähestymistapaa voi luonnehtia yhdistelmäksi henkilö- ja tekstihistoriaa.²⁶⁵

Helsingin-matka

Vuoden 1932 alussa Pentti Haanpää tiedustelelee helsinkiläisen kustannusyhtiö Minervan kiinnostusta romaaninsa kustantamiseen. Minerva, joka oli vuonna 1931 julkaissut muun muassa teokset *Mustalais-suon arvoitus*, *Al Capone* ja *Unikirja*, oli Haanpäälle tuttu ainakin *Neuvostoliiton viisivuotissuunnitelman* (1931) kustantajana – viimeksi mainitun hän oli hankkinut marraskuussa käydessään tapaamassa Vuolletta Jyväskylässä.²⁶⁶ Minerva ei vaivaudu alkuun edes vastaamaan, mutta palauttaa kuitenkin käsikirjoituksen.²⁶⁷

Vuolle puolestaan kirjoittaa Haanpäälle toukokuussa 1932, yhä *Noitaympyrään* liittyen. Hän yrittää kaverillisesti houkutella kirjailijan Päijänteelle kalaan, mutta varsinainen asia on kirjapainon kyvyttömyys maksaa käsikirjoituksesta. Kustantaminen kariutuu siihen.²⁶⁸ Heinäkuussa puolestaan Erkki Vala pyytää nähdä käsikirjoituksen ja Haanpää lähettää sen hänelle Helsinkiin.²⁶⁹ Tästä alkaa *Noitaympyrän* toinen kierros, jolla on olennainen vaikutus tekstin lopulliseen muotoiluun.

Pentti Haanpää matkustaa pääkaupunkiin syyskuun lopussa 1932 ja tapaa silloin ensimmäistä kertaa Erkki Valan (1902–1991, aiemmin Wadenström). Tällä oli ollut vuosina 1924–1925 Nuoren Voiman Liiton kirjallisen piirin sihteerinä ja WSOY:n kustannustoimittajana ratkaiseva rooli Haanpään ”löytäjänä” ja kirjailijauran käynnistäjänä. Kohtaaminen ei kuitenkaan jätä Haanpäälle myönteistä vaikutelmaa, päin vastoin: ”Merkillisen näköinen mies, fanaatikkoa, innostusta, ehkä teennäistäkin johonkin »uuteen kulttuuritaisteluun». Tunsin jonkinlaista pettymystä. Tämän ja tällaisten miesten avulla eivät »ympyräni» löydä julkisuutta.”²⁷⁰ Tulojaan ja menojaan tarkkaan seuraavana ammattikirjailijana Haanpää oli kenties toivonut jotain selkeää ajatusta kirjan julkaisemisesta, Vala puolestaan mahtoi ensi sijassa houkutella Haanpäästä mukaan uuteen vasemmistolaiseen rintamaan. Miehet kuitenkin lähentyvät pari päivää myöhemmin – Vala keksii ostaa jäänmurtajaksi pullon Savonviinaa.²⁷¹ Seuraavat päivät kuluvat Helsingin kapakoissa, Haanpää tutustuu muun muassa Toivo Pekkaseen ja Iris Uurtoon. Joidenkin välipäivien jälkeen keskustelut ja ryppyt kirjallisuusväen kanssa taas jatkuvat, ja Vala palauttaa 6. lokakuuta Haanpäälle *Noitaympyrän* käsikirjoituksen. Se siirtyy kuitenkin Iris Uurron luettavaksi, jonka luota Haanpää noutaa sen kaksi päivää myöhemmin.²⁷² Haanpää palaa kotiin Piippolaan 27-vuotispäivänsä aattona 13. lokakuuta 1932.

Matka Helsinkiin on ratkaiseva käänne. Se ei tuo apua kirjan julkaisemiseen, mutta vaikuttaa suoraan siihen miten Haanpää ymmärtää romaaninsa päähenkilön Pate Teikan kohtalon. Virikkeinä toimivat varmasti keskustelut Erkki Valan ja Jarno Pennasen kanssa – jo siksikin, että molemmat lupailivat Haanpäälle uusia julkaisu-

kanavia (Pennasen *Kirjallisuuslehti*, Valan *Tulenkantajat*).²⁷³ Vielä vaikuttavampia saattoivat kuitenkin olla matkan muut kohtaamiset, etenkin urheilutoimittaja Tauno Tattari eli nimimerkki Maileri, joka esitteli velipuolensa, kansakoulunopettaja Viljo Tattarin. Tämä oli käynyt Venäjällä ja tullut ”myydyksi mieheksi” – tai kenties tullut ensin myydyksi ja mennyt juuri siksi.²⁷⁴ Viljo Tattari oli toiminut opettajana Piippolan naapurikunnassa Kestilässä, joten mahdollisesti Haanpää oli kuullut hänestä jo aiemmin Mailerin pistäytyessä kylillä heinäkuussa 1932.²⁷⁵ Lapualaiset olivat kaksi vuotta aiemmin uhkailleet Viljo Tattaria kyydityksellä, mutta tämä vastasi heille uhmakkaasti ilmoituksella sanomalehdessä.²⁷⁶ Tattarin kommunismista kuitenkin valitettiin Opetusministeriöön, joka määräsi asiasta tutkimuksen.²⁷⁷ Maaliskuussa 1932 Tattari pyysi ja sai eron opettajan virastaan²⁷⁸ ja loikkasi kestiläläisen neidon kanssa salaa rajan yli Neuvostoliittoon. Kesällä 1932 hänet luovutettiin Suojärvellä Laatokan Karjalassa Suomen rajavartioiden huostaan.²⁷⁹ Toisin sanoen Haanpää tapasi Helsingissä vielä asiansa oikeuskäsittelyä odottavan rajaloikkarin. Tattarin idänmatkaan palataan tarkemmin tämän kirjan kuudennessa luvussa.

Helsingissä ajatus Neuvostoliitosta suorastaan hyppii silmille, sillä Katri Valan kommunistipuoliso Armas Heikel niin ikään mietiskelee Venäjälle menoa.²⁸⁰ Itselleen Haanpää hankkii antikvariaateista kaksi venäjän kielen oppikirjaa.²⁸¹ Heti palattuaan kotiin hän saa Jarno Pennaselta kirjeen, jossa tämä pyytää uuteen perustettavaan lehteensä *Noitaympyrän* avauskappaletta ”Kämpä” ja ehdottaa kirjailijamatkaa Neuvostoliittoon. Ensimmäiseen pyyntöön Haanpää ei pysty suostumaan, sillä käsikirjoitus on parhaillaan ”erään henkilön luettavana”. Jälkimmäiseen hän taas suostuisi ilomielin, mikäli ”tällainen juhlavie-raaksi pääsy järjestyisi”. Haanpää toteaa, että se [Neuvostoliitto] olisi ensimmäinen maa, jos vain saisi ulkomaanmatkaan tilaisuuden.²⁸²

Haanpään vastaus Jarno Pennaselle on päivätty 18. lokakuuta 1932. Kolme päivää myöhemmin Haanpää kirjoittaa *Suomen Sosialidemokraatin* toimittajalle Eino Kilvelle ja tiedustelee kiinnostusta *Noitaympyrän* julkaisemiseen lehdessä sarjakertomuksena. Haanpää lupaa lähettää käsikirjoituksen nähtäväksi, mikäli asia ote-taan harkintaan.²⁸³ On epäselvää missä käsikirjoitus tässä kohdin

seikkailee – mahdollisesti se on ”erään henkilön luettavana”, kuten Haanpää Pennaselle selitti, mutta todennäköisempää on, että tuo henkilö on Haanpää itse. Myöhemmin syksyllä käsikirjoitus joka tapauksessa lähtee jonnekin – kenties Kilvelle – ja viipyy tuloksettomalla matkallaan vielä toukokuussa 1933. Tämä on viimeinen maininta *Noitaympyrästä* Pentti Haanpään muistivihkoissa.²⁸⁴

”Kirjoita se siinä hengessä”

Noitaympyrän käsikirjoitus oli kiertänyt Helsingissä monissa käsissä – Erkki Valan, Iris Uurron ja Jarno Pennasen lisäksi Haanpää keskusteli käsikirjoituksesta myös Katri Valan ja Armas Heikelin kanssa. Haanpää ei muistiinpanoissaan kerro millaista palautetta hän sai, mutta kirjoittaa, että tunsi ”jollain tavoin vapautuneeni ja kirkastuneeni kiusoistani”.²⁸⁵ Helsingin-matkasta tuli alkujäykkyydestä huolimatta sittenkin elämys: ”Ei ole koskaan vältettävä kosketusta uusien elämänkehien kanssa. On eletävä ja opittava, niin kauan kuin voi.”²⁸⁶ *Noitaympyrän* julkaisemisen vaikeus kuitenkin tiedettiin nyt Helsingissä laajasti ja vahingoniloiset tahot äärioikealla toivat asian myös julkisuuteen. Kielikellona toimi nimi-merkkiä Tiputtaja käyttänyt entinen Tulenkantaja Unto Seppänen.

Pentti Haanpää – ”sanovat miehen sammuneen”. Viimeksi sanoi tämän eräs pienen kirjapainon johtaja, joka oli ollut neuvotteiluissa Haanpään kanssa tämän uusimman romaanin kustantamisesta. Haanpää on tarjonnut kirjaansa usealle kustantajalle, kukaan ei ole huolinut. Ja ennen hän oli oikea lypsylehmä kirjanpainattajille. Syy, miksi ei kukaan huoli Haanpään kirjaa kustannettavakseen, on se, että se on täysin *kommunistinen*. Ja kaiken lisäksi juoneltaan epäuskottava, tekemällä tehty.²⁸⁷

Lehti oli Erkki Räikkösen johtaman äärioikeistolaisen Itsenäisyyden Liiton julkaisu. Suomen poliittinen ilmapiiri oli kärjistynyt ja uhkaava, mutta tästä huolimatta *Noitaympyrän* alkuun lisättyjä

”Asetussanoja” on pidetty Haanpään epäonnistuneena myönnytyksenä, tarpeettomana koristeena ja vastuusta vetäytymisenä, itsesensuurina.²⁸⁸ Lisäys on kuitenkin syytä hahmottaa osana romaani-tekstin laajempaa muokkausta. Haanpäähän olisi voinut heittää aloituksen pois kun kustannusneuvottelut Toivo Vuolteen kanssa lopahtivat, mutta hän ei tehnyt sitä. ”Asetussanoissa” on selkeästi oma kirjallinen ilmeensä, sillä Haanpää käyttää epätyypillistä minäkerrontaa, johon on jo edellä tämän kirjan ensimmäisessä luvussa viitattu novellin ”Leuhka” yhteydessä. ”Leuhkan” näkijä-minän sijalla on nyt kuulija-minä, jolle sekatyömies N. kertoo tämän ”entisestä ystävästä” Pate Teikasta.²⁸⁹ Asetelma mutkistaa Haanpäälle tavallisen ja yksinkertaisen rakenteen kertoja → teksti muotoon kertoja¹ → kuulija = kertoja² → teksti. Yhtäältä kertoja¹ vannottaa autenttisuudesta ”ja kirjoita se siinä hengessä missä minä olen sen tässä kertonut”, toisaalta muistuttaa fiktion perusolemuksesta ”kyllä he silloin ymmärtävät, ettet sinä sano sitä ja sitä vaan kirjanhenkilö”. Kertoja² eli Kirjoittaja-niminen kirjanhenkilö puolestaan sanoo: ”Lupasin kirjoittaa kirjaan Pate Teikan tarinan siinä hengessä, jossa hän oli sen minulle puhunut.”²⁹⁰

Monikaan lukija tuskin ottaa todesta Haanpään leikkiä kertomuksen ”aitoudella” ja ”kirjallisuudella”; keinot ovat vanhoja ja käytettyjä. Tämän vuoksi huomio kiinnittyy väistämättä huoleen poliittisen kannan ilmaisuista ja mahdollisuudesta, että ne samastetaan kirjailijan henkilöön. Kirjanhenkilö N. kuitenkin vakuuttaa Kirjoittajalle: ”[– –] sinä et suinkaan ole se mies. Sinähän et usko mihinkään. Sinä näytät vain peilin [– –] sinä näytät sairauden [– –] mutta siltipä sinä et pyrikään puoskaroimaan.”²⁹¹

Sairauspuheen kautta Haanpään lisäämät ”Asetussanat” kytkeytyvät kirjan keskivaiheille sijoittuvaan jaksoon, jossa kerronnan huomio siirretään Pate Teikasta yleisemmälle tasolle:

Mikä oli tämä sairaus? Mikä oli parannusmenetelmä? [– –]
Maassa oli tapahtunut paljon asioita. Ihmiset ikäänkuin sairauden kiukussa olivat touhunneet sitä ja tätä. Pahanolon tunne, levottomuus, saattoi heidät töytäilemään ilman päämäärää,

käymään lähimmäistensä kimppuun. Työväestöä oli pieksetty ja tapettu, kansalaisia oli istutettu autoihin ja ajeltu ympäri maata. Kuumettako? Hourettako? [– –] Mutta porvarillinen sanomalehdistö selittää, että nykyinen paha johtui sosialismista ja polsevismista. Sosialismi oli kaikkialla myrkyttänyt kapitalistisen elimistön, aiheuttanut siinä tulehduksen ja Neuvostoliitto möi kaikkea tavaraa polkuhintoihin, alle tuotantokustannustensa, tehdäkseen kiusaa porvarilliselle maailmalle [– –].²⁹²

Tähän varsin suorasanaiseen pohdintaan Lapuan liikkeestä yhteiskunnallisena oireena ja Neuvostoliitosta oireiden mahdollisena alkusyynä Haanpää kuitenkin rakentaa poikkeaman. Se on kirjan ainoa lukijan puhuttelu:

Eikä lukijan auta ihmetellä itsekseen, että nytkö tämä Neuvostoliitto on jo niin mahtava? Toistakymmentä vuotta on sen sanottu olevan luhistumisen partaalla joka hetki. Nytkö se tuotantonsa teholla vapisuttaa koko vanhaa maailmaa?

Lukijan ei auta ajatella näin. Sillä ajatus voi tulla ilmi. Ja silloin voidaan päätäsi viilentää auton vauhdilla ja pampun iskuilla.²⁹³

Neuvostoliiton sahatavaran (vankityövoimaan perustuvat) polkuhinnat olivat asia, joka herätti puusta elävässä Suomessa paljon keskustelua.²⁹⁴ Kyse ei ollut vain hinnasta ja määrästä, vaan myös heidän raakatavaranensa paremmuudesta. Kotimaassa havahduttiin siihen, että venäläisten kanssa kilpaillessa sahatukkien laatuun oli kiinnitettävä huomiota ja jätettävä ”sahapuun kokoiset räkämännyt ja rapakuuset metsään edelleen kasvamaan”.²⁹⁵ Kai Häggman muistuttaa, että kotimaisten vientisahojen vaikeudet näkyivät välittömästi metsätyömiesten palkoissa ja puun hinnoissa: ”Savottoja suljettiin, puun kysyntä supistui ja maaseudun työttömyys levisi nopeasti. Metsätyömiesten palkat laskivat vuodesta 1929 vuoteen 1932 noin 30 prosenttia ja sahatukin kantohinta laski samalla ajanjaksolla peräti 50 prosenttia.”²⁹⁶ Tämä lama-aika on myös Haanpään romaanin reaalisempaa.

Henkinen kypsyys

”*Noitaympyrä* on nähty rakenteeltaan marxilaisena teoksena ja sitä se ehkä onkin”, toteaa Erno Paasilinna.²⁹⁷ Samalla linjalla on Juhani Niemi, jonka mukaan teos on pintatasolla marxilais-engel-siläinen analyysi kapitalistisen maailman lamasta.²⁹⁸ Niemi kuitenkin jatkaa, että Pate Teikka osoittautuu monikerroksisemmaksi henkilöksi kuin sosialistiselta kirjailijalta odottaisi: yksilöksi, individualistiksi. Kari Sallamaan mukaan romaani näyttääkin seuraavan klassista, 1800-luvulta periytyvää porvarillisen kehitysromaanin kaavaa yksinäisen sankarin ja maailman ristiriidasta, viihtymättömyydestä, vieraantumisesta.²⁹⁹ Näkökulmat eivät ole yhteensovittamattomia, mutta tulkintoihin vaikuttaa olennaisesti se, miten kirjan ajatellaan muotoutuneen. Juhani Niemi olettaa, että kirja oli ”Asetussanoja” lukuunottamatta valmis Haanpään saatua ensimmäisen, käsikirjoitetun version päätökseen 26. kesäkuuta 1931: ”[– –] ja kesän paahteessa kirjailija piirsi pisteen käsikirjoitukseensa: pani Pate Teikan hiihtelemään varhaiskevään lumilla rajan yli Neuvostoliittoon.”³⁰⁰ Näin ei kuitenkaan ollut, sillä kesän paahteessa kirjailija pani Pate Teikan päättämään päivänsä, tekemään itsemurhan.

Todellisuudessa ajatus Neuvostoliittoon loikkaamisesta kirjautuu tekstiin vasta kuusitoista kuukautta myöhemmin, 21. lokakuuta 1932, jolloin Haanpää päivää käsin viimeisiin konekirjoituslius-koihin tekemänsä muutokset. Hän oli kolme päivää aikaisemmin ilmoittanut Jarno Pennaselle, että käsikirjoitus oli ”erään henkilön luettavana”. Näyttää selvältä, että lukija oli kirjailija itse, joka muokkasi kirjansa loppuratkaisua uudeksi. Tällä on iso vaikutus siihen, miten Haanpään mielenmaisema ymmärretään, etenkin jos Pate Teikka luetaan suoraan kirjailijan alter egona, kuten Niemikin tekee.³⁰¹ Kenties eniten yltyy Veijo Meri, joka tunnetusti julisti Pentti Haanpään olevan se kirjoittamiensa kirjojen henkisesti kehittynyt yksilö, jota kriitikko Alex Matson ei ollut löytänyt:

Rajan yli astuessaan hän suoritti valinnan, oli vapaa, koki toteuttavansa vapaata tahtoaan, mittasi itsensä kokonaan. Tätä vaativampaa henkisen kypsyyden koetta tuskin on.³⁰²

Itsemurhan tekevä Pate Teikka olisi saattanut johtaa Meren ja monen muun aivan toisenlaisiin päätelmiin ja asettanut myös marxilaisen näkökulman koetteelle – sankarin ja maailman välinen ristiriita ja jännite ratkeaisi luopumiseen, tappioon. Se olisi eksistentiaalisen vierauden käsitteen viimeinen mahdollinen ratkaisu, kuten kirjaan päätyneen maisteri Raunion itsemurhaa on kuvattu.³⁰³ Uudelleenkirjoitetusta loppuratkaisusta seuraa myös outo kirjallinen ajatusleikki. Jos on niin, että ”Asetussanojen” sekatyömies N. kertoi Pate Teikan tarinan Kirjoittajalle joulukuussa 1931, niin hänen on täytynyt kertoa Teikan tehneen itsemurhan. Muuttamalla lopetuksen lokakuussa 1932 Kirjoittaja ei kerrokaan tarinaa siten ja ”siinä hengessä” kuin N. sen kertoi vaan panee omiaan. Tältä osin kustantajat hylkäsivät eri kirjan kuin minkä yleisesti tunnemme. *Noitaympyrän* uusittu loppuratkaisu ei siis ehtinyt näyttäytyä aikalaisymmärryksessä ”lähes maanpetoksellisena provokaationa” ja julkaisematta jättämisen motiivina, kuten usein on esitetty.³⁰⁴ Muilta osin romaanin tulkinnat ovat tietysti edelleen legitiimejä.

Pentti Haanpää oli kirjoittanut *Noitaympyrän* käsin alkujaan neljässätoista rupeamassa viiden kuukauden aikana.³⁰⁵ Puhtaaksi kirjoituksen yhteydessä hän teki tekstiinsä pieniä korjauksia ja lisäsi siihen lyhyen koneita käsittelevän katkelman.³⁰⁶ Konekirjoitettua käsikirjoitusta hän muokkasi vuonna 1932 paitsi kirjoittamalla uuden lopun myös tuomalla tekstiin tuoretta ainesta lisäkappaleessa ”Keksintö”, jossa kerrotaan Pate Teikan toteuttamista Rannankosken uittolaitteista.³⁰⁷ Saman materiaalin hän myi hieman toisessa muodossa *Työväen Joulualbumiin* 1932.³⁰⁸

Punaiset nestelitrat

Alkuperäinen käsikirjoitus noudattaa postuumisti kirjana julkaistua tarinaa aina siihen saakka, kun Lapin tuntureille vetäytynyt Pate Teikka ja maisteri Raunio tulevat kullanhuuhtontatalven jälkeen hiihtäen suureen Lapin kylään. Pate Teikka tuntee vetoa maantielle, mutta Raunio on kuitenkin päättänyt jäädä pohjoiseen. Hän antaa Pate Teikalle läksiäisiksi muutamia suuria seteleitä: ”Kas tässä! Kun aijot palata ja pelata maailman kanssa täytyy sinulla olla valttejakin kourassasi ... [– –] Pate Teikka tunsii omituisia omituisia värähdyksiä selkälihaksissaan, kurkunpäässään. Oliko olemassa ystävyyttä, hyväntahtoisuutta.”³⁰⁹ Tilanne on Teikalle osin epämiellyttävä, mutta hän laittaa lopulta setelit taskuunsa. Seuraavana päivänä hän kiipeää laihan jätkämiehen kanssa etelään suuntaavan kuorma-auton lavalle. Auto ajaa kolarin, jätkät lavalta lentävät maahan. Kirjassa Pate Teikka selviää muutamalla naarmulla, mutta vuoden 1931 käsikirjoituksessa asetelma on toinen. Raunio ei ole lainkaan mukana onnettomuusautossa, vaan vammautuva uhri on Teikka. Hän herää onnettomuuden jälkeen sairaalassa ja tajuaa vähitellen tilanteensa:

Osa hänestä, kokonainen jalka, joka oli häntä kauan kannattanut, oli kadonnut, kuollut, haudattu. Ja kun osa ruumiista olisi mennyt ei henkikään olisi enää kokonainen, entinen. Mikä olisi se mies, joka kyyristeleisi, kuukkaileisi, puujalan, sauvan varassa? Joku vieras, muukalainen, jonka aikeita ja ajatuksia hän ei tuntisi. Ei koskaan enää hän voisi samoilla tuntureilla, ei koskaan juosta liukkailla hirsillä kuohuvassa koskessa. Hän saisi ehkä leivän, niin armonpullaa ... Hän eläisi kykenevien, elämänkelpoisten kustannuksella. Niinhän Raunio oli sanonut. Tuo partamies ei voisi enää suvaita häntä, väärän säälin yllä pitämää, kelvotonta hylkyä ...³¹⁰

Sairaalasängyllä makaavan Pate Teikan kurkku on tuskallisen kuiva ja hän tavoittelee vuoteen vieressä olevalta pöydältä juoma-astiaa, mutta sellaista ei löydy. Sen sijaan käteen osuu pöytäveitsi.

Hän koetteli sen terää huulillaan pieni, ivallinen hymy. Hänen ajatuksensa olivat kirkkaat, terävät.

Kohtalo oli järjestänyt tämän esineen hänen ulottuvilleen. Hänen jäännöksensä eivät ryömsi, kuukkaileisi, kummitteleisi maan pinnalla. Naapurit eivät koskaan loisi häneen säälivää katsetta. Sillä sääli oli loukkaus, joka puree miehen sydäntä. Terveenä voimakkaana miehenä oli häneltä suljettu kaikki tiet. Mitään sijaa ei ollut näyttänyt hänelle olevan elämän järjettömässä noitaympyrässä. Oli näyttänyt siltä, että ruoka menee hänessä turhaan. Että se saa ennemmin maata, pilaantua varastoissa. Kuinka paljon hyödyttömämpi ihminen hän olisikaan nyt kun osa hänen ruumiistaan oli jo kuollut, haudattu. Nyt, nyt heillä oli oikeus sanoa, ettei hänelle ole mitään sijaa majatalossa ...

Pate Teikka asettaa veitsen kurkkuaan vasten ja painaa sitä pari, kolme kertaa kaikella voimalla. Viereisen vuoteen mies havahtuu tapahtumaan ja hälyttää apua – ”Siron sairaanhoitajattaren askelet kuuluivat käytävässä.” – vaan mitään ei ilmeisestikään ole tehtävissä. Käsikirjoitus päättyy tähän:

Mutta niiden muutamien litrojen mukana punaista verta, joka valui valkoisille lakanoille, pakeni eräs elämä. Noiden punaisten nestelitrojen mukana meni hiven haluja, kiihkoa. Ei mitään karsimystä, ei tyydytystä . . pimeys, hiljaisuus. Se mies ei etsisi enää mitään sijaa elämän suuressa noitaympyrässä.³¹¹

Vaikka Haanpään alkuperäinen *Noitaympyrä* sulkeutuu näin korostetusti punaiseen väriin, ei sen viime sivujen masentunut, luopunut ja itsesääliin vaipuva päähenkilö arvatenkaan innostanut vasemmistolaisia lukijoita, jotka tutustuivat tekstiin Helsingissä. On varsin mahdollista, että Haanpää sai kuulla Erkki Valan ja Jarno Pennasen taholta kriittistä aatteellista palautetta. Löytyisikö romaanin lopetukseen sittenkin jokin optimistisempi, taistelevampi ratkaisu? Mutta vielä ratkaisevampi lukija saattoi olla Iris Uurto,

joka oli vuotta aiemmin jäänyt leskeksi. Hänen miehensä, kommunisti ja työväenkirjailija Aku Rautala (oik. August Ripatti) oli menehtynyt liikenneonnettomuudessa Helsingin Hakaniemessä. Rautala murskautui raitiovaunun alle – muiden vammojen lisäksi häneltä katkesi toinen jalka.³¹² Haanpää mainitsee keskustelun Uuron kanssa miellyttävänä. Kyseinen ilta jatkui vielä Katri Valan ja Armas Heikelin kanssa *Noitaympyrästä* keskustellen.³¹³

Elämäntaistelu ja rotuhygienia

Itsemurhan teema ei ollut Haanpään tuotannossa vuonna 1931 täysin uusi. Jo esikoiskokoelman novellissa *Kesähelteisen keskipäivän tapaukset ja epilogi* Mujulan eksentrisen kantavaari Mitti Maskeli hukuttaa tuu koskeen.³¹⁴ Myös *Noitaympyrässä* itsemurha mainitaan toisena kahdesta vaihtoehdosta ikään kuin loppua ennakoiden, kun Pate Teikka toteaa Pastoriksi kutsutulle jätkälle, että on toteltava tai ylennettävä itsensä: ”Ylennettävä itsensä tuppivyöllä hongan oksaan! Niin paljon meillä on valinnan varaa!”, johon Pastori: ”Ja sitten ne kirjoittelevat Neuvostovenäjän pakkotyöstä ... Meillä on ainakin vapaus, vapaus hirttää itsensä!”³¹⁵ Itsemurhan teema tuli 1930-luvun alussa kirjailijaa vastaan myös ulkoa päin; Olavi Paavolaisen mukaanhan Haanpää oli teoksellaan *Kenttä ja kasarmi* tehnyt älyllisen itsemurhan.³¹⁶ Ja syyteltiinpä Haanpäää siitäkin, että kirjan ankea kuvaus armeijasta olisi ajanut nuoria miehiä asevelvollisuuden suorittamisen sijaan itsemurhaan.³¹⁷ Omakohtaista tuntumaa Haanpääällä oli myös. Hänen paras armeijakaverinsa Lauri Höggren ampui itsensä keväällä 1928, mikä pisti ajattelemaan: ”Paljon olen minä miettinyt sitä ja ehkäpä päädyn siihen kuin sinäkin, Lauri.”³¹⁸ Tammikuussa 1930 Haanpää ilmeisesti puuhasi jotakin revolverin kanssa.³¹⁹

Itsemurhista paitsi uutisoitiin, myös keskusteltiin ilmiönä 1930-luvun alkuvuosina laajasti. Kirjallisella foorumilla se saattoi olla ”Runoilijan kuolema”, kuten Hagar Olsson otsikoi *Tulenkantajat* -lehdessä Vladimir Majakovskin ratkaisusta.³²⁰ Toisaalta se saatettiin kristillis-isänmaallisissa artikkeleissa esittää halpahintaisena

varastamisena Suomen yhteisestä tulevaisuudesta: ”Kenelläkään kansalaisluottamusta nauttivalla kansalaisella ei ole oikeutta tehdä itsemurhaa.”³²¹ Näiden väliin jäi tilastollinen raportointi, joka läpäisi uutiskynnyksen kautta maan.³²² Tohtori Oiva Elo, oikeuslääkeopillisen laitoksen apulaislääkäri, oli tehnyt asiasta tutkimuksen, jossa hän totesi:

Vielä on yhtenä syynä itsemurhiin pidettävä elämäntaistelua. Kuta enemmän elämämme modernisoituu, sitä kovemmaksi käy tämä taistelu ja vaikuttaa sen, että ne yksilöt, jotka kenties ovat heikompaa ainesta, sortuvat itsemurhaan.³²³

Kysymys heikommasta aineksesta nousee esiin myös *Noitaympyrässä*, ikään kuin mutkan kautta itsemurhaan liittyen. Vieraillessaan kahden vanhan jätkän luona talvisella savottakämpällä Pate Teikka ajautuu yllättäen keskusteluun sterilisaatiosta. Toinen jätkistä, Stonki, näet kertoo valinneensa lapsettomuuden: ”– Se on lääketieteellinen juttu. Kaksikymppisestä sen suoritti helsinkiläinen professori. Pieni juttu. Ja tiedät olevasi kuin honkautunut puu ...”³²⁴ Stonkin lopullinen ratkaisu saa Teikan alakuloiseksi ja mieteliääksi:

Lieneekö sitäpaitsi tuo Stonkin lääketieteellinen juttu ollut tosi. Ryhtyisivätkö lääkärit sellaisiin toimenpiteisiin pyynnöstä? Pate Teikka oli syksyllä oleskellessaan kaupungissa lukenut sanomalehdestä kirjoituksen hedelmättömäksi saattamiskysymyksestä. Näkyi suunniteltavan lakia tylsämielisten ja aistivallisten tekemisestä kykenemättömäksi jatkamaan sukuaan. Maailman parantamista, tarhuroimista ...³²⁵

Aihe tuntuu vielä tässä vaiheessa täysin irralliselta, mutta joutueensa myöhemmin nälissään hiihtämään talviyössä Pate Teikka palaa mielessään kysymykseen rotuhygieniasta.

Ankara luonnon lakiko? Parannetaanko, jalostetaanko rotua? Heikot ja tyhmät sortuvat. Viisaat ja voimalliset elävät. Kuitenkin

nuo heikot ja vähätaitoisetkin elivät. Elivät minkä elivät, siittivät jälkeläisiä. Heidän sortumisellaan ja katoamisellaan ei ollut mitään loppua. Miksei lääkäri puutu asiaan? Tämä tarpeeton osa ihmiskuntaa pitäisi tehdä hedelmättömäksi. Silloin olisi parempiosaistenkin vapaampi hengittää.³²⁶

Haanpään Pate Teikan suuhun (mielensisäiseen monologtiin) sijoittamisessa sanoissa on ironinen sävy. Viittaus sanomalehtiartikkeliin kuitenkin sitoo ne suoraan aikakauden todellisuuteen. Keskustelua sterilisaatiolaista, joka tuli voimaan 1935, käytiin julkisuudessa paljon.³²⁷ Jo vuonna 1927 oli helsinkiläinen professori Harry Federley argumentoinut Suomen Punaisen Ristin lehdessä, että negatiivisen rotuhygienian pyrkimykset ovat paljon helpommin toteutettavissa kuin positiivisen. Jälkimmäinen pyrki taloudellista ahdinkoa keventämällä vaikuttamaan lapsilukuun, kun taas edellisen tarkoituksena on estää ala-arvoisia, huonoja perittyjä ominaisuuksia omaavia yksilöitä sukua jatkamasta.³²⁸ Federley oli yksi niistä, jotka näkivät asiassa myös kansantaloudellisen puolen:

Ja kaikki nämä rahat, jotka käytetään täysin tuottamattomiin tarkoituksiin – sillä laitokset mielisairaita, tylsämielisiä ja parantumattomasti sairaita varten eivät hyödytä yhteiskuntaa – saavat ensikädessä työllään hankkia kokoon työkykyiset ja työnhaluiset. Jos voitaisiin lailla pakollisesta sterilisaatiosta todellakin vähitellen vähentää ala-arvoisten lukua ja siten vapauttaa pääomaa tuottavia ja kulttuuritarkoituksia varten, niin sillä olisi erinomaisen paljon voitettu.³²⁹

Ramman miehen noitamalja

Stonkilta poimittu ajatus (vähempiosaisten) vapaaehtoisesta sterilisaatiosta ja Pate Teikan kautta esitelty rotuhygienian aihe pohjustavat *Noitaympyrän* loppuratkaisulle olennaista katso-
musta, jota julistaa filosofiaa opiskellut maisteri Raunio. Hän

näkee ihmisen rappeutuvana eläinlajina, jossa yhdistyvät järjetön raakuus ja epätarkoituksenmukainen säälintunne. Sotaan vie-dään parhaimmat ja elinkelpoisimmat yksilöt, joita sitten raa-jarikkoina huolletaan vuosikymmeniä lasareteissa ja maksetaan heille eläkkeitä.

Samoin he huoltavat hulluja, tylsämielisiä, kaatumatautisia, sokeita, kuuroja, mykkiä, kaiken kaltaisia ruumiillisesti tahi sielullisesti parantumattomia sairaita. He auttavat heitä elämään mahdollisimman kauan, antavat heille tilaisuuden jatkaa sukuaan, siittää kaltaisiaan. Ja tämä tapahtuu paremman, työ- ja elämänkelpoisten aineiden kustannuksella. [– –] Yhä useampia sairaaloita, vankiloita, huoltolaitoksia pystytetään. Sairaus levenee, kelvottomien prosentti käy yhä suuremmaksi ja elämänkelpoisina, voimakkaina pysyneitten elinehdot yhä kiristyvät.³³⁰

Pentti Haanpään alkuperäisessä käsikirjoituksessa Pate Teikasta oli tullut kirjaimellisesti heikompa aineista – rampa. Jo sana itsessään nostaa esiin kirjallisia kaikuja; rampoja, kainalosauvaisia hahmoja esiintyi hänen esikoisteoksessaan *Maantietä pitkin*. Toisen viitteen Haanpää pudottaa ohimennen Helsingin-matkansa muistiinpanoissa. Kun rahaton ja krapulainen runoilija Heikki Asunta ilmaantui yllättäen Haanpään matkustajakotiin viinaa kättämään, niin tämä auttoi vastakkaisista poliittisista kannoista huolimatta miehen pahimman yli tarjoamalla hänelle Kosmoksessa joitakin ryyppyjä, ei sen enempää: ”Sitten tein eron. Mitäs minä köyhä polseviikki juottamaan lapualaista »firmain miestä!»”³³¹ Haanpää viittaa Joel Lehtosen vuoden 1922 romaaniin *Rakastunut rampa eli Sakris Kukkelman, köyhä polseviikki*, jonka päähenkilö päätyy itsemurhaan paitsi onnetoman rakkauden vuoksi (näinhän Majakovskinkin ratkaisu selitettiin), myös yhteiskunnallisen utopian romahdettua. Kirjan lopussa rampa ja kyttyräselkäinen Sakris keskustelee työttömän kivimiehen Bergmanin kanssa, joka aprikoi ”pitäisikö tästä sittenkin lähteä Venäjälle”³³² Siellä kuitenkin kuuluu olevan vielä hullumpaa kuin Suomessa. Kun sitten sattuu,

että eräs punaisten mukana Venäjälle paennut seppä palaa takaisin ja todistaa nälästä ja uusien vallanpitäjien väärinkäytöksistä, niin Sakris masentuu lopullisesti; ”Kuinka olisi mahdollista ... ettei maailma kirkastuisikaan?”³³³ Juuri ennen itsemurhaansa hän pääättelee, että ”tällainen on maailma aina oleva; pikari, joka on kukkuroitu kummallisilla aprikoimisilla; noitamalja, josta kieppuu ja huuruaa pahojenhenkien haamuja [- -]”.³³⁴

Pate Teikan kastration kaltainen jalan amputointi ei siis merkinnyt vain henkilökohtaista umpikujaa ja päätymistä maisteri Raunion kovan filosofian vaatimaan ratkaisuun, vaan se oli myös kirjallinen ympyrän sulkeminen, paluu Lehtosen ramman hahmon ja elämän noitamaljan äärelle. Kirjoittaessaan loppuratkaisun uusiksi syksyllä 1932 Haanpää unohtaa Sakriksen ja vaihtaa roolitusta – itsemurha jää nyt Rauniolle, Teikka pääsee jaloilleen ja hänestä tulee riskinottaja. Rajan toisella puolen ehkä odottavat uudet vaikeudet, kuten jo kivimies Bergman Joel Lehtosen romaanissa tiesi. *Noitaympyrän* päätös kasvaa sekä kirjallisesti että aatteellisesti vahvemmaksi kuin alkuperäisen käsikirjoituksen töksähtävä päähänpisto – Pate Teikan lopullinen ratkaisu on ”sosiaalisen yksilön inhimillinen, dynaaminen pyrkimys johonkin uuteen”, aivan kuten Pertti Karkama asian kiteyttää.³³⁵ Lopetuksen monologi on syystä kuuluisa, mutta avautuu kunnolla vain suhteessa kohtaloon, jolta Pate Teikka uudelleenkirjoittamisen myötä pelastui:

– Löytyy kaksi tietä, sanoi Pate Teikka. – Paon tai taistelun tie. Pako on helppo. Mutta vain heikot pakenevat, miehet, jotka ovat raajoja vailla ...³³⁶

Kirjoittamalla viimeiset sivut uudelleen Haanpää selkeästi paransi romaaniaan ja nosti sen jännitettä. Tämä näkyy myös kirjasta tehdyissä tulkinnoissa. Lopetuksella on vääjäämätön merkitys teoksen rakenteen kannalta, Kari Sallamaa painottaa: ”Paten marssi ei ole luopuruutta tai ’epäisänmaallisuutta’, vaan kehityksen päätepiste, välietappi ohi teoksen rajan.”³³⁷ Tai kuten Vesa Karonen huomauttaa, Neuvostoliitto on *Noitaympyrässä* rakenteellinen tekijä, joka

mahdollistaa romaanin loppuratkaisun.³³⁸ Palaan tuohon lopetukseen vielä tämän kirjan kuudennessa luvussa. Avoimeksi kuitenkin jää, miksi Haanpää päätti romaaninsa ensimmäisen, kustantajille lähetetyn version niin kuin teki ja ajoi Paten itsemurhaan. Käsikirjoituksessa hän ikään kuin aavisteli loikkauksen mahdollisuutta: ensin Lukuhullu-Täkyn todetessa, ettei kannata uskoa kuvauksia, jota vihamieliset kynämiehet antavat Neuvostovenäjästä, sitten rajan yli loikkanee uittopäällikkö Pason veljensä kirjoitellessa toista kuin sanomalehdet.³³⁹ Mutta ehkä Pate Teikka tai Pentti Haanpää ei todellakaan tiennyt tulevasta, aivan kuten Aarne Kinnunen oivaltavasti toteaa: ”Tyypillisimmillään Haanpään romaani on jono tapahtumia, jossa kuten jonossa ainakin eri vaiheet ovat tarkasti peräkkäin eivätkä näe toistensa yli.”³⁴⁰

Kaikki tukee sitä, että *Noitaympyrän* loppuratkaisu kirkastui Haanpäälle vasta syksyllä 1932. Kirjeessään Erkki Valalle juuri ennen Helsingin-matkaa hän kertoo pohtineensa romaanin muokkaamista, mutta pitävänsä työtä kustantamoiden asenteen vuoksi turhana ja vastenmielisen tuntuiseana. Tämä muokkaus, josta Toivo Vuolle oli hänelle puhunut, olisi arvatenkin pyyhkinyt pois kommunismin aaveen, ei suinkaan kasvattanut sen kokoa. Sitten aivan yllättäen Haanpää uhkuu Erkki Valalle omakohtaisen loikkauksen mahdollisuutta:

Mutta elleivät näköalat ja laitumet jossakin ajassa muutu, niin saa silloin tehdä toisenkin lähdön [ensimmäinen oli Valan ehdotama Helsingin-matka], jonkinlaisen ”hyppäyksen” tyhjyyteen, ehkä juuri itään päin, karun isänmaan polvelta kommunistisen äidin helmaan.³⁴¹

Ajatus siis kävi – ainakin retorisenä kuviona – Haanpään mielessä jo ennen Helsingissä käyntiä ja sieltä saatua palautetta. Kovin konkreettisenä ei lähtöpuhetta voi hänen passiivisuutensa huomioiden pitää. Omiin muistivihkoihinsa kirjailija ei jättänyt ”hyppäyksen” houkutuksesta mitään jälkeä, ellei sitten vastauksena Jarno Pennaselle, että matka Neuvostoliittoon kyllä kiinnostaisi, mikäli mahdollisuus sellaiseen tarjoutuu.

В АТАКЕ НА СЕВЕРНО-ВОСТОКЕ АММОНИАМ,
ОТВОРИЛИ ПУТЬ К МОРЮ.
СМЕРЬ ЗАКОНА М.С.А. КУСОВИЧЕВ СЕВЕР.

БЫЛО ВЫНУТО 0,5 МЛН. КУБОМЕТРОВ ОКЛАД.
4 МЛН. ВЗРЫВОВ РАБОТИЛИ ПУТЬ КАНАЛУ
В ГРАНИТЕ.

V Käynti suurella savotalla

Maailmankatsomuksen rakennepuita

Kirjallisuuslehden päätoimittaja Jarno Pennanen (1906–1969) yritti syksyllä 1932 järjestää Pentti Haanpään matkalle Neuvostoliittoon todistamaan vallankumouksen 15-vuotisjuhlia. Kirjailija oli ilmaissut kiinnostuksensa ja toivonut asiasta lisätietoja.³⁴² Se, mitä Haanpää Neuvostoliitosta tässä vaiheessa tiesi, ei ollut välttämättä mairittelevaa. Hänen lukemistonaan oli ollut syksyllä 1931 hankittu teos *Neuvostoliiton viisivuotissuunnitelma*. Se ei ollut suinkaan virallista neuvostotekstiä, kuten on tavattu olettaa, vaan maan oloihin perehtyneen ja Suomessakin käyneen amerikkalaisen lehtimiehen Hubert Knickerbockerin kriittinen analyysi Neuvostoliiton suunnitelmata louden toteutumisesta.³⁴³ Kirjoittaja oli varsin suorasanainen.

Ei mikään näky Moskovan kaduilla vaikuta niin voimakkaasti kuin kauppojen näyteikkunat, nuo loputtoman pitkät rivit tyhjiä, tomuisia ikkunoita, joissa useimmiten on Leninin patsas, maalaus Stalinista ja joukko kauan sitten hävinneistä tavaroista revittyjä hintalappuja. Ne ovat autoituneen kaupungin puodinikkunoita. Vilisevät ihmisjoukot, jotka kulkevat niiden ohi, tekevät tuon tyhjyyden omituiseksi. Kaikista jokapäiväisistä tarveaineista hyvin suuri enemmistö on säännöstelty. Niitä jaellaan tai luvataan jaella korttijärjestelmän mukaan. Kauppa-komisariatien luettelossa tavaroista, joista on puutetta, lukuunottamatta ruokatarpeita, on pumpulikankaita, puutuotteita, ja valmiita vaatteita, nahkatavaroita, metallitavaroita ja jalkineita. Tekstiilejä, nahkaa ja metalleja. Siis oikeastaan kaikkea sitä, mitä ihmiset käyttävät. Näihin tavaroihin on lisättävä rasva, saippua

ja tupakka. Itse säännöstely ei sentään olisi erikoinen onnettomuus, jos vain olisi kylliksi annoksia jaettavaksi. Mutta niitä ei ole. Seurauksena on, että tavallisin ilmiö Venäjän jokapäiväisessä elämässä on jonotusjärjestelmä, joka voimakkaasti tuo mieleen sota-ajat.³⁴⁴

Eri puolilla maata matkustanut Knickerbocker kirjoitti myös Neuvostoliiton puutavaran polkumyynnistä ja siihen kytkeytyvästä pakkotyöstä, salaisen poliisin toiminnasta, pidätyksistä ja teloituksista. Kokonaisuutena kirjan näkemykset olivat realistisia, mutta sosialististen saavutusten arviona ne tuskin miellyttivät suomalaisia vasemmistolaisia: ”Huonosti ruokittuna, huonosti puettuna, huonosti asuen ja osittain hirmuvallan alla, asukkaiden tila on hädänalainen, mutta he eivät ole vielä joutuneet epätoivoon. [– –] Viisivuotisuunnitelma on Venäjän keino nälkiinnyttää itsensä suureksi.”³⁴⁵ On selvä, että Jarno Pennasen edustama taho tahtoi näyttää omilleen jotain täysin muuta. Pennanen kertoi Haanpäälle, että matkan mahdollistajana ja isäntänä toimisi VOKS eli Neuvostoliiton virallinen tiede- ja kulttuuriyhteistyöjärjestö. Haanpään tarvitsisi vain hankkiutua Leningradiin, siitä eteenpäin kaikki olisi ilmaista. Päätoimittajalla oli toisin sanoen kontaktit oikeisiin elimiin, mutta aikataulu Moskovan suhteen oli tällä kertaa tavattoman hätäinen, suorastaan epärealistinen. Pennanen kirjoitti Haanpäälle 25.10.1932 ja kehotti tätä kiireesti hakemaan passia – matkaan olisi lähdettävä Helsingistä jo 4. päivä marraskuuta. Joku toinenkin kirjailija olisi tulossa mukaan, mutta hänestä Pennasella ei ollut vielä varmuutta.³⁴⁶ Haanpää tuskin vaivautui edes yrittämään tarvittavien papereiden hankkimista, etenkin kun väliin sattui vielä viikonlopun lisäksi pyhäinmiestenpäivä. Asia raukesi siihen, eikä hänen matkansa suureen itänaapuriiin koskaan myöhemminkään toteutunut.

Päätoimittaja Pennanen puolestaan teki Neuvostoliitossa elokuukuussa 1934 pitkän turistimatkan, joka suuntautui Moskovaan, Tveriin ja Karjalaan. Hän seurasi Moskovan teatteripäiviä, perehtyi sikäläisiin nähtävyyksiin ja tutustui erilaisiin tehtaisiin, kouluihin, laitoksiin ja mallitiloihin.³⁴⁷ Taustalla toteutui myös tärkeä yhtey-

denpito suomalaisiin kommunisteihin. Pentti Haanpää vieraili Pennasen matkan jälkeen tämän kotona Käpylässä itsenäisyyspäivän aattona joulukuussa 1934. Mitään näkyvää motiivia Helsingin-matkaan ei ollut, käynti Pennasen luona ja toinen tapaaminen kaupungilla olivat ainoat asiat. Selkeästi hän tuli kutsuttuna. Tunnelma Haanpään muistiinmerkinnöissä on kuitenkin kummallisen ikävä. Pennasen ehdotus teatteriin menosta ei kiinnostanut (Työväen Näyttämö esitti Käpylän työväentalolla Nyrki Tapiovaaran ohjauksena amerikkalaisnäytelmää *Lakonjohtaja*³⁴⁸), vaan kirjailija kävelee yksin Käpylästä matkustajakotiin Kaivokadulle viinapullonsa ääreen: ”Oleskelen minkä oleskelen ja lähdän takaisin korpeeni sanokoon tämä herrasselskaapi mitä tahansa.”³⁴⁹ Silmiinpistävä yksityiskohta Haanpään tekstissä on kaksi kertaa mainittu ”juudaksen kukkaro”, jota hän Pennaselta tultuaan kuljettaa piilossa slipooverinsa sisäpuolella.³⁵⁰ Rahamäärä jää arvoitukseksi, mutta kaikki liittyy siihen mitä Haanpää oli Käpylässä saanut kuulla, nimittäin ”eräitä rohkeita ehdotuksia, jotka kokonaan muuttaisivat elämänjärjestykseni”. Niiden taustaa täytyy hakea kaksi vuotta aiemmista tapahtumista.

Kirjallisuuslehti

Jarno Pennanen kertoo muistelmissaan ensimmäisestä kohtaamisestaan maanalaisen Suomen kommunistisen puolueen edustajan kanssa vuonna 1932. Pennanen oli 1920-luvulla toiminut puhujana suojeluskuntatilaisuuksissa ja työskennellyt oikeistolaisissa sanomalehdissä, mutta siirtynyt sitten vuosikymmenen lopulla nopeasti vasemmalle – jopa niin vasemmalle, että oli ilmaissut halunsa liittyä laittomaan puolueeseen.³⁵¹ Nyt hän pääsi keskustelemaan asiasta puolueenimeä ”Matti” käyttäneen toverin kanssa.³⁵² Toveri oli Hannes Mäkinen, salanimeltään Matti Stein. Kyseessä ei ollut tavallinen rivimies, vaan Moskovassa toimineen SKP:n ulkomaan byroon jäsen, joka oli opiskellut ”Tammisaaren yliopistossa” ja sen jälkeen puolueen lähettämänä Kominternin Lenin-koulun saksankielisellä sektorilla Moskovassa vuosina 1926–1928.³⁵³ Mäkinen

lukeutui puolueen harvoihin intellektuelleihin ja pystyi keskustelemaan Pennasen kanssa sujuvasti ranskalaisesta nykyaiteesta, Picassosta, Braquestista ja Légeristä. Salainen tapaaminen johti siihen, että Pennanen saattoi samana vuonna perustaa Matti Steinin järjestämällä ja SKP:n Tukholman byroon kautta toimitetuilla rahoilla *Kirjallisuuslehden*. Miehet tapasivat toisensa uudelleen Pennasen Moskovan-matkan yhteydessä vuonna 1934.³⁵⁴ Olihan *Kirjallisuuslehti* ensisijaisesti perustettu täyttämään julkisen lehdistön puutetta puoleen toiminnassa ja levittämään sen poliittista sanomaa.³⁵⁵

Haanpään saama kukkaro oli epäilemättä osa Moskovasta tullutta tukea, ja hän toimikin nimellisesti *Kirjallisuuslehden* toimituksen jäsenenä lehden loppuun saakka. Viimeisiksi omiksi teksteiksi julkaisussa jäivät vuonna 1937 ilmestynyt *Noitaympyrän* ensimmäinen luku ”Kämpä”, jonka hän lopulta antoi Pennaselle viisi vuotta ensimmäisen pyynnön jälkeen, sekä poliittisesti ja taiteellisesti vaatimatonta juttu ”Kitaratyttö”, jossa jätkä pääsee pelastusarmeijalaisen sänkyyn.³⁵⁶ Mutta oliko lehden avustaminen yksistään jotta elämänjärjestyksen muuttavaa? Olisiko Haanpäälle ehdoteltu Käpylässä muutakin? Hänen päiväkirjamerkintänsä eivät kerro mitään; itse asiassa hän ei kirjaa mietteitään Helsingistä paluun jälkeen miltei puoleentoista vuoteen.³⁵⁷ Jokin ehkä kaiheartaa mieltä, olihan hän jo Neuvostoliiton matkasta keskusteltaessa vuonna 1932 esittänyt Pennaselle varauksen: ”[–] suostuisin tietenkin mikäli ei tarvitse tehdä »kirjallista omaatuntoa» sitovia sopimuksia.”³⁵⁸

Jarno Pennanen oli sopimuksensa tehnyt ja liittynyt vuonna 1934 SKP:n jäseneksi. Hän oli Moskovan rahoittaman lehdensä takana varsin erilainen persoona kuin Haanpään toinen vasemmistolainen julkaisija, *Tulenkantajat* -lehden päätoimittaja ja Sosialidemokraattisen puolueen jäsen Erkki Vala.³⁵⁹ Pennanen oli harjaantunut ja vangitseva puhuja, joka oli esiintynyt satamatyöläisten ammattiosaston ja työttömien kokouksissa, ottanut osaa mielenosoituksiin ja perustanut Neuvosto-Venäjän ystävien Hiilet -yhdistyksen, jonka raastuvanoikeus lakkautti vain neljä kuukautta sen perustamisen jälkeen helmikuussa 1932, väittäen että kyse oli ”valtiopetokseen tähtäävän toiminnan edistämisen valmistelusta”.³⁶⁰ Etsivä keskuspoliisi

tarkkaili Pennasta jatkuvasti ja oli kutsunut hänet kuulusteltavaksi. Hänen asuntoonsa oli tehty kotietsintä ja takavarikko.³⁶¹ Nämä kaikki olivat julkista esiintymistä karttaneelle Haanpäälle vieraita asioita, joihin hän tuskin tahtoi sotkeutua – kommunistisesta toiminnasta kiinni jääminen hän merkitsi vankeusrangaistusta ja kansalaisluottamuksen menettämistä. Mitä tahansa ”elämänjärjestystä muuttavaa” Pennanen Haanpäälle ehdottikin, hän ei onnistunut kirjailijaa ainakaan mihinkään aktiviteettiin houkuttelemaan.

Pennanen oli viettänyt Neuvostoliitossa kuusi viikkoa ja nähnyt paljon. Varmasti hän kertoi Haanpäälle joulukuussa 1934 näistä kokemuksistaan. Eri asia sitten on, selvittikö hän tuossa vaiheessa edes itselleen, miten syvälle stalinismin ydinmaisemiin hän oli matkallaan edennyt. Etsivän keskuspoliisin kuulustelijoille Pennanen joka tapauksessa kuvasi avoimesti vierailuaan OGPU:n vankityöleireillä Karhumäessä ja kertoi saaneensa siellä asioista edullisen vaikutelman. Hänelle oli tarjoutunut myös mahdollisuus matkustaa Stalinille nimettyä Vienanmeren kanavaa pitkin Poventsasta Sorokaan – kansainvälisesti kuuluisa rakennustyö ja lähes kauttaaltaan vankityönä tehty sekin. Hän oli tavannut Karjalan Neuvostotasavaltaa suomalaistaneet puoluepamput Edvard Gyllingin ja Kustaa Rovion, käynyt metsätyöpaikoilla ja tutustunut Uhtuaan, ”kehittyneeseen neuvostokarjalaiseen maaseutupitäjään”, sekä vierailut Kontupohjan paperitehtaalla.³⁶² Kaiken kaikkiaan avartava matka. Tässä luvussa avaan Jarno Pennasen naapurimaahan tekemän vierailun kautta ikkunaa ajankohdan kommunistisiin näköaloihin ja palaan vielä lopuksi Haanpään ratkaisuun.

Uskomiskyvyn rajat

Jarno Pennanen oli suunnitellut kirjoittavansa Neuvostoliittoa käsittelevän kirjan, mutta hanke jäi toteutumatta. Etsivä keskuspoliisi takavarikoi hänen matkalta tuomansa aineiston eli yli viisi ja puolisataa kirjaa ja muuta painotuotetta, luovutti niistä vaarattomaksi katsotun osan, mutta rakensi loppujen varaan oikeusministeriölle suunnatun 52-sivuisen kuulustelupöytäkirjojen koosteen, jolla perusteltiin syyte

valtiopetoksellisesta toiminnasta, toisin sanoen kommunismin edistämisestä. Kuulusteluissa Pennanen luonnollisesti kiisti olevansa SKP:n jäsen tai pitävänsä sellaisiin yhteyttä, vaikka oli Moskovassa tavannut koko puoluejohdon. Asia eteni aina korkeimpaan oikeuteen asti, joka lopulta kumosi hovioikeuden langettaman vankeusrangais- tuksen ja määräsi kaikki takavarikoidut painatteet palautettaviksi.³⁶³

Vaikka kirja jäi tekemättä, välittömästi matkansa jälkeen Pennanen ehti julkaista *Kirjallisuuslehdessä* syksyllä 1934 yhden artikkelin, hieman hutaisemalla kirjoitetun ”Pieniä matkakuvia”.³⁶⁴ Siinä hän kuvailee journalistin silmin ja ironisin virkkein ulkomaisia kansamatkustajiaan, noita epäluuloisia ja arrogantteja tai peräti kauhistuneita turisteja, joiden joukkoon hän ei katso kuuluvansa. Poliittisia kommentteja artikkelissa ei ole, vaan loppu palstatila täyttyy kertomalla lähinnä kulttuuritarjonnan laajuudesta, kirjojen paljoudesta sekä siteeraamalla sivun verran Heinrich Heinen runoa. Pennanen matka Moskovaan osui suuren mediahuomion saaneen Ensimmäisen yleisliittolaisen kirjailijakokouksen jälkeisiin viikkoihin – kokousvieraksi oli Suomesta kutsuttu Katri Vala ja F. E. Sillanpää, mutta kumpikaan ei lopulta osallistunut. Vala jättäytyi pois raskauden takia, Sillanpää taas oli jo edellisvuonna *Kirjallisuuslehden* sivuilla sätitty luokkapetturiksi.³⁶⁵ Matkakertomuksessaan Pennanen ihastelee, miten puolueen päälehti *Pravda* oli antanut kirjailijakokoukselle sivukaupalla tilaa ja lukee tämän ilmaisuna neuvostoliittolaisten mielenkiinnosta kirjailijoihin ja kirjallisuuteen – ei siis näytteenä taidekentän suorasta poliittisesta ohjauksesta.³⁶⁶ Omasta ohjelmastaan Moskovan teatteripäivillä hän ei kerro mitään. Luultavasti kokematta jäävät jo etukäteen Suomessakin mainostetut teokset, Šostakovitšin ”suurenmoinen oopperateos” *Mtsenskin kihlakunnan lady Macbeth* ja Meyerholdin ohjaama *Kamelianainen*, joka ”on herättänyt suurta huomiota”.³⁶⁷

Kirjallisuuslehden artikkelin perusteella Jarno Pennanen saa Moskovassa ja Leningradissa nähdäkseen vain turisteille tarkoitettuja kohteita. Hän liikkuu Inturistin ryhmässä ja kuvailee, miten seurueen natsisaksalainen kauppa-agentti aukoo mielellään suljettuja ovia paljastaakseen ”kulisseja”, kaiketi olettaen näkevänsä asioiden todellisen

tolan.³⁶⁸ Kaikki viralliset kierrokset kohteissa ovat kuitenkin valmiiksi orkestroituja ja valvottuja, eikä irtiottoihin ole mahdollisuutta.³⁶⁹ Mitään ei paljastu. Pennasen tapaamat suomalaiset kommunistit Moskovassa sen sijaan tietäisivät kertoa jotakin neuvostotodellisuuden nurjasta puolesta – SKP:n keskuskomitean jäsen Arvo Tuominen on juuri kesällä 1934 ollut kolmen kuukauden ”kielikylyvyssä” kam-mottavalla kolhoositolalla³⁷⁰ – mutta politiikan luonteeseen kuuluu, ettei näistä kielitä, varsinkaan silloin kun kyseessä on puolueen asia, kuten Pennasen lehti on. Sosialismin arjesta Pennanen rekisteröikin ainoastaan sen, että Leningradissa kaduilla ihmiset ovat ”työläismalli- sesti pukeutuneita” – housut ovat erivärisiä kuin takit ja osa vaatteista on paikattuja. Tämä jää kauaksi siitä, mitä Tuominen myöhemmin muistelee kohdanneensa maaseutukomennuksellaan:

Työvaatteet olivat kurjat, pelkkiä rääsyjä, jollaisia ei Moskovassa nähnyt, vaikka vaateus ei sielläkään ollut hääviä; mutta asunnot veivät kehnoudessaan voiton puvuistakin. [– –] Pohjoismaisittain ajatellen koko rakennustapa oli aivan mahdoton. Perustaa ei ollut kaivettu ollenkaan; ei ihme, että koko hökötyks oli ruvennut rakoi- lemaan heti ensimmäisen talven jälkeen. [– –] Vaikka rotat ja hii- ret mekastivat ja luteita oli niin tavattomasti, että niitä täytyi yöllä pyyhkiä kasvoiltaan pois, nuo ihmiset pitivät sitä luonnollisena elämänä. Olinhan minäkin vankila-aikoina tottunut syöpäläisiä näkemään, mutta tämä Venäjän maaseutu oli erikseen. Kun olen sitä tuttavilleni kuvaillut, olen nähnyt heidän naamastaan, että uskomiskyvyn rajat on ylitetty.³⁷¹

Omanlaistaan uskomiskykyä tarvittiin myös Karjalan Neuvosto- tasavallassa, joka oli suomalaiselle kommunistille ja journalistille luonnollisesti kiinnostava kohde. Jarno Pennaselle järjestettiin kutsu ja mahdollisuus pitkään kiertokäyntiin.

Karjala ja sen kanava

Edvard Gyllingin ja Kustaa Rovion poliittisella johdolla Karjala oli saavuttanut muutamassa vuodessa riskialttiin aseman. Ensimmäinen se oli noussut aktiiviseksi talousalueeksi, vaikka ensimmäisen viisivuotissuunnitelman teollistamisohjelma oli jättänyt sen täysin lapsipuolen asemaan. Toisekseen alueella oli tehty määrätietoista suomalaistamista, tavoitteena luoda suomen kielestä vähitellen koko Karjalan käyttökieli.³⁷² Neuvostoliiton kansallisuuspolitiikan muutokset syksystä 1932 alkaen ennakoivat kuitenkin jo tavoitteelle ja sen edusmiehille ongelmia. Rajan läheisyyden vuoksi Karjalaan ei haluttu rakentaa strategisesti merkittäviä teollisuuslaitoksia, vaan Moskova määritteli sille periferisen taloudellisen tehtävän lähinnä vientituloja hankkivana puutavaran tuottajana. Hakkuukiintiöiden suuret tavoitteet törmäsivät nopeasti työvoiman puutteeseen. Ehdotukset metsätyöläisten värväämiseksi pula-Suomesta oli turvallisuusviranomaisten taholta suoraan tyrmätty, mutta tilanteen ratkaisuksi saatiin lupa houkuttaa maahan amerikansuomalaisia siirtolaisia.³⁷³ Tästä huolimatta valtaosa vuosina 1931–1932 Karjalaan muuttaneista tai pakkomuutetuista oli venäläisiä, enimmäkseen heistä käytännössä vankeja. Taloudellinen ja poliittinen valta Karjalan metsätyöalueilla liukuikin Karjalan hallinnolta vähitellen salaisen poliisin OGPU:n käsiin. Heidän kannaltaan SKP:n illegaali rajoitustoiminta näyttäytyi myös riskinä, joten vuonna 1932 yli viisisataa suomalaisloikkaria vangittiin vakoilusta syytettynä.³⁷⁴ Lopulta koko rajavyöhyke tyhjennettiin asukkaista eikä metsäalueiden kulkuväyliä sillä suunnalla kehitetty. Samaan aikaan vastassa olivat vuonna 1932 käynnistyneen toisen viisivuotissuunnitelman ylimitoitettavat tavoitteet – ei yksistään ilmoitus siirtymisestä sosialismiin vuonna 1937, vaan ennen muuta hakkuukiintiöiden kasvattaminen samaan aikaan kun metsätöiden mekanisoiminen takkusi, koneet hajosivat ja suunnitelmat pysyivät epäjohdonmukaisina.³⁷⁵

Keskustellessaan Jarno Pennasen kanssa syksyllä 1934 Edvard Gylling ja Kustaa Rovio olivat jo täysin poliittisesta vallasta riisutuja miehiä. Venäläistäminen, internationalismin vastustus ja koko

ajan lisääntyvä vankityövoiman käyttö olivat nyt myös Neuvosto-Karjalan suuntaviivoja.³⁷⁶ Useimmat Jarno Pennasen kiertomatkan vierailukohteista – Karhumäen puutarhatila, veneveistämö ja kettufarmi – käyttivät OGPU:n vankityövoimaa. Tunnetuin oli kuitenkin Vienanmeren kanava.

Kirjallisuuslehti oli juuri Pennasen matkan alla kesän 1934 numerossaan käsitellyt Akateemisen Karjala-Seuran julkaisua, jossa annettiin lehden mukaan vääristelevä kuva Neuvosto-Karjalan kehityksestä ja saavutuksista. Huomiota kiinnitettiin erityisesti yhteen suureen hankkeeseen:

Käy selville, että Karjalasta, joka ennen oli takapajuinen, pettua syövä, kituva maatalousmaa, on kehittynyt huomattava teollisuusmaa. [– –] Varsin katkeralta tuntuu kirjoittajille rakennustyön valtava saavutus, Vienanmeren–Äänisen kanava. Sen kokonaispituus on 227 km, josta 48 km kaivettua kanavaa, siinä on 19 sulkukammiota ja 15 patoa. Kanavan valmistusaika oli toista vuotta. Louhittiin kalliota 1,985 milj. m³, muutettiin 34 kylää ja siirrettiin Muurmannin rataa 102 km. Todellakin jättiläismäinen työ lyhyessä ajassa. Työssä oli etupäässä vankityövoimaa. Vankityövoiman käyttö kuuluu siihen neuvostolliseen periaatteeseen, ettei rikoksentekijää ole vain rangaistava, vaan ennenkaikkea kasvatettava. Toisten lähteiden mukaan on tunnettua miten laajaa kulttuuritoimintaa vankien keskuudessa harjoitetaan. Kirjassakin mainitaan, että 72,500 vangille kanavan valmistuttua annettiin armahdus tai tuomion muutos (s. 130). Mutta jotta tämän menestyksen vaikutus olisi toinen sanotaan: ”Saatujen tietojen mukaan on näet noin 40,000 henkilöä kuollut ja 60,000 tullut invaliideiksi”. Mistä AKS on saanut nämä ”tiedot”, joilla se harjoittaa poliittisia silmänkääntötemppejujaan?³⁷⁷

Stalinille nimetty Vienanmeren kanava oli yksi ensimmäisen viisi-vuotissuunnitelman tunnetuimpia rakennusprojekteja. Siitä pitivät huolen Neuvostoliiton viralliset tahot, jotka mainostivat vankityöurakkaa täysin avoimesti. Jos poliittisista silmänkääntötempuista

puhutaan, niin tässä AKS kyllä jäi kakkoseksi. OGPU:n kasvatus- ja kulttuuritoiminta oli täysin totta, vaan eipä se kuolleita paljon auttanut. Menehtyneiden määrät olivat suuria ja neuvostokriittisissä teksteissä niitä myös huoletta suurenneltiin – tulevina vuosina vielä huomattavasti isommin kuin AKS:n lähteissä.³⁷⁸ Vasemmistolaisin silmin katsottuna kanava kuitenkin oli vuonna 1934 ennen muuta sosialistisen työn ja uudistuneen vankeinhoidon mahtisaavutus, ja sellaisena myös Jarno Pennanen tahtoi sen nähdä. Hänelle esiteltiin varmasti kanavan rakentajien museo ja monenlaiset muut vankityönä tehnyt rakennukset ja agitaatiokoristelut.

Kolmekymmentä vuotta myöhemmin Pennanen joutui tietenkin selittämään, ettei ollut 1930-luvulla tietoinen Stalinin diktatuurin todellisesta luonteesta ja merkityksestä.³⁷⁹ Tuskin kukaan muukaan vuonna 1934 kykeni hahmottamaan Gulag-järjestelmän tulevaa mitataavaa. Tietämättömyyden pohjasyy oli kuitenkin se, ettei asiasta kertoneiden todistuksia Pennanen edustamissa vasemmistopiireissä tietoisesti uskottu eikä varsinkaan luettu. Vienasta Suomeen paenneen gulagvangin Vladimir Tšernavinin suomennettu teos kuitataan *Kirjallisuuslehdessä* vuonna 1936 pelkällä sivulauseen epiteetillä ”antisovjetismia”.³⁸⁰ Samana vuonna lehdessä julkaistaan Leningradissa ja Moskovassa käyneen Elvi Sinervon valoisa artikkeli Neuvostoliiton ihmisistä. Knickerbockerin ja Tuomisen tavoin myös Sinervo näki kehnot vaatteet ja pitkät jonot, mutta halusi omin silmin todistaa, että Stalinin sanat ovat täyttä totta: ”Elämä on tullut paremmaksi, elämä on tullut iloisemmaksi.”³⁸¹ Huippunsa *Kirjallisuuslehdessä* neuvosto- ja puolueuskoisuus saavuttaa lopulta Pennanen esitellessä lehden viimeisenä ilmestymisvuonna 1938 laajasti Moskovan näytösoikeudenkäyntien pöytäkirjoja ja hyväksyessä aivan kaiken: ”Tällaisen näytelmän voi vain elämä itse tarjota ja tällaisten syytettyjen tunnustuksille antaa lukija pakostakin todistusvoiman.”³⁸² Ei siis tarvitse ihmetellä, jos Pennanen vuonna 1934 Karjalan vierailulla koki todistavansa Neuvostoliiton voittoa rakennustyötä kohti sosialismia.

Kanava ja kirjallisuus

Jarno Pennanen ei ollut venäjöntaitoinen. Valtaosa hänen matkaltaan tuomista sadoista kirjoista oli painettu joko suomeksi tai saksaksi. Tullin tekemästä luettelosta selviää, että venäjänkieliset olivat lähinnä kuvitettuja lastenkirjoja.³⁸³ Joukossa oli kuitenkin yksi lahjaksi saatu teos, joka kytkeytyy suoraan Vienanmeren kanavan rakentamiseen: *Belomorsko–Baltijski Kanal*. Sen lisäksi Pennanen toi Suomeen myös neljätoista suurta valokuvavedosta Vienanmeren kanavan näkymistä. Tulli luovutti valokuvat hänelle tammikuussa 1935, mutta kirja pysyi takavarikoituna aina seuraavaan vuoteen, jolloin korkein oikeus määräsi kaiken aineiston palautettavaksi. Mahtoiko Pennanen enää siinä vaiheessa perehtyä kirjan sisältöön? *Belomorsko–Baltijski Kanal* edusti vuonna 1936 jo mennyttä aikaa Neuvostoliiton porhaltaessa kohti uusia voittoja. Pari vuotta lisää ja kirjasta tuli kielletty teos, kun kanavan rakennusprojektia hallinnoineen OGPU:n johtaja Genrih Jagoda teloitettiin ja hänestä tehtiin epähenkilö. Kirjan neuvostoliittolaiset painokset poistettiin kirjastoista ja laajasti mainostetusta hankkeesta jäivät todistamaan vain teoksen englanninkieliset versiot, jotka oli ehditty julkaista Yhdysvalloissa ja Englannissa. Samalla itse kanava jäi vähälle käytölle ja saavutus unohtui suuremman ja näyttävämmän Moskovan–Volgan kanavan varjoon. Kirja *Belomorsko–Baltijski Kanal* tarinoineen hautautui entisestään paisuneen stalinistisen propagandavuoren alle vuosikymmeniksi ja sai uudelleen huomiota vasta 1970-luvulla Alexandr Solženitsynin *Vankileirien saariston* ilmestyessä. Sittenkään alkuperäisteosta ei luettu, vaan se leimattiin varoittavaksi esimerkiksi työn tehneiden kirjailijoiden täydellisestä selkärangattomuudesta.

Vienanmeren kanavan valmistuttua sen läpi oli elokuussa 1933 kuljetettu OGPU:n isännöimänä toistasataa kirjailijaa ja lehti miestä. Stalin halusi ”ihmissielun insinöörien” hakevan omakoh- taisesti tuntumaa maansa elämään ja uudelleenmuokkaukseen. Tulos oli, että osa kirjailijoista joutui työstämään ripeässä tahdissa kollektiivisen teoksen, jossa kanavan rakennushanke ja sen mah- dollistanut vankityövoima esiteltiin varsin kaunistelematta, mutta

samalla suuren Stalinin ja viisivuotissuunnitelman edellyttämässä optimistisessä hengessä. Tekijäkaartiin lukeutuivat muiden muassa *Paikka auringossa* -romaanistaan tunnettu Vera Inber, utopiaromaanin *Minä poltan Pariisin* kirjoittanut puolalaisyntyinen Bruno Jasenski, rakennusromaanin *Aika, eespäin!* tekijä Valentin Katajev, maanpaosta palannut kirjallisuuskriitikko Dmitri Mirski, formalistinen teoreetikko ja taiteen vasemmistorintaman LEF:n jäsen Viktor Šklovski sekä satiireillaan neuvostolukijoiden suosioon noussut Mihail Zoštšenko. Päätoimittajakolmikojen johdossa oli Maksim Gorki. Vankityömaan esittelyn ja kirjan tilaamisen voi nähdä varoituksena tai pehmeänä rangaistuksena, jolla keskenään kinastelleiden kirjailijaryhmittymien edustajia pantiin ojennukseen – osa muutamia vuosia kirjan valmistumisen jälkeen teloituksella, kuten Jasenski, Mirski sekä kirjan toimittaja Leopold Averbah.

Stalinin kanavalla raja vapaan ja vangitun välillä piirtyi veteen, sillä sitä rakentaneiden vankien joukosta löytyi myös kirjailijoita. Avantgardisti, zaum-runoilija Igor Terentjev organisoivat hyvällä menestyksellä leirin parhaita agitaatioprikaateja ja sai vapautuksen – vain päätyäkseen muutamaa vuotta myöhemmin ammuttavaksi.³⁸⁴ Valmistuneen kirjan erikoislaatuinen tausta ja sen tekijöitä kohtaan heitetyt syytökset sortokoneiston myötäilystä jarruttivat pitkään lopputuloksen tarkastelua kirjallisuuden kontekstissa. Vasta 1990-luvun lopulta lähtien tutkijat ovat lukeneet sitä teoksena, joka auttaa ymmärtämään paitsi muotoutuvan Gulagin kulttuurihistoriaa myös sosialistisen realismin kehitysvaiheita. Evgeny Dobrenko on luonnehtinut *Belomorsko–Baltijski Kanal* -kirjaa Neuvostoliiton laajimmaksi (ja kenties tylsimmäksi) rakennusromaaniksi ja muistuttanut sen avantgardistisista elementeistä. Sosialistisen realismin temaattisista puitteista huolimatta teoksen johtotähtenä yhä on modernistinen poetiikka. Jos työn kuvausta katsotaan, niin *BBK*:n viitekehys löytyy ensimmäisen viisivuotissuunnitelman kirjallisuudesta, esimerkiksi Ehrenburgin, Katajevin ja Šaginjanin romaaneista.³⁸⁵

Kanavamatkalla lahjaksi saatu kirja ja lukuisat valokuvat eivät johtaneet mihinkään näkyvään tulokseen Suomessa, ellei sitten yllättäen suojeluskuntien lehdessä *Hakkapeliitta*, joka esitteli tammi-

kuussa 1936 aukeamallaan viiden kuvan voimin kanavan näkymiä, todeten: ”Olemme onnistuneet hankkimaan joukon mielenkiintoisia kuvia.”³⁸⁶ Liekö tullin väki ystävällisesti lainannut Pennaselta takavarikoituja? Kanavakirjan tekijöistä *Kirjallisuuslehdessä* oltiin kuitenkin monin tavoin tietoisia. Pennanen ei itse matkansa vuoksi päässyt tapaamaan Vera Inberia, kun tämä vieraili Helsingissä syyskuussa 1934, mutta tunsu varmasti kirjailijan *Tulenkantajissa* julkaistut tekstit.³⁸⁷ Bruno Jasenskin romaanin tuore suomennos hänellä oli mukanaan Karjalan tuliaisena, samoin useita Gorkin teoksia. Vuonna 1936 *Kirjallisuuslehti* antoi runsaasti tilaa Dmitri Mirskin arvioille brittiläisestä kirjallisuudesta.³⁸⁸ Lopulta lehden esitellessä Maksim Gorkin suhdetta Neuvostoliittoon maininnan sai myös kanavatyöstä kertova kirja.

Niinpä tulivat Gorkin kuvaukset merkitsemään paljon kannustimina tosiasioiden pohjalle rakentuvan kirjallisuuden kehityksessä. Tähän lajiin kuuluvat esim. »Stalingradin nuoriso» ja »Valkean meren kanaali», jonka kirjoitti nelikymmenhenkinen kirjailijaryhmä Gorkin johdon alaisina, sekä joukko muita kirjoja, jotka tutustuttavat meidät uuteen ihmiseen, joka syntyy sosialistisen rakennustyön kautta ja mukana.³⁸⁹

Uusi ihminen syntyi jos ei muuta niin painomusteena paperilla. Suomessa vasemmistolaisten työväenlehtien sivuilla tarinan viralinen neuvostoversio hyväksyttiin pureksimatta: ”Kanavatyöläisten kirjoitukset ovat todistuksia siitä, miten he Kauko-Karjalassa ovat pudistaneet päältänsä sen lian, joka heitä vuosikausia on seurannut. Ne ovat myös todistuksia siitä, miten heistä raskaassa työssä tuli uusia ja hyödyllisiä yhteiskunnan jäseniä. Harvoin saa lukea mitään vaikuttavampaa.”³⁹⁰

Uppotukit

”Uskoni kommunismin mahdollisuuksiin uuden ja paremman maailman rakentajana ei ollut mitenkään horjunut”, muistelee Arvo Tuominen, ”mutta tällainen todistus sen luovasta voimasta oli kuitenkin erityisen tervetullut, koska se kerta kaikkiaan teki tyhjäksi vastustajien pilkan.” Tuominen pääsi tutustumaan Vienanmeren kanavaan ensimmäisten joukossa heti sen valmistumisen jälkeen, vuosi ennen Jarno Pennasen matkaa. Vaikutelmansa hän tosin esitti julkisesti vasta kaksikymmentä vuotta myöhemmin Stalinin jo kuoltua.³⁹¹ Kustaa Rovion seurassa matkustanut Tuominen, itsekin vankilavuosia Tammisaarella viettänyt, kuvailee päivälliskeskustelua paikallisen OGPU:n päällikön kanssa. Tämä lupaa, että jokainen kanavan seinustaan lyöty pölkky puhuu hyvityksestä niille kommunisteille, jotka ovat Tuomisen tavoin viattomasti joutuneet kärsimään; ”hiellä ja verellä on paikalleen pantu nuo kanava-aitaiden reunahirret”.³⁹² Koska teräkseen ja betoniin ei ollut varaa, kanavan sulut oli todellakin rakennettu puusta. Tuominen äimistelee, miten monta miljoona puuta oli käytetty pitkien ja syvien kanavien hirsiseinämiin: ”Siinä oli mitä suorinta ja paksuinta Karjalan honkaa, kaikki pyöreinä ja pinta tervattu. Kanavaportit olivat niin ikään puiset ja käsivoimalla avattavat.” Riittipä materiaalia silti muuhunkin:

Järvi oli metsän reunustama ja siellä oli hakattu 100 000 puuta tukeiksi; tarkoituksena oli ollut kuljettaa nämä tukit Sorokaan sahattaviksi. Mutta meidän siitä laivalla ajaessamme ne olivat jo kaksi vuotta maanneet järvessä; suuri osa varmasti oli uponnut ja nyt niitä seilasi silmäkantamattomat määrät järven toisesta rannasta toiseen. Myöhemmin kuulin, että melkein kaikki jäivät uppotukeiksi Uukujärveen.³⁹³

Se suunnitelmataloudesta – puuta ja ihmistyövoimaa riitti haaskattavaksi. Venäläisethän eivät tunne kohtuuden rajaa, Tuominen ehti miettiä OGPU:n yltäkylläisen ruokapöydän ääressä. Pala juuttui kurkkuun kuitenkin vasta sitten, kun hän sattumalta

pääsi puhuttamaan amerikansuomalaista vankia. Tämä kertoi kanavatyömaan todellisuudesta, sen surkeista oloista, työnormeista, nälästä, sairauksista ja kuolleista.³⁹⁴ Tuominen mahtoi olla hämillään, sillä vuonna 1927 Moskovassa hänet oli juksattu luulemaan neuvostovankiloita lähinnä lepokodeiksi.³⁹⁵ Amerikansuomalaisen tarinan jälkeen Tuominen muistelee oman juhlatunnelmansa huomattavasti laskeneen. Niin alas se ei kuitenkaan pudonnut, että kommunistisen aatteen ja Stalinin politiikan perusteet olisi saattanut kyseenalaistaa. Kun parempaa maailmaa kohti kuljettiin, ei keinoista kehdannut valittaa. Vaikka Karjalan johtomiehet oli työnnetty syrjään kanavan rakentamisesta, hekin tunsivat varsin hyvin valheiden mittakaavan ja vankityövoiman aseman. He olivat itse järjestäneet ihmisoikeuksista huolestuneille englantilaisille puun ostajille tarkastuskäynnin metsätyömailla ja onnistuneet piilottamaan vangit metsiin niin hyvin, ettei väärinkäytöksistä löytynyt mitään jälkiä. Vieraat joutuivat toteamaan, että neuvostoliittolainen polkuhintainen vientipuu oli rehellisellä työllä tuotettua ja puhe vangeista vain silkkaa panettelua. Moskova lähetti Edvard Gyllingille ja Kustaa Roviolle kiitokset hyvin onnistuneista järjestelyistä.³⁹⁶

Myöhemmin, Moskovan poliittisen tuulen käännyttyä Karjalan suomalaistamista vastaan, SKP:n ulkomaan byroota vaadittiin julkisesti tuomitsemaan Gyllingin ja Rovion monivuotiset saavutukset. Näitä puheita pitämään Petroskoihin lähetettiin Hannes Mäkinen, sama henkilö joka oli toiminut välikätenä Jarno Pennasen *Kirjallisuuslehden* rahoituksessa. SKP:n silloisen pääsihteerin Arvo Tuomisen mukaan hän oli ”lahjakkain ja paras miehemme”. Nyt paras joutui lyömään alas vanhat ja arvostetut toverit.

Tiedän, että Hannes Mäkinen teki tämän hyvin karvain sydämin, mutta mitään muuta mahdollisuutta hän ei nähnyt; toisin sanoen hän koetti pelastaa Suomen kommunistipuolueen johtoa ja puoluetta, koska ei enää ollut toiveita pelastaa Karjalassa työskenteleviä suomalaisia, joista osa oli vangittu, osa karkotettu.³⁹⁷

Kun Mäkisen oma vuoro tuli syyskuussa 1937, hän oli SKP:n puheenjohtaja. Ajat olivat jo sellaiset, ettei kukaan tovereista puolueen johtoportaan Moskovaan tehnyt elettäkään hänen pelastamiseen. Sama ulkomaan byroon kokous, joka erotti Edvard Gyllingin SKP:sta, pesi myös kätensä Matti Steinista.³⁹⁸ Molemmat ammuttiin Kustaa Rovion tavoin vuonna 1938. *Kirjallisuuslehdessä* heidän nimiään ei koskaan mainittu. Teloitusten myötä päättyi lehden rahoitus, sitten päättyi myös lehti.

Maailmankatsomus

Pentti Haanpään kirjastoon kuului kuningasvärisuora kommunistista poliittista kirjallisuutta: Marx, Engels, Lenin, Stalin ja Mao.³⁹⁹ Kotimaisten vasemmistolaisten kirjojen tavoin se lienee kuitenkin sodan jälkeistä kerrostumaa. Jarno Pennasen syksyllä 1932 ehdottaman Neuvostoliiton matkan jälkeen Haanpää ei muistiinpanojen ja säilyneiden kirjeiden perusteella enää palaa aiheeseen koko vuosikymmenenä. Varmasti hän seurasi Neuvostoliiton poliittisia tapahtumia suomalaisten sanomalehtien uutisista ja Englannista tilaamastaan *The Observer* -lehdestä. Tietenkin hän luki *Tulenkantajien* ja *Kirjallisuuslehden* neuvostomyönteiset artikkelit. Vuodesta 1934 alkaen hänelle tuli myös Akateemisen Sosialistiseurain *Soihdu* ja seuraavina vuosina Yhdysvalloista serkkujen kautta lehtileikkeitä ja marxilaisen *New Masses* -lehden numeroita.⁴⁰⁰ Jos Haanpää tahtoi tarkastella asiaa toiselta näkökannalta, tarjolla oli runsaasti neuvostokriittistä kirjallisuutta, esimerkiksi amerikkalaisen John Hamlinin omiin kokemuksiin pohjautuva raportti *Työmiehenä Venäjällä*, jota kustantaja WSOY mainosti lehdissä kautta maan.⁴⁰¹

On kuitenkin vaikea sanoa, mitä Haanpää tarkkaan ottaen pohdii, kun hän puolitoista vuotta ”juudaksen kukkaron” noutamisen jälkeen lopulta avautuu muistikirjalleen toukokuussa 1936. Työtä hän oli kyllä tehnyt, kirjoittanut ja pitänyt yhteyttä uuden *Isännät ja isäntien varjot* -romaaninsa kustantajaksi ryhtyneeseen Erkki Valaan. *Kirjallisuuslehden* kautta myös avautui yhteyksiä – vast-

ikään oli kysytty mahdollisuutta uuden teoksen julkaisemiseen Petroskoissa.⁴⁰² Haanpään vastauksesta ei ole tietoa, mutta hanke olisi joka tapauksessa pysähtynyt sikäläisen Kustannusliike Kirjan ahdinkoon keskellä poliittisia puhdistuksia. Neuvosto-Karjalassa suomen kieli oliin jo julistamassa ”vastavallankumoukselliseksi” ja ”porvarillisten nationalistien kieleksi”.⁴⁰³ Kirjailijan kotipiirissä ongelmat olivat henkilökohtaisempia. Haanpää kirjoittaa, että näköala on eräässä suhteessa kirkastunut ja uusi maailmankatsomus on syntynyt. Tästä ei kuitenkaan ole ollut apua, sillä riveiltä selviää, että mies on vailla elämänhalua. Minän heijastus ei olekaan maailmankatsomuksen kirkastama uusi kollektiivinen ihminen, vaan ”viinan ja muun läpiturmelema, keuhkotautinen, alituisesti rykivä ja räkivä kuvatus”.⁴⁰⁴ Lukijastakin tuntuu kuin kirjailijasta olisi tullut Pate Teikan fyysinen antiteesi, Erkki Ilmarin novellissa kuvailtu huonontunut jätkätyppi: ”[– –] heikkoja olivat hakkuusaroilla ja koskissa, vahvoja kortilla ja viinoissa.”⁴⁰⁵ Surkuttelun päätteeksi Haanpää kuitenkin saarnaa itselleen parannusta, kuten Erno Paasilinna asian ilmaisee; ”Hoida kuntoasi, valaise mieltäsi, hio kieltäsi, taistele itsessäsi piileviä ja eläviäkin tuhon merkkejä vastaan.”⁴⁰⁶

Käy selväksi, että poliittista kannanmuodostusta kovempi kamppailu Piippolassa käytiin yksilön elintavoista. Katsannoltaan Haanpää oli kiistatta kasvanut vasemmistolaiseksi – 1930-luvun tärkeimmät julkaisukanavat *Tulenkantajat*, *Kirjallisuuslehti* ja *Kiila* ovat tästä edelleen painava todiste. Hän oli jo vuonna 1930 suostunut nimellään mukaan suunniteltuun proletaarikirjailijoiden yhdistykseen, joka kuitenkin jäi syntymättä.⁴⁰⁷ Täysin nimellinen oli myös hänen jäsenyytensä *Kirjallisuuslehden* toimituskunnassa, eikä hänellä ollut vähäistäkään halua osallistua pääkaupungin vasemmistolaisten kiistoihin: ”Sitten ne teidän keskinäiset kahnauksenne siellä. En minä voi täällä ymmärtää miksi ne ovat tarpeellisia.”⁴⁰⁸ Poliittisen dogmin allekirjoittajaksi Haanpää ei suostunut, vaan jätti takaportin toistuvasti auki. Vuoden 1933 artikkelissaan ”Tulevaisuustendenssi kirjallisuudessa” hän puhui kyllä uuden maailman- ja elämänkäsityksen syntymisestä, mutta jo seuraavassa hetkessä kiisti, että ”oikeaoppinen sosialismi” olisi tulevaisuuden kirjallisuuden

ainoa ojennusnuora.⁴⁰⁹ Ehkä oli niin kuin Raoul Palmgren myöhemmin kirjoittaa, että Haanpään tuotantoa hallitseva materialistinen luokkanäkemyks oli marxilaista dialektiikkaa ”omalaatuisena maalaisena muunnelmana”.⁴¹⁰ Kaupungissa asiat nähtiin aina hie-
man toisin. Lopputulemaksi jää Erno Paasilinnan muistutus, että Pentti Haanpään puoluekantaa ei saatu koskaan selville eikä hän sitä koskaan ilmaissut. Haastattelussa vuonna 1948 Haanpää totesi, ettei häntä politiikkaan mukaan saada vaikka siihen suuntaan on joskus yritetty.⁴¹¹ Kenties hän tarkoitti niitä ehdotuksia, jotka oli saanut kuulla Jarno Pennasen luona joulukuussa 1934, tai sitten jotain muuta.

iomien walehti

VENÄJÄLTÄ PALANNUT

Suuret joukot suomalaisia on viime aikoina mennyt Venäjälle ei ainoastaan Yhdysvalloista ja Kanadasta julkisesti, vaan parvittain salaa Suomestakin. Tuon tuosta palaa näitä onnetisijöitä takaisin Suomeen — pettyneinä. Kuvamme esittää yhden näinä päivinä Neuvosto-Venäjältä palanneen henkilön. Hänet valokuvattiin Terijoella. Hänen puvustonsa selittää loput paremmin kuin sanat.

VI Teikkailua rajapinnoilla

Fiktio jatkeet ja todellisuus

Kirjassa *Kaksisuuntaiset silmät* (1996) Kari Sallamaa esittää pienen ajatusleikin siitä, mitä *Noitaympyrän* päätössanojen ja niitä seuranneen rajanylityksen jälkeen olisi saattanut tapahtua. Sinänsä mainio ajatus, josta voisi aua mahdollisuus jollekin luovalle kirjoittajalle jatko-osan kehittelyyn. Olihan *Noitaympyrän* keskeneräisyydestä lausuttu jotakin jo pian romaanin julkaisemisen jälkeen.⁴¹² ”Emme onneksi tiedä, mitä Patelle tapahtuu Neuvostoliitossa”, Sallamaa kuitenkin toteaa, ”mahdollisuuksia on monia.”

Hän saattoi hakeutua töihin Karjalan suuriin savotoihin. Ei ole vaikea ajatella, että hän palaisi Suomeen koulutettuna SKP:n maanalaiseksi työntekijäksi, Petroskoin yliopiston ja Lännen vähemmistökansojen kommunistisen yliopiston (Leningrad) kasvattina järjestämään illegaalista työtä Pohjolan tukkityömailla tai Kemin satamassa. Edellyttäen tietysti, että hän olisi selvinnyt vankileireiltä, mikä oli yhtä todennäköinen vaihtoehto. Hän saattoi kadota 30-luvun lopun suurpuhdistuksissa vankileirien saaristoon.⁴¹³

Ensimmäinen reaktio on vaistomainen nyökkäys – kyllä, näinkin saattoi käydä. Sallamaan vaihtoehtoista jälkimmäinen tuntuu uusimman tiedon valossa entistä todennäköisemmältä. Moni suomalainen menehtyi Neuvostoliitossa.⁴¹⁴ Mutta jo samassa on pakko kyseenalaistaa ehdotetun rajantakaisuuden logiikka. Voisiko fiktiivinen henkilö, joka romaanin sivuilla ei ole käynyt edes kartalta löytyvillä paikkakunnilla (vain Kemijoen Vanttauskoski nimetään),

muuttua naapurimaan reaali maailmassa liikkuvaksi toimijaksi. Pate Teikan loppuratkaisu on synnyttänyt vahvan mielikuvan, joka kummittelee edelleen tutkijoiden teksteissä. ”Pentti Haanpään romaanin *Noitaympyrä* lopussa päähenkilö ylittää rajan Suomesta Neuvostoliittoon”, aloittaa vuonna 2014 oman analyysinsä Heikki Sirviö.⁴¹⁵ Mutta kun ei ylitä. Kirjansa viimeisillä sivuilla Haanpää ei mainitse Neuvostoliittoa, ei edes ilmansuuntaa. *Noitaympyrän* päähenkilön kerrotaan ainoastaan kävelevän ”rajaa kohti”.⁴¹⁶ Kaikki muu on lukijan oletusten varassa.

Kari Sallamaan sinänsä viaton ja ”vallankumousromanttinen” ajatusleikki puskeekin Pate Teikkaa historian sivuille tavalla, joka on nähdäkseni ristiriidassa Haanpään tapaan ymmärtää kaunokirjallisen tekstin luonne ja rajat. Kirjan lopetuksen takana ei ole implisiittisesti mitään. Romaanin viimeisen pisteen myötä Pate Teikka on jo kadonnut. Kuten Pertti Karkama toteaa, spekulatiot siitä, mitä ymmärretään rajan ylittämällä ovat turhia.

Olisi Haanpään aliarvioimista ymmärtää päätös siten, että kyseessä on vain kannanotto sosialismin puolesta ja siirtyminen Neuvostoliittoon. Kyseessä on halkeama ja sen tuottama poissaoleva merkitys, joka ilmenee vain kysymyksenä ja prosessina lukijan mielessä. Kyseessä on tavallaan [– –] subliimi, sellainen tapahtuma, jota ei seuraa enää mitään.⁴¹⁷

Tässä luvussa tarkoitukseni ei ole ajatusleikin pilaaminen subliimilla, vaan pikemminkin sen laventaminen ja konkretisoiminen. Lähdän seuraamaan alkuperäistä ajatusta ja tarkastelen fiktiivisen Pate Teikan mahdollisuuksia todellisten rajatapausten valossa. Ajankohdaksi valitsen vuoden 1931, joka vielä ennen neljännessä luvussa esitettyä oletettiin yleisesti Haanpään teoksen lopulliseksi valmistumisvuodeksi. Samana vuonna laiton siirtolaisuus Neuvostoliittoon kehkeytyi varsinaiseksi joukkomuutoksi.⁴¹⁸

Kohti itää

Kirjan viime metreillä Pate Teikka on joutunut Lapin tuntureilta etelään lähdeTTYään maisteri Raunion kanssa auto-onnettomuuteen ja edelleen sairaalaan. Raunion vammat ovat pahoja ja vaativat ison leikkauksen, joten oletettavasti ollaan vuonna 1895 toimintansa aloittaneessa Rovaniemen kauppalan sairaalassa. Täällä Raunio tekee itsemurhan ja Teikka päätöksensä. Seuraavaksi hänen olisi etsiydyttävä rajalle. Jos matkaaja suuntaa Rovaniemeltä kohti Neuvostoliittoa, kulkee luontevin tie Kemijärven kautta. Kävellä Teikka tässä vaiheessa tuskin haluaa, siihen tarjoutuu tilaisuuksia myöhemminkin. Junarata Kemijärvelle on vasta rakenteilla – se avautuu liikenteelle syksyllä 1934 – mutta kesällä 1931 Teikalla on mahdollisuus matkustaa vielä pidemmälle itään maantietä myöten reitillä Rovaniemi–Kemijärvi–Kuolajärvi. Valittavana on joko Aho & Möllärin uusi ”ensiluokkainen linjavaunu” tai edullisempi Kuolajärven Osuuskaupan ”Sallan sekajuna” eli yhdistetty henkilö- ja kuorma-auto.⁴¹⁹ Mikäli Teikka toivoo vielä kartuttavansa matkassaa metsätöillä, ei se ainakaan Kuolajärvellä tule onnistumaan. Tukkityömailla olivat ajot loppuneet jo maaliskuussa ja kunnan työttömyystilanne oli vakava. ”Minkäänlaisista hätäaputoista ei toistaiseksi ole tietoa”, oli *Lapin Kansa* uutisoanut.⁴²⁰ Elämä Kuolajärvellä oli muutenkin ilotonta. Poliisit olivat kaksissa miehin ratsanneet torppari Antti Paldaniuksen talon ja löytäneet lukitussa arkussa olleesta suuresta kahvipannusta kiljua. Samaa ”ilolientä” löytyi myös torppari Vertti Alakurtin talosta. Emäntä tunnusti keittäneensä sen siskonsa kanssa. Valmistajille ladeltiin syytteet.⁴²¹ Pääsyä kieltolain kiusasta saatiin odottaa vielä seuraavaan kevääseen.

Vaatteitaan ja varusteitaan Pate Teikka varmasti on uusinnut jo Rovaniemellä – tuntureilla vietetyn vuoden jälkeen kampeet olivat rispaantuneet ja saappaiden anturat entiset – joten Kuolajärven Osuuskaupasta hän arvioi tarvitsevansa reppuunsa vain viikon hartsut: siankylkeä, makkaraa, teetä, sokeria, kovaa leipää ja voita. Kuuluisan retkievään Koskenlaskija-sulatejuuston valmistus alkaa vasta vuonna 1933, niinpä sellaista ei osata vielä kuvitella. Mensan

säilykkeet taas olisivat määrään nähden turhan hintavia. Kompassi Patella lienee ollut ennestään, mutta karttojen suhteen tilanne oli mutkikkaampi. *Suomen taloudellisen kartan* lehdet antoivat kyllä selkeän kuvan maastosta Kuolajärven kirkolta valtakunnan rajalle, mutta kaikki sen takana oli pelkkää tyhjää valkoista pintaa.⁴²² Sitä paitsi itärajan karttojen kysely Rovaniemellä olisi herättänyt väistämättä pieniä epäilyksiä miehen tarkoituspäristä – sanoitteko Kuolajärvi? Kauppalankirjastossa niitä saattaa kuitenkin hieman silmäillä ja painaa mieleensä alueen tärkeimmät paikat. Kirkonkylältä Sallansuusta itään lähtevän maantien varressa näkyy olevan kasarmi. Edempänä tie ylittää Kuolajärven sillan, jonka kohdalla on kylä. Huomaamatta tästä ei pääse, mutta järven kiertäminen tuntuu sekin hankalalta. Pohjoisessa maasto on soista, etelän kautta koukatessa reitti näyttää helpommalta, mutta se veisi Vuorijärvelle vievälle erämaatielle, jonka päässä rajan pinnassa on toistakymmentä taloa. Jos taas jatkaa maantietä sillan yli päätyy Ahkiojärvelle, missä on Kurtti, noin kymmenkunta taloa. Jossain niistä lienee myös rajavartioiden tupa. Varminta olisi välttää kokonaan maantietä ja kasarmia, lähteä kirkonkylältä polkua etelään Sallatunturin ja Sallajärven välistä, kiertää Kuolajärvi etelästä ja kulkea sitten vaaroja pitkin kylien välistä kunnes vastaan tulee Vienanmereen laskeva Tuntsajoki. Rajalle pääsy tarkoittaisi pitkälti yli viiden peninkulman patikkaa, luultavasti enemmän, kartoissa kun ei ole korkeuskäyriä. Mutta jos askelsuunta osuu sopivasti, niin joen ylitys tapahtuisi jo naapurin mailla. Jossain vaiheessa vastaan tulisi Muurmannin rata.

Sallan sekajunalla saapuvat ulkopaikkakuntalaiset pannaan tietenkin kirkonkylässä merkille. Teikalla ei ole henkilötodistusta rajaseudulla liikkumista varten eikä edes kunnan perustetta. Selitykset töiden etsimisestä eivät tuntuisi uskottavilta, koko Oulun läänihän tietää ettei niitä täällä ole.⁴²³ On pohdittava kenen kanssa antautuu puheisiin, missä äänensävyssä. Matkan aikana hän on jututtanut kuljettajaa ja saanut tietää, että rajavartioston Kuolajärven komppaniolla on vartiotuvat sekä Vuorikylässä että Kurtissa. Mutta olipa selvinnyt sekin, että Tuntsajoen Liekaköngäs aivan rajan vieressä on seudun paras lohestuspaikka ja että Kutsan laaksoa Vuorijärven takana jotkut

etelästä tulleet sanovat jo aivan nykyaikaisen eräretkeilijän unelma-kohteeksi.⁴²⁴ Kalastusta ja eräelämää, ne kyllä Teikalta luontuvat. Kun hän majoittuu illalla kirkonkylän majataloon suunnitelma alkaa jo hahmottua. Matkan rasitus ei Pate Teikkaa arveluta, metsän ja jokien kanssa hän on tuttu. Mutta hän on liikkeellä yksin. Toverista tietysti saisi silmäparin ja juttuseuraa, tiukassa paikassa auttajankin. Olisiko mahdollista vielä löytää joku lähtijä? Rajan pinnassa saattaa toisaalta joutua odottelemaan sopivaa hetkeä. Voisiko luottaa siihen, ettei toinen ala jänistämään? Yli pitäisi pystyä menemään kylmäpäisesti päivän valossa, silloin kun rajavartijat eivät sitä odota.⁴²⁵

Seuraavana päivänä Pate Teikka kyselee kaupalla tarkemmin kalapaikasta, hankkii pieniä tarvikkeita ja täyttää reppuunsa. Aterian hän syö majatalon tuvassa ja lueskelee edellispäivän *Lapin Kansaa*. Hän tutkii Öster-uistimen mainosta (”Sen – huomaa kala. Siihen – ottaa kala. Siinä – pysy kala. Sillä – saa kalaa.”) kun silmään sattuu viereisen palstan otsikko.

Kuolajärveläinen rajaloikkari palautettu kotimaahan.

Lähetetty neuvostoviranomaisten toimesta Suojärvellä Suomen puolelle.

Kuolajärven Vuorikylästä ja Tuutijärveltä meni, kuten aikoinaan olemme kertoneet, viime syyskesällä muutamia nuoria miehiä rajan yli Venäjälle. Osa heistä sittemmin on jo palannut ”ihanne- maasta” takaisin ja tuomittu Kemijärven käräjillä luvattomasta rajan ylittämistä. Mikäli Lapin Kansalle on kerrottu Kuolajärveltä, on sinne jälleen saapunut eräs Jokela-niminen Tuutijärveltä, joka Venäjältä oli passitettu Suomeen kotiseudulle Suojärven kautta. Venäjällä on vielä Kuolajärveltä samassa matkassa mennyt seppä Leinosen eräs poika, joka Jokelan kertomuksen mukaan, on neuvostoviranomaisten toimesta passitettu Siperiaan.⁴²⁶

Ehkä Pate Teikka ottaa ja kysyy asiaa kirkonkylän majatalon väeltä. Tietävätkö nämä jotakin loikkareista? Kysyy tai ei, tietävät kyllä,

kaikkihan tietävät. Jos Kuolajärven pitäjä on Läskikapinan jälkeen jostakin kuulu niin tästä. Vastahan talvella Kemijärven käräjillä oli kokonainen joukkue Neuvostoliiton palauttamia edellisesän loikkareita – seitsemäntoista nuorta miestä, kaikki kuolajärveläisiä, kaikille sakkoja luvattomasta rajanylityksestä ja nimet vielä *Lapin Kansaan* – miten sitä voisi olla tietämättä.⁴²⁷ Pate Teikka jää miettimään. Annetaan hänelle hetki aikaa.

Köyhä raja

Kuolajärvi ei ollut sattumalta rajanylitysten aluetta. Vuoteen 1918 saakka sieltä oli kuljettu säännöllisesti itään, vanhastaan porojen laidunten vuoksi, mutta myös kaupan takia; jauhot, suolat ja muut tarpeet haettiin Arkangelista, sillä yhteydet sinne olivat paremmat kuin Ouluun.⁴²⁸ Muurmännin radan tullessa ja Kantalahden vilkastuessa löytyi myös työtä. Koska seudun vesistöjen vedet laskevat itäänpäin, kohti Viananmerta, ovat näiden alueiden metsävarat olleet rajanvedon jälkeen ikään kuin kohtalon takavarikoimia, kirjoittaa *Suomen matkailuyhdistyksen vuosikirja* vuonna 1931. Ei ole voitu myydä, hakata, vedättää, uittaa: ”Asukkaat kipeästi kokemuksesta tietävät, mitä merkitsee ’rajan sulkeminen’ ja sen aiheuttama metsien lukkoon lyöminen.”⁴²⁹ Sama matkailua markkinoiva kirja kuvaileekin kaunisti Kuolajärveä niin köyhäksi seuduksi, että jos haetaan näköpiiriin valtakunnan kovaosaisimmat pitäjät, joissa on puutetta, avuttomuutta ja kaikenlaista auttamisen kaipuuta, niin Kuolajärvi asettuu listan kakkoseksi: ”Ei siis ole kadehdittava arvoasema!”⁴³⁰ Kaiken lisäksi isojako on alueella vieläkin keskeneräinen. ”Tilan kantakirjoja liian kauan odotellessaan on viitisenkymmentä ’talollista’ jo köyhyydessään ja tietämättömyydessään luopunut tiloistaan, myynyt ne teollisuusyhtymille tai rahamiehille.”⁴³¹

Jätkiä Kuolajärvellä oli kyllä nähty. Yhtiöt hakkauttivat hankkimiaan metsiä jo ennen ensimmäistä maailmansotaa, mutta töiden järkipärisen harjoittamisen kerrotaan käyneen vuosi vuo-

delta vaikeammaksi, kun metsätyöläisten heikoin aines hakeutui työmaille.⁴³² Milloin suhdanteiden muuttuessa työvoimasta alkoi olla ylitarjontaa, pyrki Lapin suurin työnantaja Kemi-yhtiö maksamaaan alipalkkoja. Käytössä oli myös sakotusmenettely ja musta kirja, johon joutuneelta loppuivat työmahdollisuudet koko Lapissa Kemi-yhtiön valta-alueella. Yhtiöllä oli lisäksi omia poliiseja, jotka valvoivat järjestystä metsätyömailla.⁴³³ Työolojen kurjistuminen johti tammikuussa 1906 lakkoon kaikilla Kemi-yhtiön työmailla – yksin Kuolajärven alueella se tarkoitti 1 500 miestä. Yhtiön taskut olivat kuitenkin syvemmät kuin lakkoilevien jätkien, ja se voitti pari vuotta kestäneen työtaistelun helposti.⁴³⁴ Tämä ruokki yhteiskunnallista radikalismia myös Kuolajärvellä, missä SDP lupasi, ettei ihmisten tarvitse maksaa veroja, jos sosiaalidemokraatit pääsevät valtaan.⁴³⁵ Alkuvuonna 1918 vallan Kuolajärvellä otti hetken ajaksi punakaarti, mutta kun kuultiin nimismiehen olevan tulossa kuu-denkymmenen suojeluskuntalaisen kanssa, pakenivat punaiset Venäjän puolelle. Myös myöhemmillä kerroilla käydyt taistelut päättyivät samaan tulokseen.

Kuolajärvellä oli 1920-luvun alussa jälleen rajaliikennettä molempiin suuntiin, kun kommunistit organisoivat etappitien itään ja aseiden kuljetuksen länteen. Toiminta huipentui läskikapinana tunnettuun tukkityöläisten nousuun helmikuussa 1922, joka päättyi jälleen punaisten poistumiseen estelemättä itärajan taakse.⁴³⁶ Rajavartiointi Kuolajärven laajalla alueella oli tämän jälkeenkin varsin puutteellista ja rajamiesten varusteet ja olot kehnot, eikä rajanylityksiä kyetty estämään. Paikalliset osasivat tietenkin parhaiten hyödyntää valvonnan aukkoja – on laskettu, että vuosina 1929–1935 Kuolajärven pitäjän asukkaista 358 lähti itään.⁴³⁷ Näiden lisäksi olivat muualta tulleet loikkaajat ja ne, jotka kulkivat rajan yli molempiin suuntiin. Kommunistien salaiset etappitiet Kuolajärven Vuosnassa ja Kurtilla pysyivät toiminnassa ja rajan takana kuljettiin 1930-luvun alussa edelleen kerran kuukaudessa. Itään päin liikkui ihmisiä, länteen päin myös kirjallisuutta, jonka toimitti edelleen Kuolajärveltä Rovaniemelle Osuusliikkeen autokuski.⁴³⁸

Sinne ja takaisin

Neuvostoliittoon pyrittiin 1930-luvun alussa enimmäkseen samoista syistä kuin Haanpään Pate Teikka eli työn ja toimeentulon toivossa. Neuvostopropagandan mukaan työtä kyllä riitti ja palkat olivat hyvät.⁴³⁹ Matkaan saatettiin lähteä myös poliittisen paineen alla ja jopa vallankumouksellisin ajatuksin, mutta kasvava loikkaajien määrä, silloinkin kun kyse oli vakaumuksellisista kommunisteista, alkoi muodostua pikemmin osaksi ongelmaa kuin ratkaisua. Neuvostoliitosta johdettu Suomen Kommunistinen Puolue päätti lokakuussa 1930 kieltäytyä vastaanottamasta tulijoita, joilla ei ollut puolue-elinten Suomessa antamaa lupaa tai ylipäätään pätevää syytä tulolleen. Jonkin aikaa SKP kirjoitti Neuvostoliiton salaiselle poliisille OGPU:lle lausuntoja ja takasi myös luvatta tulleita puoluejäseniä ja luotettavaksi arvioituja henkilöitä, mutta kesällä 1931 urakka kävi mahdottomaksi.⁴⁴⁰ Vielä isompi ongelma olivat ne tulijat, joilla ei edes ollut kytköksiä kommunistiseen liikkeeseen. Lama-ajan loikkareita jo 1980-luvulla tutkinut Auvo Kostiainen korostaa ennen kaikkea taloudellisia motiiveja, mutta rajanylitysten historiaa laajemmin kartoittanut Pekka Nevalainen näkee, että loikkariliikkeestä tuli paikoitellen jopa muoti-ilmiö ja urheilulaji.

Itään työntyi kuin joukkohurmiossa myös ihmisiä, jotka eivät olleet työttömiä ja joilla ei ollut poliittisesta vakaumuksesta hajuakaan. Menijöissä oli runsaasti nuorta, 20–29-vuotiasta väkeä ja vieläkin nuorempia, joista osa lähti etsimään seikkailua kaverien mukana. Jotkut menivät pakoon rötöksiään, jotka ulottuivat puukotuksista pyykkivarkauksiin.⁴⁴¹

Toisin sanoen rajan yli saatettiin hyppiä hetken mielijohteesta, monesti alkoholin vaikutuksen alaisena. ”Yhtään kärjistämättä voi todeta, että osa loikkauksista oli pelkkää, silkkaa hölmöilyä”, väittää Nevalainen. Vastaanottajat eivät olleet innoissaan. Kansainvälinen lama 1930-luvun alkuvuosina koetteli myös Neuvostoliittoa eikä sinne kaivattu turhanaikaista väkeä nurkkiin pyörimään.

Elintarvikepulan ja maan sisäisten muuttovirtojen takia ongelmia riitti omastakin takaa. Toisekseen sosialismin rakentamisessa katsottiin tässä vaiheessa vielä tarvittavan ammattiväkeä. Vuoden 1931 keväällä Neuvosto-Karjalaan alettiinkin värvätä amerikansuomalaisia kommunisteja – lupa Moskovasta oli saatu lähes kolmentuhannen hengen viralliseen muuttoon.⁴⁴² Vastaavasti Suomesta laittomasti rajan yli loikanneita ammattitaidottomia sekatyöläisiä ja poliittisesti ”tiedottomia” passitettiin takaisin kotimaahan vuosina 1930–1933 noin viisi ja puolisataa henkeä.⁴⁴³ Näihin lukeutuivat myös ne seitsemäntoista Kuolajärven nuorukaista, joille luettiin tuomiot Kemijärvellä tammikuussa 1931. He selvisivät enimmillään 600 markan sakolla, mutta jo saman vuoden syksyllä rangaistus korotettiin 1 000 markkaan. Tälläkin kertaa maksajien joukossa oli yksi Kuolajärven mies.⁴⁴⁴ Marraskuussa 1931 uutisoitiin jälleen uusista palautetuista pohjoisen miehistä. He puolestaan kertoivat, että lisää oli tulossa.⁴⁴⁵ Yhteistyö neuvostoliittolaisten ja suomalaisten viranomaisten välillä toimi vielä tässä vaiheessa sujuvasti. Rajahan oli avoinna molempiin suuntiin myös viisumin kanssa laillisesti matkustaville.

Rajan takaa käveltiin Suomeen neuvostovirkailijoiden avustamana, mutta yhä suuremmassa määrin myös laittomasti, samoin keinoin kuin oli mentykin.⁴⁴⁶ Rajavartijat pysäyttivät suomalaisten lisäksi paljon myös maasta poistuneita Neuvostoliiton kansalaisia, Nevalaisen mukaan enimmäkseen Inkeristä ja Vienasta lähteneitä heimopakolaisia.⁴⁴⁷ Suomeen saapui myös vankityömailta karanneita loikkareita. Kuolajärven seutu oli heidänkin kannaltaan otollista maastoa. Elokuussa 1931 *Lapin Kansa* uutisoi:

Rajaloikkari Venäjän puolelta Kuolajärvelle.

Ylitti rajan lauantaina Kurtissa.

Mies oli ollut pakkotöissä metsänhakuissa.

Viime lauantaina saapui Kuolajärven Kurtille Venäjän puolelta pakolainen, noin 40-vuotias mieshenkilö. Mies pidätettiin ja saatettiin hänet rajavartioston toimesta Rovaniemelle. Mikäli kerrotaan on mies ollut pakkotöissä metsänhakuissa, mutta onnistunut

sieltä pääsemään bolshevikien hirmuvaltaa pakoon. Mies oli Suomeen tullessaan kurjassa ja siivottomassa kunnossa.⁴⁴⁸

Kaksi päivää myöhemmin lehti tiesi jatkaa, että loikkari kertoi olevansa pietarilainen rakennusmestari ja paenneensa pakkotöistä Arkangelin seudulta. Miehellä oli kompassi ja karttoja, joiden avulla hän oli suunnistanut rajalle. Matkaan oli kulunut parisen viikkoa, ja perille päästessään hän oli melkoisen nälkiintynyt.⁴⁴⁹ Maasta paenneiden venäläisten kertomukset osaltaan vahvistivat rajantakaisten olojen surkeuden. Pahempaa oli kuitenkin tulossa ja seuraavina vuosina kertomukset entisestään synkkenevät, kun jotkut vangit Neuvostoliiton luoteisosien pakkotyöleireiltä onnistuvat karkaamaan Suomen puolelle ja todistavat järjestelmällisistä julmuuksista.⁴⁵⁰

Kotiinpaluu

Luvaton rajan yli tulija oli kiinni jäädessään aina epäilyttävä henkilö. Saapuipa hän Neuvostoliittoon tai Suomeen, ensimmäinen kontakti merkitsi pidätystä ja kuulustelua. Neuvostoliittoon ”opintomatkan” tehneet suomalaiset joutuivat käymään tämän läpi mennessään molemmissa maissa. Idässä protokolla oli pitkä ja olosuhteet vankiloissa niin kurjat, ettei kotimaan putkareissu tuntunut enää missään.⁴⁵¹ Seuraamukset käräjillä olivat nekin 1930-luvun alussa vielä kohtuullisia; viinan myyjä sai isommat sakot kuin laittomasti valtakunnasta toiseen matkustanut.⁴⁵² Rajaloikkareiden puhuttamiset vaativat kuitenkin poliisin resursseja ja veivät aikaa, etenkin kun pelättiin palaajien joukossa piileskelevän Neuvostovaltion rekrytoimia henkilöitä tai muuten vain bolševikitartunnan saaneita vallankumouksen valmistelijoita. Ongelman laatua ehtivät pohtia virallisten tahojen lisäksi myös pääkaupungin pakinoitsijat.

Näistä tuhlaajapojista ovat toiset olleet viikon, toiset kaksi, seullottavana. Toiset taas kuukauden, neljä – viisi. Vaatiiko näiden

seulominen niin hirvittävästi aikaa? Luulisi jo luidenkin pettävän sellaisessa myllyssä. Vai pidetäänkö niitä todella opintomatka-lijoina, joille hyvää tilaisuutta hyväksi käyttäen annetaan oppia päähän ja sitten tyrkätään takaisin? Vaiko heidät koekaniineina tänne lähetetään, Neuvostolan ihannevaltakuntaan pääsyä ansaitsemaan? Mene ja tiedä, – ehkä vähän kutakin. Emmehän kai me niitä sinne kelpaavia juuri täällä tarvitsisikaan, kun vain pysyisivät sitten siellä. Mutta kun saamme ottaa takaisin jokaisen, kenet vain suvaitsevat lähettää ja luovuttaa, niin vaikeaa on täällä seuloa, mikä on meidän mittapuumme mukaan akana, mikä jyvä.⁴⁵³

Jyvä vai akana – se ei ollut pulma ainoastaan Etsivälle keskuspoliisille, vaan myös Suomessa toimiville kommunisteille. Neuvostoliitosta palaajat kertoivat lähes yksinomaan negatiivisista kokemuksista ja asettivat työläisten valtakunnan perin huonoon valoon. Oikeistolehdistö luonnollisesti hyödynsi tätä, mutta myös sosiaalidemokraattiset lehdet julkaisivat palaajien haastatteluja, joiden otsikot jo selväsanaisesti kertoivat, ettei itärajan ylittäminen kannata: ”Rajaloikkarin’ kokemuksia ’ihannemaasta’. Kahden kuukauden vankeus ja sitten karkoitus takaisin Suomeen.”⁴⁵⁴ ”– Neuvosto-Karjala ei ota vastaan suomalaisia työläisiä.”⁴⁵⁵ Työväestön keskuudessa kommunistisen propagandan vaikutus oli kuitenkin niin vahva, että SKP saattoi leimata kielikellot järjestään valehtelijoiksi ja työväenliikkeen pettureiksi. Neuvostoliiton todellisuutta nähneen loikkarin paluu saattoikin johtaa kahnauksiin tehdasyhteisöissä ja savotoilla, joissa usko rajantakaiseen pysyi lujana. Moni katsoi paremmaksi pitää ulkomaan kokemukset omana tietonaan.⁴⁵⁶

Pentti Haanpään Helsingissä lokakuussa 1932 tapaama kansakoulunopettaja Viljo Tattari oli yksi sadoista palautetuista loikkareista. Hän oli lähtenyt rajan yli maaliskuun puolivälissä Pielisjärven pitäjästä ja palautettu Suomeen jo neljä kuukautta myöhemmin Suojärven pitäjään.⁴⁵⁷ Tattarin mukana oli loikkannut Kestilän osuuskaupan

myymälässä työskennellyt ”Sirkka Simpanen”, mutta Neuvostoliitossa pidätetty pari erotettiin toisistaan. Kotimaassa huhuttiin naisen kuolleen kurjuudessa.⁴⁵⁸ Joko Tattarille ei löytynyt käyttöä sosialistisessa kasvatustyössä tai sitten miehen taustoja selvitellessä oli käynyt ilmi hänen vanha Suojeluskunnan jäsenyytensä. Niin tai näin, hän on esimerkki siitä, ettei edes kommunismin vuoksi Suomessa menetetty työpaikka ollut mikään takuuarma meriitti Neuvostomaassa. Kotipuolella Tattarin vakaumuksesta ei sen sijaan ollut suurta epäilystä. Etsivä keskuspoliisi oli tarkkaillut häntä siitä lähtien kun Kestilän kirkonkylän kansakoulun johtokunta oli lähettänyt opetusministeriöön kirjeen ja syyttänyt opettajaa kommunismin edistämisestä toiminnassaan.⁴⁵⁹ Saatiin selville, että Tattari oli aina Oulussa käydessään pitänyt yhteyttä ”sellaiseen teki-jäkommunistiin kuin *Pohjan Voiman* toimittaja Ilmari Sormuseen”. Tattari oli myös yrittänyt päästä kunnallisvaaliehdokkaaksi, mutta asiasta annettiin maaherralle hylkäävä lausunto.⁴⁶⁰

Etsivän keskuspoliisin Sortavalan alaosastolla näitä tietoja ei kuitenkaan ollut, eikä Tattaria Suojärveltä siirron jälkeen ilmeisesti siksi kuulusteltu kovin perusteellisesti. Palautettuja loikkareita oli niin paljon, ettei Sortavalan henkilöstö yksinkertaisesti ehtinyt laatia sellaisia laajoja pöytäkirjoja kuin hiljaisemmasta liikenteestä nauttanut Terijoen alaosasto teki. Tattari oli Sortavalassa pidätettynä kaksi viikkoa, mutta hänen pöytäkirjansa on yhden sivun mittainen ja sisältää vain perustiedot. Kuulustelijoita kiinnosti lähinnä tietää, keitä suomalaisia Tattari oli nähnyt Neuvostoliitossa ollessaan. Näistä kertomuksista on pöytäkirjassa liite, jossa Tattari nimeää kaksikymmentäkuusi henkilöä, jotka oli kohdannut ollessaan pidätettynä Repolassa ja Petroskoissa. Osasta hän kertoo varsin yksityiskohtaisiakin tietoja samalla kun hänen omista kokemuksistaan rajan takana ei ole kirjattu mitään.⁴⁶¹ Ilmeisesti hän ei ollut päässyt vankisellejä pidemmälle. Kuulustelujen jälkeen Tattari passitettiin kotipaikakseen ilmoittamansa Kestilän perusteella EK:n Oulun alaosastolle vapaaksi laskettavaksi, mikä tapahtui 13.8.1932. Loikkausmatkaan kului siis kaikkineen viisi kuukautta. Seuraamukset käsiteltiin rutiininomaisesti Pielisjärven käräjäoikeudessa 25.11.1932.

Tuomioiden linjaa oli tässä vaiheessa kovennettu ja Viljo Tattari sai valtakunnan rajan luvattomasta ylittämisestä kolmen kuukauden ehdottoman vankeusrangaistuksen. Sen hän oli kärsinyt loppuun toukokuussa 1933.⁴⁶²

Pentti Haanpää mainitsee muistiinpanoissaan, että Venäjällä käynyt kansakoulunopettaja Tattari olisi tullut ”myydyksi mieheksi”.⁴⁶³ Kenties hänellä oli vielä Repolan selli N:o 1:n ja Petroskoin vankilan selli N:o 22:n jälkeen jotakin positiivista kerrottavaa. On myös mahdollista, että hän aatteen miehenä sovitti omat kokemuksensa edelleen laajempaan narratiiviin. Velipuoli Tauno Tattari oli mukana *Tulenkantajien* ja *Kirjallisuuslehden* piireissä, joissa Neuvostoliitto yleisesti nähtiin tulevaisuuden maana ja nousevan fasismin vastavoimana.⁴⁶⁴ Kuulijakunta janosi tietoa siitä, miten sosialismin rakentaminen edistyi. Viljo Tattari oli ilmeisesti ainoa Neuvostoliittoon loikannut henkilö, jonka Haanpää tapasi ennen kuin viimeisteli *Noitaympyrän* loppuratkaisun, jossa Pate Teikka ”käveli reppu selässä rajaa kohti ja oli astuva rajan ylitsekin”. Kirjan päättyessä hän toisin sanoen on edelleen tällä puolen, alustavan päätöksen tehneen.⁴⁶⁵ Vaan entä jos päätös ei pidäkään?

Rajalla?

Pate Teikka jää Kuolajärven kirkolle Sallansuuhun majatalon pöydän ääreen miettimään. Uutiset paikkakunnan miesten palautuksista pakottavat tarkastelemaan asioita uudessa valossa. Teikka on viettänyt vuoden maisteri Raunion kanssa tuntureilla sivistystä paossa ja elänyt uutispimennossa. Vasta heidän tultuaan Lapinkylään hän oli lukenut lehdistä, että oli käynnissä jonkinlainen muuttoliike kohti itää, minne uittopäällikkö Pasokin kertoi veljensä menneen ja sieltä kirjoitelleen.⁴⁶⁶ Nyt Teikalle selviää, että lehdet ovat pitkään kertoneet myös vastaliikkeestä. Rajaloikkareita palautetaan koko ajan lähtöviivalle – tänäkin vuonna venäläiset ovat jo maaliskuun puoliväliin mennessä tuuppineet takaisin Suomeen seitsemänkymmentä ihmistä.⁴⁶⁷ Jokin voima heitä on sinne houkuttanut ja toinen voima työntänyt takaisin. Asetelma tuntuu kummalliselta – hyödyttikö tehdä vaivalloinen matka leivän ja aherruksen toivossa, jos toiset työläiset eivät tahdo ottaa vastaan? Millainen olisi vastaus hänen kohdallaan? Suunnitelma, joka vielä illalla näytti täysin kirkkaalta, alkaa oudosti himmetä.

Nostaessaan reppunsa Pate Teikka ymmärtää olevansa yksin liikkeellä muussakin kuin fyysisessä mielessä. Ajatus laskeutuu nyt hartioille uudenlaisena painona. Hän on lähtenyt matkalle kohti itää, koska on kotimaassa vailla työtä, mutta nämä askeleet on otettu ilman aatteen liikevoimaa. Työväenjärjestöjen listoille ei ole koskaan kirjattu hänen nimeään. Puutyöväenliiton jäsenyyskin on aikaa sitten rauennut, ensin rästiin jääneiden maksujen vuoksi, sitten tunturiin lähdettyä pyyhkiytynyt mielestä kokonaan. Kainkainen puoluetöy on aina ollut hänelle outoa ja vierasta.⁴⁶⁸ Hän ymmärtää kyllä ajatukset työläisten yhteenliittymisestä ja joukko-voimasta, mutta kysyttäessä kenen joukoissa hän itse seisoo, on vastaus pelkkä nolla. Vain kämpän jätkäsakissa, kaltaistensa joukossa, hän on tuntenut kuuluvansa laumaan. Voisiko tämä kaikki rajan tuolla puolen muuttua toiseksi? Olisiko hän siellä osa jotain suurempaa – sulautuisiko hän miljoonaiseen joukkoon? Onko hän siihen työhön valmis? Pate seisahtuu ja katselee pitkään käsiään,

sitten edessä kaartuvaa maantietä, osuuskaupan väkeä pakkaamassa Sallan sekajunaa Rovaniemen reitille. Muuttuuko ihminen, ja mihin suuntaan?

– Ette sitten lähtenytkään kalaan, huikkaa kuljettaja kun Pate Teikka nostaa reppunsa autoon.

– Öster-uistin unohtui.

Pian hän oli jo tiellä ...

Pate Teikan individualismi on ollut yksi keskeisimpiä piirteitä kun Pentti Haanpään romaanihenkilöä on haluttu määritellä.⁴⁶⁹ Hänen rajanylityksensä on sen vuoksi täytynyt ymmärtää eräänlaisena dialektisena vääjäämättömyytenä; koska Neuvostoliitto on kirjassa mainittu, ei päähenkilö voi muuta kuin loikata sinne. Samalla myös yksilöllisyys tulee ylitetyksi suuremman asian edessä, esittää Kari Sallamaa: ”[– –] hänen individualistiset harhansa haihtuvat. Hän kehittyi kohti lajiminän ymmärtämistä, kollektiivisuutta, joka on vapauden ehto sekä yksilölle että yhteiskunnalle.”⁴⁷⁰ Juuri näinhän sanottiin myös 1930-luvun suomalaisessa vasemmistopiirissä – ”Yhteiskunnallisen kehityksen perusajatus ei suinkaan enää ole individualismi, vaan kollektivismi.” Aikakauden elänyt ja Sallamaahan vaikuttanut Raoul Palmgren uskoi vielä 50 vuotta myöhemmin, että Pate Teikka kehittyi kollektiivisuuteen.⁴⁷¹ Haanpään kirjan viimeisillä sivuilla ei tästä asiasta puhuta mitään, mutta voihan lukija projisoida tekstiin omat kehyksensä. Ajatusleikissään Sallamaa ei kummastellut kuvitelmaansa Pate Teikan paluusta Suomeen SKP:n maanalaiseksi työntekijäksi koulutettuna aktiivina. Todellisuudessa sellainen ura olisi edellyttänyt täysimittaista puoluejäsenyyttä jo Suomessa. SKP tuomitsi voimakkaasti loikkarisiirtolaisuuden, eikä Neuvostoliiton puoluekouluihin edes hyväksytty rajan yli tulleita Teikan kaltaisia ”taloudellisia pakolaisia”.⁴⁷² Kävi pikemminkin niin, että palautuksen välttäneet suomalaiset loikkarit luokiteltiin Neuvosto-Karjalaan saapuneiden alimpaan kastiin.⁴⁷³ Loikkaus saattoi viimeistään siinä vaiheessa tuntua virheeltä. Vuonna 1961 Neuvosto-Karjalassa ilmestyneen venäjänkielisen *Noitaympyrän* jälkisanoinssa ei pohditakaan Teikan mahdollista uraa rajan sillä

puolen, vaan kiinnitetään huomiota toiseen kirjan lopetuksessa ennakoituun momenttiin: ”Hän ei ole lainkaan vakuuttunut, että tästä puolen hänen elämänsä kerralla selviää, ja hän tietää, että tulee vielä tyytä kotimaataan kaipaamaan.”⁴⁷⁴

Määrittelemällä uudelleen ajatusleikin lähtöoletukset ja palauttamalla mieleen ajankohdan historian olen tahtonut ehdottaa, että Haanpään romaanin lopetukseen sisältyy muitakin mahdollisia maailmoja kuin Sallamaan mainitsemat. Voidaan myös kysyä, ovatko ne romaanista löytyvät rajanylityksen kerronnalliset ennakkoinnit, joihin on jo neljännessä luvussa viitattu, ylipäättään sitovia. Pate Teikka oli epäilemättä tiellä, mutta saattoipa myös kääntyä takaisin. ”Sinä näytät vain peilin”, toteaa sekatyömies N. *Noitaympyrän* asetussanoissa.⁴⁷⁵ Kukin näkee mitä katsoo.

Kotimaisen koivusuksen — maailmanmestarisuksen puolesta!

Mitä tapahtui vuosi sitten? Suomalaiset miehet ja kotimainen koivusuksi sujuivat laduilla moninkertaisiin voittoihin!

Tässä kilpahiihtäjien sekä tavallisten hiihtelijöiden uskontunnustus: Kotimainen koivusuksi pystyy siihen mihin suomalainen mieskin!

on kotimainen koivusuksi, valmistettu Jyväskylässä, jonka läheisyydessä Suomen paras suksikoivu kasvaa! — 2 viikkoa 70 asteen löylyssä, siinä eräs SUJUN valmistusniksi, joka antaa näille suksille luistoa ja sisua latujen laatuhihtoon.

**Uusituvan
SUJU**

latujen menevin merkki.

**Uusituvan
SUJU**

Hiihtoliiton atakuus:
Yllä kuvattu hopea-
leima SUJUN kärkeä.

VII Puusukset

Työnjohtaja palaa takaisin

Pentti Haanpään toukokuussa 1935 aloittaman muistikirjan lopussa on teksti, joka kulkee etukannen sisällysluettelossa nimellä ”Kerptomus Tullille”. Käsikirjoituksessa päälle on kirjoitettu otsikko ”Kilpailulle”. Tarinan alkuosa katkeaa muistikirjan viimeisellä sivulla päiväykseen 8.10.1935, loppuosa puolestaan on laadittu muistikirjan väliin taitelluille irtolehdille heti seuraavana päivänä.⁴⁷⁶ Vesa Karonen toi julki käsikirjoituksen sen jälkimmäisellä nimellä vuonna 1995 kokoelmassa *Vanha voiman mies*, olettaen sen julkaisemattomaksi.⁴⁷⁷ Alkuperäinen työotsikko kyllä kertoo, että Haanpää on kirjoittanut novellin Työväen urheiluliitolle, ja niin se myös ilmestyi vuoden päätteeksi julkaisussa *TUL:n vuosikirja 1935* nimellä ”Kilpalatuja”.⁴⁷⁸ Matti Salminen mainitsee novellin kartoittaessaan Haanpään lehtijulkaisuja vuonna 2013, mutta lukee sen pikemmin muunnelmaksi romaaniluvusta kuin itsenäiseksi työksi.⁴⁷⁹ Asiaa kestää varmasti katsoa toiseltakin kannalta. ”Kilpalatujen” riveillä *Noitaympyrän* Pate Teikka nimittäin tekee paluun kotimaan metsätyömaille.

Pari kysymystä on syytä selvittää. Millä perusteella voimme pitää vuoden 1935 novellin päähenkilö Patea samana entiteettinä kuin vuosien 1931–1932 Patea? Olisiko perustellumpaa ymmärtää heidät erillisiksi ja toisilleen vieraiksi tekstuaalisiksi olioiksi? Novellin käsikirjoituksessa Haanpää kirjoittaa nimen kertaalleen muodossa Pate Teikka, joten on kohtuullisen turvallista olettaa, että hänen tajunnassaan kyse on ollut samasta henkilöahmosta.⁴⁸⁰ Tekstien kronologinen järjestys puolestaan voidaan hahmottaa kahdella tavalla (pitäen mielessä, että varhempi Pate-materiaali oli yhä julkaisematta).⁴⁸¹ Joko

niin, että vuoden 1935 kertomus tapahtuu *Noitaympyrä* -romaanin jälkeisessä ajassa, toisin sanoen kyseessä on jatko-osa Pate Teikan tarinaan. Tai sitten niin, että kyseessä on romaanin kehyksen sisältä nouseva pullistuma, jolloin ”Kilpalatuja” tapahtuu *Noitaympyrän* aikarajojen puitteissa. Jälkimmäistä vaihtoehtoa vastaan puhuu se, että novellin urheiluteemalle on vaikea löytää luontevaa paikkaa romaanin tapahtumakulussa. Edellisessä taas houkuttelee mahdollisuus sijoittaa novelli jatkoksi romaanin lopetuksen spekulatiiviselle tulkinnalle, jonka yhtä vaihtoehtoa esiteltiin tämän kirjan edellisessä luvussa.

Hiihtokilpailut

Pate saapuu pakkasäkeänä kuutamoilta kovaa vauhtia hiihtäen metsäkämpän pihaan. Ruumiissa on mieluinen hyvänolon tunne ja mielessä ajatus menestyksestä, kenties jopa voitosta. Pate aikoo osallistua joidenkin viikkojen kuluttua kaupungissa pidettäviin suuriin hiihtokilpailuihin. Taustatukeakin löytyy, sillä hän työskentelee työnjohtajana metsäyhtiölle, joka suosii urheilua ja urheilumiehiä. Myös *Noitaympyrässä* Pate oli liikkunut suksilla ja nauttinut rinnettä laskiessaan jäsentensä hallitsemisesta, aina siihen asti kun ajautui päin puun latvusta ja kaatui kovalla voimalla hankeen.⁴⁸² Nyt hän on huomattavasti taitavampi. Mutta vielä jyrkemmin novellin aloituksen kilpavauhti poikkeaa romaanin jälkipuolen hiihtokuvauksesta, missä pakkasyön kuu katseli kuin välinpitämättömän ja ivallisen jumalan naama yksinäisen miehen nälkäistä taivallusta napapiirin seudulla: ”– Pätki, pätki vain menemään mies! Lyhyeen se loppuu!”⁴⁸³ Uusiutunut ja voitosta haaveileva Pate muistuttaakin enemmän Haanpään vuoden 1932 novellin nimetöntä hiihtäjää, joka on rakentanut kuntonsa satojen tukkipuiden kaatamisella ja savikuormien lastaamisella, ja tulee sitten tuntemattomana kauden suurimpaan 50 kilometrin hiihtokilpailuun kukistaen kaikki lähes sata kotimaista ja pari ulkomaalaista menijää.⁴⁸⁴

”Kilpalatujen” Patella on siis aikaa ja energiaa urheiluharjoitukseen, sen perään lisäksi mahdollisuus peseytyä kämpän herrojen

puolella ja vaihtaa hiostunut paita kuivaan. Paten asema ja asenne ovat nyt selkeästi toisenlaiset kuin hänen toimiessaan työnjohtajana *Noitaympyrän* sivuilla – siltä ainakin vaikuttaa. Kun hänen tympeä esimiehensä Perä kyselee tukinajajien lakkohuhuista, toteaa siihen yhtiön mies Pate:

No, ne lakkopuuhat kuihtuvat kuitenkin piipunlatauspuheiksi. Eihän tämä kansa ole näinä aikoina työn epäämisen pelosta uskaltanut kysyäkään palkkataksaa. Mistä se selkäruoto lakon-tekoon sitten yhtä-äkkiä löytyisi?⁴⁸⁵

Perä lähettää Paten varmuuden vuoksi työmiesten puolelle puhumaan leikillisiä, kääntämään lakosta haaveilevien päät, vaikka epäileekin tämän liiaksi ymmärtävän heidän tarpeitaan. Metsäkämpän pirtti on selvästi ehompi kuin se, jonka kuvailulla Haanpää aloittaa Pate Teikan tarinan *Noitaympyrässä*. Kuivuvien kampeiden haju on tuttua köyhänlöyhkää, mutta nyt kämpässä on emäntiä, joilta voi pyytää kahvia, eikä luteista puhuta mitään. Miesten joukosta nousee esiin novellin kolmas henkilöahamo Korpi. Hän on ryhmän vahvin lakonpuhujia.

Kaikki tukinajajat täällä ja osa työntekijöistäkin kuuluu pienviljelijäväestöön. Heidän olosuhteissaan voisi hyvin järjestää lakon. Oma asunto, omaa työtä ja osin omaa ruokaakin. Turhaan he tulevat tapattamaan hevosiaan ja näännyttämään itseään yhtiöitten töissä näillä taksoilla. Jos he joitakin viikkoja pysyttelisivät majoissaan, niin yhtiöt jo alkaisivat kysellä heitä töihinsä ja taksa olisi toinen ...⁴⁸⁶

Seuraa Paten ja Korven välinen mittely. Pate yrittää yhtiön puolesta kääntää asian leikiksi, mutta ei onnistu. Korpi ja miehet eivät ole leikkituulella. Tilanteen vertauskuvaksi nousee tukinajossa loppuunajettu hevonen, joka oli täytynyt lopettaa. Työeläimen kohdalon oli pomomies Perä kuitannut ivallisesti Patelle: ”Ijänikuinen lama koni! Joka näki sen, täytyi tunnustaa, että tuon kuolema ei ole

ainakaan yhtiön eikä luojankaan syy.”⁴⁸⁷ Korpi taas katsoo, että raja on nyt ylitetty. On parempi tehdä toppi ja mennä lakkoon.

”Ottakaa huomioon”, yritti Pate vielä. ”Ottakaa huomioon, että yhtiökään ei ole yksinvaltiaa. Tunnutte luulevan, että sen tarvitsee neuvotella vain pirun kanssa päästäkseen selville kuinka kansaa olisi rasitettava työllä ja nälkäpalkoilla. Mutta on olemassa maailmanmarkkinat, hinnat, jotka määräävät myöskin työpalkat ...”⁴⁸⁸

Tässä puhuu *Noitaympyrän* työnjohtaja Pate, joka iltaisin lukumiehenä perehtyi tilastoihin ja ilmiöihin niiden takana: valtio, yhteiskunta, tuotanto, jako.⁴⁸⁹ Mutta nyt hänen tulkintansa kapitalismin taloudesta myötäilee yhtiön etua, ei työläisten. Onko Pate myynyt itsensä riistäjälle vain siitä ilosta, että saa työn ohessa harrastaa kilpahiihtoa? Hänhän kysyy Korvelta, luuleeko tämä, että yhtiöllä on varaa maksaa parempaa palkkaa. ”Tahdotko sanoa, ettei meillä ole oikeutta sitä vaatiakaan?” kuittaa Korpi, mutta yhtiön mies ei vielä luovuta. ”Minä luulen, että se vaatimus jää teiltäkin piipunlauluspuheeksi. Teillä ei ole ruotoa”, ärsytti Pate, joka alkoi tulistua. [– –] ”Se lakko ei menesty! Sillä ei päästä tuumaakaan eteenpäin.”⁴⁹⁰ Korpi tietää kuitenkin Paten heikon kohdan ja iskee suoraan sinne.

Tuon sinun hiihtourheilusikin ovat herrat tehneet kansalliseksi keinotteluksi. Minä tiedän miksi herrat usuttavat urheilemaan: he pimentävät sillä ihmisten mieliä, ohjaavat mielenkiinnon tärkeistä ja vaivanarvoisista asioista ennätyskin, turhiin sekunteihin ja senttimetreihin ...

Jos tahdot osoittaa, että urheilu on hyvä asia, niin tule mukaan, kun kysymme herroilta ensimmäisen, toisen ja kolmannen kerran, että ovatko he laskeneet oikein kuutiotaksat ...

Tästä on sinulle isompi ilo kuin siitä, että hiihdät herrojen huviksi renkaanmuotoista latua ...⁴⁹¹

Kun kerran lakon teette ...

Pentti Haanpään muistikirjoihin käsin kirjoittamat tekstit ovat lähes poikkeuksetta painovalmista tavaraa. Kirjoitusprosessi on pitkälle mietitty ja nopea, ammattitaitoa on pakko ihaila. Täsäkin tapauksessa hän on tehnyt TUL:lle lähteneeseen novelliin konekirjoitusvaiheessa vain muutaman pienen, joskin oleellisen lisäyksen. Kahdessa päivässä kokoonpantu ”Kilpaladuilla” on leipäteksti, jossa Haanpää nivoo yhteen tilaajalle tärkeät ydinasiat, mutta tohtii myös hieman sohaista. Ajatus urheiluinnoista vouhoutuksena ja mielenpimeytenä esitellään jo novellin alussa metsäpomo Perän ajatuksissa. Vapaaehtoisesta harjoittelusta nauttiva Pate on nyt ikään kuin kahden tulen välissä. Miesten pirtissä hän joutuu työnjohtajana ja hiihtäjälupauksena punnitsemaan Korven luistavia sanoja ja omien motiiviensa pitoa. Hänhän on perimmiltään viihtynyt aina paremmin työmiesten parissa kuin herrojen puolella ja kokee nytkin kuuluvansa joukkoon, jakavansa heidän kohtalonsa. Omat ajatukset kilpahiihdosta ja voittotaistelusta alkavat tuntua vähäisiltä tämän isomman ja tärkeämmän taistelun rinnalla. Pate katsoo parhaaksi vaihtaa latua.

Kirjakulta sanoo, että parempi on silmäpuolena elämään sisälle mennä, kuin molemmin silmin ikuiseen kadotukseen. Jos teissä on ruotoa olla metsään menemättä, niin en sinne mene minäkään. Se lankeaa luonnostaan ...⁴⁹²

Myöhemmin Pate ottaa vielä asiakseen puhua aroille ja epäroiville ajomiehille: ”Kun kerran lakon teette, niin katsokaa, että se myöskin pitää ...”⁴⁹³ Tämän kuultuaan Perä ilmoittaa Patelle, ettei yhtiö toistaiseksi tarvitse häntä. Lakko kuitenkin pitää ja yhtiö taipuu mak samaan hieman parempia taksoja. Kokemattomat lakkolaiset ovat tyytyväisiä itseensä, mutta saavat pian huomata korotusten jäävän näennäisiksi. Laihan voiton hintaa lisää se, että Pate, Korpi ja muutama muu saavat lähteä työnhakuun muualle. Paten hiihtokisat jäävät niin ikään väliin, sillä urheilua ja urheilumiehiä suosivalla yhtiöllä on

järjestelyjen suhteen sananvaltaa – työväen urheilija suljetaan ulos. ”Sinulle tässä sentään pahoin kävi”, sanoi Korpi, ”olit jo ladun suulla ...”⁴⁹⁴ Haanpään näkemys on karu. Lakkolaisten saavutus kuivuu ole-mattomiin, yhtiö vetää pidemmän korren, ajaa työntekijöistä ”paha-suiset ja tietoviisaat” miehet maantielle ja laittaa parhaan hiihtäjänsä boikottiin. Aivan siihen Haanpää ei novellia kuitenkaan päättää.

”Nyt tässä vasta onkin latua edessä”, sanoi Pate. ”Latua, kilpai-lua, taistelua riittää aina. Me tapattiin ja me tappaamme, kunnes olemme tarpeeksi valmennetut, kunnes joukkueella on kuten yksi ainoa selkäruto. Me häviämme ehkä huomennakin. Mutta entäpä sitten? Työläiset häviävät kaikilla laduilla, kaikki taistelut, paitsi viimeistä.”⁴⁹⁵

Tässä viime metrien loppunousussa, jota Haanpää on puhtaaksikir-joittaessaan terästännyt, johtopaikan näyttäisi ottavan se Pate Teikka, joka on haluttu *Noitaympyrän* vasemmistolaisissa tulkinnoissa nähdä individualistisista harhoista vapautuvana ja kollektiivisuu-teen kehittyvänä yksilönä.⁴⁹⁶ Kannattaa kuitenkin huomata, että neuvostoliittolaisessa 1950-luvun arvioissa *Noitaympyrä* -romaanin lopetusta rajanylitysaikeneen ei suinkaan luettu osoitukseksi Haan-pään poliittisesta rohkeudesta, vaan sen rajoittuneisuudesta.

Hänen Pate Teikkansa ei löydä taistelun tietä kotimaassa, tais-telussa kapitalistista järjestelmää vastaan. Päähenkilön päätös ei kelpaa suurille työätekeville luokille. Tekijä ei vielä kuvaa järjestäytynyttä työväenliikettä eikä kirjan keskeinen henkilö löydä yhteyttä siihen.⁴⁹⁷

Jos *Noitaympyrän* loikkauspäätös siis oli individualistinen, niin ”Kilpaladuilla” -novellissa Pate on selvästi kääntänyt suuntansa. Novellin päätössanoissa hänestä muotoutuu kirjaimellisesti monikko, valmennettu joukkue, moniyhteinen me, jolla on yksi ja sama ryhti, yksi yhdistävä tavoite. Samalla hänen yksilölliset piirteensä katoavat tarinan metsäisiin puitteisiin.

Yksilönä Pate Teikka onkin ollut vain tajunta, ajatusten virta, jonka ulkonäöstä emme tiedä mitään. Jos hän hiihtäisi vastaan, emme osaisi häntä tunnistaa. ”Kilpaladuilla” -novellissa Haanpää ei kertaakaan kuvaile päähenkilönsä piirteitä. *Noitaympyrän* luetuamme tietomme ovat miltei yhtä vähäiset. Vaikka romaanissa jokainen puunkaataja on yksilö, ”luut ja lihakset olivat eri muotoa, kokoa”⁴⁹⁸, niin ainoa henkilö, jolle luetaan kolme piirrettä on Lukuhullu-Täky – hintelä, kasvojen väri kuin paleltunut nauris, silmät harmaat. Pate Teikan Haanpää mainitsee vain kookkaaksi ja rintavaksi mieheksi.⁴⁹⁹ Hän ei kerro onko Pate pitkä vai leveä, ei anna mainintaa hiusten tai silmien väristä, ei sano mitään kasvojen muodosta tai arvista kehossa. Ainoastaan yhden kerran tavoitamme hänestä selkeän yksityiskohdan: Vanttauskosken ruuhkapatoa purettaessa Paten pusero oli auki ja ”karvainen rinta vilahteli”⁵⁰⁰. Siinä on kaikki, loppu jää lukijalle.

Viitteet

Johdanto

- 1 Sallamaa, ”Pentti Haanpää ja rajanylitysten sankarit” 2010, 62.
- 2 Karonen, ”Sosialismia Amerikasta, juttuja Piippolasta” 2013.
- 3 Niemi, ”Tutkijan palvelus kirjailijalle” 1982; Seppälä, ”Punaista ei saa mustaksi” 1983.
- 4 Sallamaa, ”Herrojen Haanpää. Uusin luku” 1983. Sallamaan heitto ”Niemi-poika” viittaa *Noitaympyrän* koskikohtauksessa kuolleeseen jätkään, joka keikaroi keltävällä, kiharalla otsatukalla.
- 5 em.
- 6 Sallamaa, *Kaksisuuntaiset silmät* 1996, 5.
- 7 Sirviö, ”Rajanylityksen politiikat romaanissa Noitaympyrä” 2014, 343.
- 8 Koskimies, *Elävä kansalliskirjallisuus* 1949, 256. Jätkä-nimityksen kirjallisesta historiasta tiivistetysti ks. Pöysä, *Jätkän synty* 1997, 92–101.
- 9 Kauppinen, ”Tuntematon Pentti Haanpää” 1956, 17; Laitinen, ”Pentti Haanpää” 1965, 395; Palmgren, *Kapinalliset kynät II* 1984, 70; Karonen, ”Johdanto” 1994, xvi; Sallamaa, *Kaksisuuntaiset silmät* 1996, 91; Sallamaa, ”Pentti Haanpää ja rajanylitysten sankarit” 2010, 65.
- 10 Koivisto, *Joukkosielu vai individualisti?* 2024, 67–79 et passim. Heikki Sirviön mielestä Pate Teikka ei kirjallisena hahmona käy intellektuellista, koska edustaa alaluokkaa ja vaeltaa sosiaalisen järjestyksen marginaalissa. Sirviö 2014, 342.
- 11 Paavolainen, ”Novelleja” 1925; Tarkiainen, *Suomalaisen kirjallisuuden historia* 1934, 317; Sevänen, ”Ensimmäisen tasavallan poliittinen tilanne ja kirjallisen älymystön toimintastrategiat” 1997, 33.
- 12 Sallamaa 2010, 62–63.
- 13 Sallamaa 1996, 41–58.
- 14 *Kirjallisuuslehti*, näytenumero 1932, 33.
- 15 Sirviö 2014, 326.
- 16 Haanpää, ”Puolimiljoonaa puunrunkoa” 1930, 302.
- 17 Sallamaa 1996, 91–92. Yhteisuiton historiasta ks. Ahvenainen, *Suomen sahateollisuuden historia* 1984, 248–252.
- 18 Karkama, *Sanataiteen suhde todellisuuteen* 1979, 12.
- 19 Ks. Lehtola, *Rajamaan identiteetti* 1997, 91–92, 97, 110, 177.

I Silmästä silmään

- 20 Koivisto, *Leipää huudamme ja kiviä annetaan* 1998, 7.
- 21 Kokoelman novellit eivät myöskään ole nykylukijoiden suosiossa. Yleisöäänestyksen pohjalta koottu *Pentti Haanpään parhaat* (2018) sisältää 52 tekstiä, mutta ainoastaan yksi on peräisin esikoisteoksesta.
- 22 Viljanen, ”Pentti Haanpää” 1929, 59–68; Kauppinen, *Pentti Haanpää I* 1966, 92–97; Karonen, *Haanpään elämä* 1985, 18–22. Kielitieteellisenä tarkasteluna myös Erho, ”Pentti Haanpään ”ilmaisuraivo”” 1967.
- 23 Meri, ”Pentti Haanpään henkinen kehittyneisyys” 1971/1986, 170. Teksti ilmestyi ensimmäisen kerran lehdessä *Pohjoinen* 4/1971, 18–28.
- 24 Karonen 1985, 27.

- 25 Sallamaa, *Kaksisuuntaiset silmät* 1996, 41–47.
- 26 Muitakin termejä olisi tarjolla, sillä Haanpään toisen novellikokoelman arviossaan Rafael Koskimies puhuu ekspressionismin sijaan naturalismista; ”Pentti Haanpään novelleja”, *Uusi Suomi* 14.10.1927, 8. Lauri Viljanen puolestaan näkee lähes surrealismia: ”jotakin ylirealistista, fantastista, aavemaista”. Viljanen 1929, 67.
- 27 Lehtosen romaanin tarkastelusta ks. Perttula, *Groteski suomalaisessa kirjallisuudessa* 2010. Kolmen pisteen käyttäjiä, joiden vaikutusta Haanpäänhan voisi pohdita, oli toki muitakin, esimerkiksi Konrad Lehtimäki novellikokoelmassa *Kuolema* (1915) ja F. E. Sillanpää romaanissa *Elämä ja aurinko* (1916). Sallamaan mukaan nimenomaan Lehtonen kuitenkin lukeutui Haanpään mielikirjailijoihin. Sallamaa 1996, 64. Kolmen pisteen käytöstä myös Kauppinen 1966, 105–106.
- 28 Käytän teosta Pentti Haanpää, *Kootut teokset I*. (3. painos), Otava 1989. Teos sisältää kaikki tässä luvussa käsiteltävät tekstit. Sivunumerointi on sama kuin 2. painoksessa 1976.
- 29 Mainittakoon, että kokoelman novellissa ”Työn uhri” päähenkilö menettää onnettomuudessa jalkansa ja herää sairaalassa tietoon siitä, ettei enää koskaan saa juosta, pyörällä, hiihtää ... ”– Antakaa minulle myrkyä! Parempi on kuolla!” Lehtimäki, *Kuolema* 1915, 50. Haanpää käyttää vastaavaa aihetta *Noitaympyräsä*, jota käsitelen luvussa 4.
- 30 Wadenström, ”Miten Pentti Haanpää löydettiin”, *Uusi Suomi*, Sunnuntailiite 13.11.1927, 30.
- 31 Martti Haavion kirjeet 6.8. ja 7.9.1925. Haanpää, *Kirjeet* 2005, 16. Uusia novelleja olivat *Elämän valtatieltä*, *Hengen lähtö*, *Mäki autiolla mustassa yössä* ja *Huhtikuinen yö*. Esikoiskokoelman käsikirjoituksista ovat säilyneet yhteen sidottuina edellämäin mainitut ensimmäinen, toinen ja neljäs, sekä saatekirjeellä varustettu *Tilanomistajan aamu*. PHM, Piippola.
- 32 Wadenström 1927, 30.
- 33 Tarkka, ”Novelli” 1970, 98.
- 34 Haanpää, *Kootut teokset I* 1989, 120.
- 35 em., 72.
- 36 em., 75.
- 37 em., 76.
- 38 em., 77.
- 39 em., 75.
- 40 em., 77.
- 41 Sallamaa 1996, 47.
- 42 Haanpää 1989, 108, 111. Madoista ja toukista groteskin käsitteeseen liittyen myös Knaapila, *Ylen kavala ja taitava kamppauksessaan maailmaa ja ihmisiä vastaan* 2012, 55.
- 43 Myös Perttula toteaa Haanpään kertomuksen ”sisäpuolen ja ulkopuolen välisten rajojen häipymisen” Perttula 2010, 66.
- 44 Haanpää 1989, 112.
- 45 em., 124.
- 46 em., 105.
- 47 em., 67.
- 48 em., 73.
- 49 Eichenbaum, ”Miten Gogolin *Päällystakki* on tehty” 2001, 112.

- 50 em., 117.
- 51 Novelleista, ks. Haanpää, *Muistiinmerkintöjä* 1976, 10. Kokoelman *Tuuli käy heidän ylitseen* (1927) alaotsikko on *kertomuksia*. Ensimmäisen kerran Haanpää käyttää *juttua* vasta vuonna 1930, ks. Kauppinen 1966, 95. Mainio termi *suomalainen lyhytkerronta* on Marja-Leena Palmgrenin, *Johdatus kirjallisuustieteeseen* 1986, 270.
- 52 Määre *kielellinen "ilmaisuraivo"* lienee Lauri Viljasen keksintöä. Viljanen 1929, 65. Elsa Erho jatkaa ilmaisun jäljillä ja analysoi Haanpään varhaisteosten ekspressiivistä kieltä tarkemmin. Erho 1967.
- 53 On mahdollista, että Haanpää suunnitteli aiheesta laajempaa kokonaisuutta, sillä novellin käsikirjoituksen alaotsikko on "Romaanin alkusointu". Pentti Haanpää, Huhtikuinen yö, käsikirjoitus, PHM, Piippola.
- 54 Ylivoimaisuudesta ks. Wadenström 1927, 30. "Leuhka" on päivätty 1.11.1925. SKS, Haanpää, Muistikirjat; *Muistiinmerkintöjä* 1976, 10.
- 55 Myöhemmin Haanpää käyttää vahvaa minäkertojaa esimerkiksi aikoinaan julkaisematta jääneessä vuoden 1934 novellissa "Puunkaatajan päiviä" ja vuonna 1935 ilmestyneessä novellissa "Kullanhuutojat". Myös novelli "Majatalon isäntä suuren virran partaalla" (1930) kerrotaan puolittain minämuodossa. Haanpäällä esiintyy myös häivytetty minäkertoja, ks. Knaapila 2012, 118.
- 56 Haanpää 1989, 125.
- 57 Haanpää 1989, 130.
- 58 em.
- 59 Kinnunen 1982, 38.
- 60 Kirjallisena aiheena jätkä on Haanpään aikaan jo puoli vuosisataa vanha, ks. Kauppinen 1966, 103.
- 61 Kinnunen 1982, 39.
- 62 Haanpää 1989, 131.
- 63 em., 126. Vertauskuva on erikoinen, mutta Haanpää on saattanut kuulla sen joltain vanhemmalta henkilöltä. Königsbergistä laivattiin ennen ensimmäistä maailmansotaa Pohjanlahden satamiin ruisjauhoja, mutta ei enää 1920-luvulla Saksan viljankielto­säännön vuoksi. *Suomen Kuvalehdessä* 1926 novellia on lyhennetty niin, että jauhosäkin sinetit on saksittu pois.
- 64 em., 128.
- 65 em., 129.
- 66 em., 131.
- 67 "Sillan luona vain kerran silmänsä kohottaa ja yhyttää kalpean tytön katseen." Linnankoski, *Laulu tulipunaisesta kukasta* 1905, 103. "[– –] osuivat Hannan silmät Paloniemen Heikkiin, joka seisoi jo etupäässä lauttaa, perämiehen paikalla. Heikin silmät päilyivät niin kummasti." Kataja, *Koskenlaskijan morsian* 1914, 120.
- 68 Tämän nimikaiva Yksisilmä-Kunelius ilmaantuu Haanpään kerrontaan *Noitaympyrän* tukkijokohtauksessa, nyt puolestaan pelastusyrityksen tekijänä. Haanpää, *Noitaympyrä* 1964, 49.
- 69 Haanpää 1989, 71; 76.
- 70 em., 89–90.
- 71 em., 71.
- 72 em., 76.
- 73 em., 112.
- 74 em., 88.

- 75 Rafael Koskimies luonnehtii novellia pieneksi mestariteokseksi suomalaisen kulkurikuvauksen alalta. Koskimies 1927, 8. Lauri Viljasen mukaan se on ”eletyn raikautta henkivä lastu” ja novellikirjallisuutemme helmiä. Viljanen 1929, 66.
- 76 Haanpää 1989, 207.
- 77 em.
- 78 em.
- 79 em., 124.
- 80 em., 206.
- 81 Kinnunen 1982, 111.
- 82 Haanpää 1989, 207.
- 83 Novellia voikin lukea jonkinlaisena antiteesinä Teuvo Pakkalan suosituille näytelmälle ja sen tekopirteydelle. Vielä vuonna 1937 Haanpää miettii ”Tukkijoki”-aihetta. ”Tukkijätkäromantiikan toista puolta: kurjia yösijoja ja valvomisiasa, huonoja säitä, kuivaa muonaa ja niukkoja palkkoja. Valvomisesta puolipölyjä »aaveita».” *Muistiinmerkintöjä* 1976, 274.
- 84 Matson, ”Sosiaalista realismia” 1957/1969, 155. Arvio ilmestyi alun perin *Aamulehdessä* 28.3.1957 ja käsittelee *Koottujen teosten* kolmea ensimmäistä osaa.
- 85 Kauppinen 1966, 104.
- 86 Matson 1957/1969, 154.
- 87 em., 155.
- 88 Sallamaa 1996, 17.
- 89 Meri 1971/1986, 164–165; Huovinen, ”Haanpää ja Matson” 1957, 236–237. Aarne Kinnusen vastineesta sekä Huovisesta laajemmin, ks. Sinnemäki, *Sota Kentästä ja kasarmista* 2014, 239–241. Yrjö Sepänmaan kirjoittamasta arvostelusta ja Tuomas Anhavan yksityiskirjeessä esittämästä kritiikistä, ks. Varpio, *Elää, kokea, ymmärtää* 2023, 216 & 280.
- 90 Matson 1957/1969, 156. Matsonin suhteesta yhteiskuntakritiikkiin Varpio 2023, 114–115.
- 91 Matson 1957/1969, 160. Asiasta huomauttaa myös neuvostoliittolainen arvioija Einari Lempinen, ”Pentti Haanpää ja hänen romaaninsa ’Noitaympyrä’” 1959, 111.
- 92 Matson 1957/1969, 156.
- 93 *Suomen Kuvalehdessä* ”Leuhkaa” on lyhennetty kymmenessä kohtaa, pieniä kieliasun korjauksia on yli kuusikymmentä. Teksti on selvästi haluttu mahduttaa kahteen painosivuun, mutta mukana on myös pari ilmaisua siistivää muutosta tyyliin *sontakokareet/santakokareet*. SK hylkäsi Haanpään seuraavan kertomuksen (*Muistiinmerkintöjä* 1976, 35), ja hän julkaisi lehdessä uudelleen vasta vuonna 1944. Julkaisuluettelo teoksessa Salminen, *Pentti Haanpään tarina* 2013, 228–296.
- 94 Kirjeessään WSOY:lle 11.5.1927 Haanpää esittää listan kokoelman novelleista, jotka oli lähettänyt Erkki Wadensrömille, sekä lisäksi kahdeksan uudempaa, joista osa tulee kirjeen mukana. SK:ssä julkaistu ”Leuhka” on mukana alkuperäisessä listassa. Kirjeen yläkulmaan Wadenström on kuitannut vastanneensa yksityiskirjeessä 19.5.1927, mutta tämä vastaus on kadonnut. Haanpään kirje: KA, WSOY:n arkisto (ei sisälly teokseen Haanpää, *Kirjeet* 2005). Wadenström – myöhemmin Vala – kokoelman muokkaajana, ks. Kauppinen 1966, 141–142.
- 95 Haanpään laatima lista ensimmäiseen painokseen ja kirjan toimittaja Kaarlo Marjasen lisäykset: *Kirjeet* 2005, 406–409. Toiseen, uudistettuun painokseen 1952 lisättiin myöhempiä novelleja. Eino Kauppisen kirje Haanpäälle 5.1.1952, em., 520.

”Leuhkan” unohtamisesta kertoo sekin, ettei se sisälly Erno Paasilinnan toimittamaan valittujen juttujen kokoelmaan *Kairanmaa* (1985), jonka jälkisanoina tämä toteaa: ”Haanpään huippunovelleista on jo kauan oltu yksimielisiä.”

- 96 Palmgren, *Kapinalliset kynät I* 1983, 239.
97 Kauppinen 1966, 261–268. Kauppinen ilmoittaa lähteeksi *Suomen Kuvalehden* n:o 6, 1926. Teksti noudattaa kuitenkin käsikirjoitusta, ei lehden painamaa versiota. Selittämättömäksi on jäänyt, miksi ”Leuhka” ei ollut mukana hänen toimittamisaan Haanpään teoksissa.

II Kolme kämppää

- 98 Mukka, ”Nimeämätön savottaromaani”, *Näin hetki sitten ketun* 2010.
99 Käytän romaanin toista painosta: Pentti Haanpää, *Noitaympyrä*, Otava 1964. Teos oli Haanpään oman arvion mukaan parasta mitä hän on kirjoittanut ja tähän ovat yhtyneet myös useimmat kommentoijat.
100 Aihepiiriin suosiota ks. Leikola, *Savotoilta ja uittopuroilta* 2013, 10. Kämppäkuva-ukseksi Lainio, *Pohjolan elinkautisia* 1935, 5–21.
101 Julkaisu jäi myös säätöön viimeiseksi.
102 Toni Lahtinen esipuheessa teokseen Mukka, *Näin hetki sitten ketun* 2010, 15.
103 Väänänen, *Tukkikämpät. Miesten metsien arkkitehtuuria* 2002.
104 Jätkestä ks. esim. Pakkanen & Leikola, *Metsää, puuta ja kovaa työtä* 2010, 388–415.
105 Mukka 2010, 47.
106 Sariola 1954, 45; *Noitaympyrä* 1964, 8.
107 Mukka, *Ja kesän heinä kuolee* 1968, 44.
108 Sariola 1954, 38–39; *Noitaympyrä* 1964, 8–9.
109 Sariola 1954, 34; Mukka 2010, 47.
110 Sariola 1954, 41–42.
111 Jorma Etto teoksessa Väisänen, *Jätkä. Metsien miehet ja heidän työnsä* 1964, 5.
112 *Noitaympyrä* 1964, 8.
113 Mukka 2010, 49.
114 *Noitaympyrä* 1960, 25.
115 Sariola 1964, 38.
116 *Noitaympyrä* 1964, 27.
117 Mukka 2010, 53.
118 Sariola 1954, 122–127. Korvikejuomista Lapissa ks. myös Matinlompola, ”Kollin oppivuodet – poikanen ja päihheet” 2009, 304–305.
119 *Noitaympyrä* 1964, 24.
120 Haanpää, ”Puolimiljoonaa puunrunkoa” 1932, 52.
121 Salmi 2016, 31.
122 *Noitaympyrä* 1964, 28.
123 em., 34.
124 Mukka 2010, 55–56.
125 Mukka 2010, 56.
126 Mukka 2010, 72.
127 Niemi, ”Epäilijän maailmankatsomus” 1985, 166.
128 Sariola 1964, 44.
129 Koskimaa, *Kreetan harha-askel* 1922, 158–166.

- 130 *Kämppäemännän opas* 1965, 13; Puro, "Olihan niitä sen aikuisillakin jätkillä ystäviä..." 1996, 39; Väänänen, *Tukkikämpät* 2002, 83; Holtari, Laaksonen & Vento, *Jätkät sen kun porskuttaa* 1970, 92.
- 131 Ks. kappale "Kokki huorana ja huora kokkina", Puro 1996, 38–41; myös Holtari, Laaksonen & Vento 1970, 58–60. Etäällä maanteistä ja rautateistä olleille kämpille ei naisia ja viinanmyyjä juuri tullut. Hako, Huhtanen & Nieminen, *Jako kahteen* 1975, 31. Prostituution yleisyydestä on vaikea todeta mitään, koska puheet kokkien huoraamisesta saattoivat toisinaan olla myös mustamaalausta. Snellman, *Tukkilaisten tulo ja lähtö* 1996, 174. On myös nostettu esiin kämppäemäntien näkökulmia, jossa sukupuolisuhteet selkeästi kiistetään, ks. Reiterä, "Kämppäemäntä, olet..." 2012.
- 132 Sariola 1964, 44.
- 133 em.
- 134 Pälsi, *Tukkimetsistä ja uittopuroilta* 1923, 202.
- 135 Mukka 2010, 60–65.
- 136 em., 68.
- 137 em., 69.
- 138 *Noitaympyrä* 1964, 9, 17.
- 139 Mukka 2010, 70.
- 140 Haanpään 1930-luvun yhteiskunnallisesta heräämisestä ja *Noitaympyrän* poliittisesta tematiikasta ks. Niemi 1985; Palmgren, *Kapinalliset kynät II* 1984, 68–70.
- 141 *Noitaympyrä* 1964, 8. Elokuvallisuudesta laajemmin, ks. Bagh, "Pentti Haanpää ja elokuva" 1975, 4–12.
- 142 *Noitaympyrä* 1964, 10–12.
- 143 em., 14.
- 144 em.
- 145 Pälsi 1921, 200.
- 146 *Noitaympyrä* 1964, 14.
- 147 Sariola 1964, 35.
- 148 *Noitaympyrä* 1964, 130–143.
- 149 *Noitaympyrä* 1964, 119, 124. Aiemmin kirjassa Pate Teikka vertaa jokivarren tyttöä kalaan, tammakkoon, mutta hylkää tämän: "Hänen nälkensä, elämän ja maailman nälkensä, oli niin suuri, että tämä olisi ollut vain naurettava suupala. Enemmän kaloja, suuria, monta lajia!" (em., 57). Tällä on yhteys täsmällisesti pilkuttettuun kohtaan missä Teikka huutaa alastomana kylpevälle Rauniolle: "– Hei! Nyt me, pojat, syömmе taimenta, että leuka on rasvassa..." (em., 137). Teikan ja Raunion yhteiselämän eroottisesta elementistä ks. myös Knaapila 2012, 114–115. Taustalla on nähty paratiisimyytin piirteitä, Koivisto 1998, 239–241.
- 150 *Noitaympyrä* 1964, 143.
- 151 em., 150.
- 152 Salminen, *Pentti Haanpään tarina* 2013, 33.
- 153 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 46–52; 81–106; 148–171.
- 154 Paavolainen, "Novelleja" 1925, 10.; Wadenström, "Kuka on Pentti Haanpää?" 1927, 11–12. Haanpään ymmärtäjät halusivat pitää metsätyömiehestä kiinni, vaikka Wadenström joutui kaksi vuotta Paavolaisen jälkeen jo myöntämään: "Tukkijunkkariksi ei häntä oikeastaan hyvällä omatunnolla voi kutsua [– –]" em. Lauri Viljaselle Haanpää kuitenkin oli edelleen tukkilainen. Viljanen 1929, 59.

- 155 Haanpää, ”Missä arvossa on kirjallisuus tukkityömailla?” 1928, 20–21.
156 Laaksonen, *Kotimailla* 1999, 248.

III Kuinka *Kaukopää* rakennettiin?

- 157 Palmgren, *Kaupunki ja tekniikka Suomen kirjallisuudessa* 1989, 173.
158 em., 180. Rauanheimosta edempänä. Ilmari oli maanpuolustushenkilö mutta nähdäkseni poliittisesti passiivinen ja kirjoitti yhtä lailla *Työväen joululehteen* ja suojeluskuntalaisten *Hakkapeliitta*an.
159 Ilmari, ”Kirje” 1946. Tosiasiassa Ilmari oli kiertänyt Lapissa toimittajana ja yrittänyt myös jonkin aikaa paikallislehti *Rovaniemen* päätoimittajana vuonna 1928. WSOY oli vuonna 1933 hylännyt hänen Lappiin sijoittuvan romaaniehdotelmansa ”Väärää kultaa”, jonka Gummerus julkaisi nuorisokirjana 1934.
160 Haanpää, ”Eräs helsinkiläisromaanin” 1947, 29–31. Helsinkiläisromaanin kirjoittamista oli Haanpäälle jo ehdottanut Toivo Pekkanen syksyllä 1932. Haanpää, *Muistiinmerkintöjä* 1976, 216–217.
161 Ilmarin metsä- ja uittotyön kuvaukset on arvostettu lajissaan hyväksi, joskin Lainiota pinnallisemmiksi. Leikola 2013, 135–137. Kokoelman teksteistä osa oli julkaistu aiemmin lehdissä.
162 Ahonen, ”Virheetön boheemi” 1947. Ilmari totesi myöhemmin, että aloite tuli suoraan kustantamon toimitusjohtajalta: ”Oletko huomannut, että Vuoksenlaaksossa tapahtuu ihmeitä; siellä rakennetaan valtavaa tehdasta todellisella amerikkalaisella vauhdilla.” »Työn kirjailija» kertoo uudesta teoksestaan”, *Kirjautiset* 3–4/1938, 15.
163 ”Tilapäistyöläinen n:o 360 on kirjoittanut romaanin”, *Kirjautiset* 2/1935, 2–3; sama teksti myös otsikolla ”Suomalainen teollisuuslaitos kaunokirjallisen käsittelyn kohteena”, *Kaupalehti* 12.10.1935, 1–2.
164 Englantilaisesta teollisuusromaanista tiivistetysti ks. Gallagher, ”The Industrial Novel” 2006.
165 de Gier, *Documentary Industrial Novels* 2023, 15.
166 Esimerkiksi *Helsingin Sanomat* 5.10.1935, 4; *Suomen Kuvalehti* 48/1935, 1857–1858.
167 Deutsche Nationalbibliothekin luettelo tuntee ainoastaan kaksi ennen vuotta 1935 ilmestynyttä ”teollisuusromaanin”. Itävaltalaisen Arthur Gundaccar von Suttnerin postuumisti julkaistu *Im Zeichen des Trusts*, joka ilmestyi uudelleen nimellä *Im Zeichen der Macht. Ein Industrieroman* (1924), sekä kristillisen kotiseutukirjailijan Käthe Papken *Die Sandlerhütte. Industrie-Roman* (1934).
168 Regerin romaanista de Gier 2023, 105–106.
169 Gorkin puhe neuvostokirjallisuudesta vuoden 1934 kokouksessa, *Sozialistische Realismuskonzeptionen* 1974, 72. Suomessa Gorkin ajatus tuli julki ilmeisesti vasta kaksi vuotta myöhemmin. Harald Rue, ”Neljä kirjallisuusväittelyä”, *Kirjallisuuslehti* 22–24/1936, 403.
170 Ilmari, *Kaukopää* 1935, 206.
171 Käsite ”sosialistinen realismi” ilmaantui kielenkäyttöön toukokuussa 1932, formulointi ja teoria tapahtuivat vasta myöhemmin. Clark, *The Soviet Novel* 1981, 27. Suomessa käsitettä käytti ensimmäisenä ilmeisesti Helmer Adler artikkelissaan ”Porvarillisten taidekäsitysten rappio”, *Suomen Sosialidemokraatti* 3.12.1933, 11–12. Lokakuussa 1934 aihetta esitteli anonyymin neuvostoartikkelin muodossa *Soihtu* 6/1934, 113–115.

- 172 Mainituista romaaneista ja sosialistisesta realismista neuvostokirjallisuudessa, ks. Clark, "Little Heroes and Big Deeds" 1978; Clark, *The Soviet Novel* 1981; McCauley, "Production Literature and the Industrial Imagination" 1998; Dobrenko, *Political Economy of Socialist Realism* 2007, 182–214; Nicholas, *Writers at Work* 2010; de Gier 2023, 77–81. Šaginjanin teoksesta erityisesti Roese, *A Case of Canonical Limbo* 2017.
- 173 Teoksesta ilmestyi itse asiassa kaksi käännöstä, toinen Yhdysvalloissa. *Sementin* merkitys sosialistisen realismin kaanonissa perustuu siihen, että Gladkov uudelleenkirjoitti romaaniaan kullakin vuosikymmenellä aina vuoteen 1958 saakka muokaten sen kieltä ja sisältöä vallitsevan politiikan mukaisesti.
- 174 Ylipäätään neuvostokirjallisuuteen kuuluvia Neuvostoliittoa käsitteleviä teoksia julkaistiin Suomessa vuosina 1918–1939 vain kahdeksan kappaletta. Immonen, *Rysästää saa puhua* 1987, 249–256. Ehrenburgin nimi esiintyi lehti uutisissa ja häneltä suomennettiin lukuisia lyhyitä tekstejä (*Kirjallisuuslehti*, *Tulenkantajat*). Katajev tunnettiin puolestaan satiirista *Hummaajat* (suom. 1930) ja komediasta *Ympyrän neliöiminen*, jota useat työväennäyttämöt esittivät vuosina 1930–1931. Jarno Penanen toi Neuvostoliiton matkaltaan syksyllä 1934 Ehrenburgin romaanin tuoreen saksannoksen *Der zweite Tag*, mutta kirja oli aina vuoteen 1936 asti Tullin takavarikossa.
- 175 Juhani Konkka, "Nykyvenäläisiä kirjailijoita", *Valvoja-Aika* 1/1935, 11–21.
- 176 Hagsten, "Neuvostovenäläinen kirjallisuus", *Tulenkantajat* 7/1935, 7; 14/1935, 7. Artikkel, joka on Konkan vastaavaa laajempi, suo Ehrenburgille ja Katajeville nimellisen maininnan, Šaginjanin romaanin esittely on sekini niin lyhyt, ettei sen pohjalta saa romaania mitään käsitystä.
- 177 Esimerkiksi *Teknillinen käsikirja*, 3. painos, Gummerus 1929, sekä alkuaan norjalainen teossarja *Tekniikan ihmeet vauhdin vuosisadalla I–III*, Gummerus 1933–1935. Erkki Ilmarila löytyy ajalle tyypillisiä lehtiartikkeleita autoista ja lentokoneista, mutta myös vierailusta Boforsin tykkitehtaalla. *Uusi Suomi*, Sunnuntailiite 21.6.1931; 19.7.1931.
- 178 Elokuvan ja sen materiaalista leikatun lyhyemmän *Tempo*-filmin (1934) historias-ta, levytyksestä ja sisällöstä ks. Mauranen, Niemi & Varho, "Puu pääosassa – piirteitä 1930-luvun teollisuuselokuvasta" 1993.
- 179 Bourke-White, *Portrait of Myself* 1963, 95. Amerikkalaisesta temposta ks. myös kuvaus Magnitogorskin rakentamisesta Knickenbocker, *Neuvostoliiton viisivuotissuunnitelma* 1931, 81–84.
- 180 Tehtaan rakentamisesta artikkelit lehdessä *Enso-Gutzeit-Tornator Henkilöstöjulkaisu* 4/1935; ks. myös Hoving, *Enso-Gutzeit Osakeyhtiö* 1961, 482–491.
- 181 "Kaukopää, suomalainen jättiläissaavutus", *Metsämies* 12/1935, 334–336; sama teksti myös *Kiinteistölehti* 12/1935, 167–168.
- 182 "Ylä-Vuoksenlaakso – 'Suomen Ruhr'", *Helsingin Sanomat* 5.10.1935, 9.
- 183 "Harvinaisia vieraita Ylä-Vuoksen laaksossa. Eduskunta ja hallitus Enso-Gutzeit-Tornator Oy:n vieraina", *Ylä-Vuoksi* 19.11.1935, 2.
- 184 Hoving 1961, 488.
- 185 Ennen 1930-luvun puoliväliä lähimmäksi genreä tulevat kaiketi Upton Sinclairin *King Coal* (1917) ja *Oil!* (1927), ks. de Gier 2023, 44–49.
- 186 Raul Palmgren, "Pikkuporvarillinen yhteiskuntaromaani", *Kirjallisuuslehti* 10/1935, 247–251.
- 187 Palmgren, *Kaupunki ja tekniikka* 1989, 173.

- 188 Häggman, *Metsän tasavalta* 2006, 36.
- 189 em., 49–50.
- 190 Palmgren 1989, 94–98.
- 191 Koskelainen, ”Teollisuudesta kaunokirjallisuuden aiheena”, Yleisradio 1.9.1934, klo 19:10, painettuna: *Kotimainen tuotanto* 9/1934, 246–248.
- 192 Koskelainen 1934, 248.
- 193 em.
- 194 Arvosteluja esim. K. P–la, ”Voimakas teollisuusromaani”, *Ajan Sana* 26.11.1930, 5; V. M., ”Teollisuusromaani”, *Lalli* 29.11.1930, 5.
- 195 Pekkanen, *Tientekijät* 1930, 39; 51.
- 196 em., 240.
- 197 em., 249.
- 198 ”Taiteellisesti teos ei ansaitse erityisemmin huomiota”, toteaa Kauko Kare, mutta näkee sen olevan ”rento, huoleton painomusteseikkailuun heittäytyminen” ja lohkaisee, että romaani Lapin teollistamisesta on ”eräänlainen suomalainen kansalaisteos”. (*Toivo Pekkanen*. WSOY 1952, 40–41.) Keijo Ahti, joka selvittää teoksen kirjoittamisen kivuliaita vaiheita, arvioi sen taideteoksena torsoksi. (*Toivo Pekkanen kirjailijantie I*. WSOY 1967, 88–93.)
- 199 Pekkanen 1930, 254–255.
- 200 Rauanheimo, ”Reino Rauanheimo” 1944, 590.
- 201 Rauanheimo oli yksi lokakuussa 1940 yhdistysrekisteriin Kansallissosialistit -nimellä merkityn järjestön viidestä hallituksen jäsenestä. ”Kansallissosialistit r.y. perustettu”, *Helsingin Sanomat* 4.10.1940, 7; ”Nazistisk förening”, *Nyland* 8.10.1940, 2. Nähdäkseni sodan jälkeen Rauanheimoa ei ainakaan julkisesti tuomittu tästä poliittisesta menneisyydestä, vaan hänen asemansa WSOY:n kirjailijana säilyi. Viimeinen teos ilmestyi vuonna 1951.
- 202 Rauanheimo, *Hangas* 1944, 390.
- 203 Haanpää, *Kenttä ja kasarmi* 1966, 93.
- 204 Pekkanen, ”Realismia ja romantiikkaa” 1944, 207–208.
- 205 Palmgren 1989, 175–179; Laitinen, ”Tulenkantaja ja aikalaisia. Reino Rauanheimo” 1965, 467–468.
- 206 H.V., ”Todellisuuspohjainen toimintaromaani”, *Uusi Aika* 28.11.1935, 3.
- 207 ”Teollisuusromaani”, *Liikemaailma* 11/1935, 31.
- 208 E. V., ”Romaani tekniikan voittokulusta”, *Suomen Puu* No 23 / 10.12.1935, 404.
- 209 O.A.K., ”Työn romaani”, *Aamulehti* 29.12.1935, 5.
- 210 Toivo Lyy, ”Teollisuustyön ylistyslaulu”, *Ilta-Sanomat* 3.12.1935, 3.
- 211 *Uusi Aika* 28.11.1935, 3.
- 212 S. A. T., ”Teollisuusromaani: Kaukopää”, *Loviisan Sanomat* 10.1.1936, 1.
- 213 Clark 1978, 192.
- 214 Ehrenburg, *Toinen päivä* 1978, 45.
- 215 Raoul Palmgren, ”Taide ja luokkataistelu”, *Soihdu* 1/1934, 19–22.
- 216 Freeman, *Behemoth* 2018, 131.
- 217 *Kaukopää* 1935, 225.
- 218 Sederholm, *Työn tiede* 1915, 12.
- 219 *Kaukopää* 1935, 286.
- 220 Palmgren 1989, 175.
- 221 Pekkanen, *Tehtaan varjossa* 1930, 171.

- 222 Esim. Palmgren 1989, 170–171.
- 223 Pekkanen 1932, 235 & 242.
- 224 em., 238.
- 225 ”Suomalainen teollisuuslaitos kaunokirjallisen käsittelyn kohteena”, *Kaupplehti* 12.10.1935, 1–2.
- 226 Esimerkiksi *Kirjauutiset* 2/1935, 2–3; Enso-Gutzeit-Tornator *Henkilöstölehti* 4/1935, 143.
- 227 Clark 1978, 195; Nicolas 2010, 20.
- 228 Ehrenburg 1978, 17.
- 229 *Kaukopää* 1935, maininnat kirkosta 8–10; 58; 175; 207; 241; 245; 273; 289; 296; valokuva kirkkoveeneestä 16–17.
- 230 em., 114.
- 231 em., 122.
- 232 Freeman 2018, 151.
- 233 Kirjan kuvat on ottanut dokumenttielokuvat *Suomen puu- ja paperiteollisuus* (1930) ja *Tempo* (1934) tehnyt Aho, Soldan & Co. Kirjan kansikuva on piirretty heidän valokuvansa pohjalta. *Arkkitehti* -lehden artikkelissa valokuvaajaa ei mainita. Väinö Vähäkallio, ”Kaukopää”, *Arkkitehti* 8/1936, 115–128.
- 234 Clark 1981, 109.
- 235 Pekkanen 1930, 13.
- 236 *Kaukopää* 1935, 31.
- 237 Tehtaan rakentamisesta Hoving 1961, 482–491; Ahvenainen, *Enso-Gutzeit Oy II* 1992, 332–340. Kaukopäästä arkkitehtuurin kontekstissa ks. Niskanen, *Väinö Vähäkallio ja hänen toimistonsa* 2005, 238–244.
- 238 ”Ulkomaisten lehtimiesten kiertomatka päättyi tänään”, *Suomen Sosialidemokraatti* 15.7.1935, 2.
- 239 Clark 1981, 256. Gladkovin kirjalla tuskin on ollut vaikutusta tässä tarkasteltaviin suomalaisiin romaaneihin.
- 240 em., 256–259.
- 241 Rauankosken *Hangas* keskittyy insinööri Sorvasen työhön hänen rakentaessaan suunnittelemaansa voimalaitosta lapsuuden maisemassaan. Mahtavan kosken valjastaminen muuttaa syrjäisen paikkakunnan luonteen ja käynnistää kehityskulun kohti modernia aikaa. Vastuksia ovat epäilevät kyläläiset, dramaattinen käänne puolestaan insinöörin oman lapsen hukkuminen voimalaitoksen luona.
- 242 K. Liukonen, ”Mitä on työläiskirjailija?”, *Soihtu* 1/1934, 23.
- 243 *Kaukopää* 1935, 179.
- 244 em., 181.
- 245 *Noitaympyrä* 1964, 74.
- 246 Salmi, ”Korpikuusen kyneleet ja itsenäisyyden alkutaival” 2016, 41.
- 247 Hako, Huhtanen & Nieminen, *Jako kahteen. Työmiehen 20-luku* 1975, 24–26.
- 248 Häggman, *Metsän tasavalta* 2006, 108.
- 249 em., 111–112.
- 250 Ahvenainen, *Suomen sahateollisuuden historia* 1984, 375.
- 251 Haanpään kirje Erkki Valalle 16.10.1934, *Kirjeet* 2005, 148.
- 252 O. E. ”Vuoksenlaaksoa kiertämässä ja Viipurin vieraana I”, *Eteenpäin* 24.3.1936, 3.
- 253 *Noitaympyrä* 1964, 80 & 85.

- 254 Varhaisemmissa teoksissa, esimerkiksi Šaginjanin *Vesikeskuksessa*, sosialististen rakennustöiden viivytyksiä, esteitä ja toistuvaa pieleen menoa oli yhä mahdollista kuvata, vuoden 1934 kirjailijakokouksen jälkeen ei.
- 255 *Kaukopää* 1935, 298.

IV Paluu Noitaympyrään

- 256 Haanpää, *Muistiinmerkintöjä* 1976, 182; SKS, Haanpää, Muistivihkot, vihko 3, s. 68. Samalle sivulle Haanpää on kirjoittanut merkin ·/· ja päiväyksen 1.VII.31, oletettavasti luettuaan läpi koko käsikirjoituksen. Sen lisäksi myös toinen, myöhemmin piirretty ·/·, ks. viite 259.
- 257 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 183.
- 258 Lehtitietojen perusteella ylioppilas Toivo Vuolle aloitti marraskuussa 1926 Kotkassa *Etelä-Suomi* -lehden aputoimittajana. Vuonna 1928 hän oli Riihimäelle perustetun *Etelä-Hämeen Sanomien* taloudenhoitaja, sitten päätoimittaja. Joulukuussa 1929 hänestä tuli vasta perustetun Osakeyhtiö Jämsän kirjapainon hallituksen puheenjohtaja, ja tammikuussa 1931 paikallislehtien yhdistymisessä syntyneen *Jämsän Lehden* päätoimittaja. Lehteä painettiin fraktuurakirjasimin vielä vuonna 1937. Vuolteella ei ollut minkäänlaista kokemusta kirjankustantamisesta, joten Haanpään yhteydenotto kirjapainoon oli täysin summittainen. Vuolle vastasi hänelle 22.10.1931. Tämä ja Vuolteen kaksi muuta muuta kirjettä ennen tapaamista *Kirjeet* 2005, 108–111. Haanpää lähestyi toistakin pientä kirjapainoa vielä keväällä 1932, em., 114. Vuolteen ja Haanpään suhteesta ks. myös Viirret, *Haanpään siivellä* 2005, 107–111.
- 259 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 188. Tämä saattaa liittyä toiseen merkkiin ·/· käsikirjoituksen lopussa.
- 260 *Kirjeet* 2005, 113.
- 261 Pyyntö esipuheesta *Muistiinmerkintöjä* 1976, 192; esipuheen päiväys em., 196. Kirje WSOY:lle, *Kirjeet* 2005, 112.
- 262 Karonen, ”Haanpää, Pentti” 2004, 400.
- 263 Hannu Taanila, ”Saatesanat”, *Muistiinmerkintöjä* 1976, 8. Muistikirjat ovat olleet mikrofilmattuina Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkistossa vuodesta 1976, originaalit Otava luovutti vasta 1998.
- 264 Selviä vihjeitä on jätetty seuraamatta. *Noitaympyrän* mainitaan sisältävän 133 konekirjoitusliuskaa (*Muistiinmerkintöjä* 1976, 183; Karonen 1985, 102), mutta painettu kirja on tehty käsikirjoituksesta, jossa niitä on 139. Matti Salminen kävi läpi Haanpään jäämistöä Piipolassa ja löysi mm. *Noitaympyrän* käsikirjoituksen alkuperäiset konekirjoitetut loppuliuskat. Tämän kirjoittaja törmäsi samoihin liuskoihin ja Salmisen jättämään lyijykynämerkintään tietämättä siinä vaiheessa, että hän mainitsee tiedon myös toimittamassaan teoksessa Haanpää, *Eräs avioliitto ja muita kadonneita juttuja* 2014, 188.
- 265 Aiempia *Noitaympyrää* käsitteleviä tekstejä: Lempinen 1959; Karkama 1971/2017; Kalleinen 1978; Palmgren 1984, 68–71; Niemi 1985; Karonen 1985, 91–113; Lilja 1988; Karonen 1994; Sallamaa 1996, 91–96; Koivisto 1998, 231–241; Leikola 2012; Salmiinen 2013, 81–86; Sirviö 2014.
- 266 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 186. Otsikosta huolimatta kyseessä ei ole Neuvostoliiton kommunistisen puolueen suunnitelma, vaan sitä ja sen toteutusta kriittisesti käsittelevä teos, jonka on kirjoittanut yhdysvaltalainen lehtimies H. R. Knickerbocker.

- 267 em., 197–198.
- 268 Vuolteen kirje 27.5.1932, *Kirjeet* 2005, 114–115; *Muistiinmerkintöjä* 1976, 201.
- 269 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 205.
- 270 em., 214. Haanpään arviossa saattaa painaa sekin, että Wadenström oli vuonna 1928 aluksi suosittanut WSOY:lle *Kenttä ja kasarmi* -kokoelman hylkäämistä toden, että Haanpään olisi parasta vaieta pariksi vuodeksi. Wadenström 23.2.1928, *Kirjeet* 2005, 54.
- 271 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 215. Tulenkantajien Seura oli perustettu helmikuussa 1932. Valasta kulttuuritoimijana ks. Mieskonen, *Kirjallisuuteen kietoutunut käsite* 2020, 238–242.
- 272 Haanpään muistikirjassa on Uurron kirjoittama katuosoite ja merkintä ”Tiistai klo 7”. (SKS, Haanpää, Muistikirjat, 1.X.32–10.1.33.) Tämä viittaa ensimmäiseen vierailukäyntiin 4.10. Käsikirjoituksen Uurto saa *Tulenkantajien* toimituksessa 6.10. ja palauttaa sen kotonaan Haanpään toisella vierailulla 8.10. *Muistiinmerkintöjä* 1976, 217, 221, 223.
- 273 Miehet jopa kilpailivat hänen teksteistään, kuten selviää Pennasen kirjeestä Haanpäälle 15.10.1932. *Kirjeet* 2005, 123–124. Lehtien perustamisesta Koivisto, *Joukko-sielu vai individualisti?* 2024, 95–97, 100–104. *Tulenkantajien* poliittisuudesta Mieskonen 2020, 238–242.
- 274 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 216. Aiemmassa kirjallisuudessa ei Viljo Tattarista ole tietoa ja siksi on virheellisesti oletettu Taunon olleen se, joka kävi Venäjällä. Karonen 1985, 129; Salminen 2013, 95.
- 275 ”Kirje joltakin toimittaja T. Tattarilta. Aikoo tulla Piippolaan tänään tai huomenna. Vastasin olevani saapusalla. Leskelä 17.VII.32”, *Muistiinmerkintöjä* 1976, 205.
- 276 *Pohjolan Työmies* 7.8.1930, 4.
- 277 *Suomen Sosialidemokraatti* 10.10.1930, 3.
- 278 *Kajaani* 17.03.1932, 3.
- 279 *Liitto* 27.1.1933, 2.
- 280 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 223.
- 281 em., 222.
- 282 em., 226.
- 283 em., 227.
- 284 10.5.1933; em., 235. Myöhemmin 6.8.1934 Kilpi kirjoittaa Haanpäälle ja sanoo pitävänsä edelleen käsikirjoitusta. Erkki Valalle Haanpää mainitsee 16.10.1934, että käsikirjoitus on vielä ”S. S. päätoimittajan hallussa”. *Kirjeet* 2005, 145 & 147–148.
- 285 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 223.
- 286 em., 224.
- 287 Tiputtaja, ”Räystästä tippuu”, *Itsenäinen Suomi* 11/1932, 150. Unto Seppänen, joka oli ollut ystävällisissä väleissä Haanpään kanssa, työskenteli tässä vaiheessa *Helsingin Sanomien* toimittajana. Tekstissään hän haukkuu myös Erkki Valaa. Tiputtajan identiteetistä ks. *Kirjallisuuslehti*, näytenumero 1.12.1932, 44. Haanpää ei mainitse kohdanneensa Seppästä Helsingissä, joten tämä lienee hankkinut tietonsa jonkun toisen kautta.
- 288 Sallamaa, *Kaksisuuntaiset silmät* 1996, 92; Niemi ”Epäilijän maailmankatsomus” 1985, 166; Koivisto, *Leipää huudamme ja kiviä annetaan* 1998, 232.

- 289 *Leuhkan* ja *Noitaympyrän* välillä on toinenkin yhteys entiseen, sillä novellissa esiintyy Yksisilmä-Vanelius, romaanin koskikohtauksessa puolestaan Yksisilmä-Kunelius.
- 290 *Noitaympyrä* 1964, 6–7. Romaanin kertojaa on luonnehdittu kaikkitietäväksi, subjektiiviseksi, kätkeytyväksi ja ymmärtäväksi hän-kertojaksi. Kalleinen, *Pentti Haanpään Noitaympyrä-romaanin kompositio* 1978, 138. Haanpään kertojista ks. myös Kirstinä, ”Toisen puhetta” 1988 ja laajemmin Knaapila, *Ylen taitava ja kavala* 2012.
- 291 *Noitaympyrä* 1964, 7.
- 292 em., 90.
- 293 em.
- 294 Häggman, *Metsän tasavalta* 2006, 92–97.
- 295 Sohlman, *Venäjä kilpailijanamme metsäalalla* 1932, 48–51 & 54.
- 296 Häggman 2006, 63.
- 297 Paasilinna, ”Yksinäisyys” 1982/1984, 120. Tekstin ensimmäinen julkaisu teoksessa *Suomalaisia kirjailijoita. Kirjailijat kirjailijoista*. Helsinki, Tammi 1982, 211–226. Marxilaisia tulkintoja esitettiin jo varsin pian romaanin ilmestymisen jälkeen sekä Suomessa (Raoul Palmgren, ”Tuntematonko Haanpää?”, *Kansan Tahto* 28.4.1957, 4) että Neuvostoliitossa (Einari Lempinen, ”Pentti Haanpää ja hänen romaaninsa *Noitaympyrä*”, *Punalippu* 3/1959, 105–112).
- 298 Niemi 1985, 164. Heikki Sirviö muotoilee asian pelkkää lamapuhetta laueammin: ”Luen *Noitaympyrän* kertomuksellista liikettä tilassa vienteollisuuden palveluksesta talonpoikaiseen järjestykseen ja edelleen erämaan armoille liikkeenä myös tuotantomuotojen muutoksena hahmottuvassa ajassa. Näin romaani asettuu kapitalismin historiallisen kehityksen tärkeään kriisivaiheeseen, joka pakottaa etsimään ulospääsyä tietyn pääoman tila-aikakiinnityksen romahtavasta korttitalosta.” Sirviö, ”Rajanylitysten politiikat romaanissa *Noitaympyrä*” 2014, 322.
- 299 Sallamaa 1996, 91.
- 300 Niemi 1985, 163.
- 301 em., 164; samoin myös Salminen 2013, 81. Palmgren katsoo, että Pate Teikan välityksellä Haanpää ”tilittää” suuressa määrin omaa ideologista kehitystään”. Palmgren 1984, 70; Sallamaalle Pate edustaa Haanpään kehitystä, irtautumisvalmistaa ihmistyyppiä, jonka ”askelella yli valtakuntien rajan on merkittäviä filosofisia ulottuvuuksia”. Sallamaa 1996, 91 & 96.
- 302 Meri, ”Pentti Haanpään henkinen kehittyneisyys” 1971/1986, 167.
- 303 Karkama, ”Pentti Haanpään *Noitaympyrä*” 1971/2017, 243. Tekstin ensimmäinen julkaisu *Pohjoinen* 4/1971.
- 304 Oletus lopetuksen loikkauksesta julkaisemisen keskeisenä esteenä on sisäänkirjoitettu kaikkiin aiempiin tulkintoihin, viimeisimpänä Sirviö 2014, 321.
- 305 Käsikirjoitus jakautuu kolmeen eri vihkoon (No 1–3), ensimmäinen kirjoitettu jakso on päivätty 22.1.1931. Haanpää kirjoittaa romaanityön välissä vihkoihin myös kolme novellia, jotka katkaisevat käsikirjoituksen. Romaanin osia hän lienee kehittänyt jo aiemmin, koska kirjeessä Erkki Valalle 10.9.1932 sanoo: ”Onhan nyt siitä kun sen ensi kerran aloitin jo kolmisen vuotta.” Haanpää, *Kirjeet* 2005, 122. Juhani Koivisto on osoittanut, että Haanpää yhdessä romaanin kohdassa (*Noitaympyrä* 1964, 71) lainaa omin sanoin *Pohjan Voima* -lehden 18.5.1927 pääkirjoitusta. Koivisto 1998, 236–237.

- 306 *Noitaympyrä* 1964, 80–81. SKS, Haanpää, Muistivihkot, vihko 2, käsin kirjoitettu irtoliuska.
- 307 *Noitaympyrä* 1964, 83–89, lisäyksiä ovat myös myöhemmät viittaukset uittolaitteisiin 99, 103. ”Keksintö” -osion sijoittaminen keskelle käsikirjoitusta pidensi sitä kuusi liuskaa. SKS, Haanpää, Kotelo 1: *Noitaympyrä*, liuskat 71–77. Tämän vuoksi Haanpää joutui numeroimaan loppupään liuskat 78–131 uudelleen. Lisätyt liuskat erottuvat myös tuoreemman värinauhauksen ansiosta. Aiemmin kirjoitetut ”Asetus-sanat” eivät vaikuttaneet liuskojen numerointiin, sillä Haanpää merkitsi ne käsin I–III.
- 308 Salminen, *Pentti Haanpään tarina* 2013, 81. Salmisen myöhemmän pohdintaan siitä, onko vuonna 1956 julkaistu *Noitaympyrä* alkuperäinen vai kirjailijan itsensä tai kustantajan muokkaama teos, voidaan siis vastata: se on ainoastaan kirjailijan itsensä muokkaama. Salminen, ”Lukijalle” 2014, 8.
- 309 SKS, Haanpää, Muistivihkot, vihko 3, 52–53.
- 310 Lainaus noudattaa puhtaaksi kirjoitettua tekstiä PHM, *Noitaympyrä*, konekirjoitusliuskat 132–133.
- 311 em., 133. Romaanin julkaisemisen törmätyä seinään Haanpää myi *Noitaympyrän* käsikirjoituksen osia lopulta novelleina. Myös tästä alkuperäisestä lopetuksesta hän lienee suunnitellut lyhyttä kertomusta. Matti Salminen julkaisi löytämänsä irtokatkelman ”Raunio” teoksessa Haanpää, *Eräs avioliitto...* 2014, 44–45.
- 312 Muistokirjoitus, jossa selostus onnettomuudesta *Uudenmaan Sanomat* 15.9.1931, 2.
- 313 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 223.
- 314 Haanpää 1989, 112.
- 315 *Noitaympyrä* 1964, 91–92. On myös esitetty yllättävä tulkinta, että Teikan humalainen kaatuminen koskeen (em., 88) oli omatunnon vaivoista johtuva yritys hukkautua. Lempinen 1959, 108.
- 316 Paavolainen, *Suursiivous* 1932, 52.
- 317 Pioneeri, ”Vasemmistolaista kannunvalantaa sotilasasioista”, *Hakkapeliitta* 15/1931, 443.
- 318 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 78–79; ”Kylmäverisesti suoritettu itsemurha”, *Kaleva* 11.4.1928, 1.
- 319 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 141. Ks. Paasilinna 1982/1984, 117; Salminen 2013, 77.
- 320 Hagar Olsson, ”Runoilijan kuolema”, *Tulenkantajat* 11–12/1930, 158–159.
- 321 F. K., ”Itsemurhista”, *Kyrönmaa* 8.5.1931, 3.
- 322 Esimerkiksi: ”Itsemurhat lisääntyvät meillä huolestuttavasti”, *Suomen Sosialidemokraatti* 25.5.1930; ”Itsemurhien lukumäärä maassamme peloittavan voimakkaassa kasvussa”, *Aamulehti* 27.5.1930; ”Itsemurhatilasto maassamme osoittaa huolestuttavia lukuja”, *Uusimaa* 2.6.1930.
- 323 ”Itsemurhia tehtiin v. 1927 Suomessa 614”, *Uusimaa* 26.11.1930, 2. Sama artikkeli painettiin myös muissa lehdissä.
- 324 *Noitaympyrä* 1964, 30.
- 325 em., 31.
- 326 em., 111.
- 327 Aiheesta ks. Mattila, *Kansamme parhaaksi* 1999.
- 328 Federley, ”Degeneraatiovaara ja sen ehkäiseminen steriloinnin avulla II” 1927, 44.
- 329 em., 47–48. Taloudellisista perusteluista myös Mattila 1999, 342–343.

- 330 *Noitaympyrä* 1964, 147.
- 331 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 223–224.
- 332 Lehtonen, *Rakastunut rampa* 1922, 280.
- 333 em., 286–288.
- 334 em., 290. En ota kantaa siihen, onko Lehtosen ”noitamaljalla” yhteyttä *Noitaympyrän* nimeen, mutta mahdollisuus ei vaikuta sen oudommalta kuin nimen johtaminen Friedrich Engelsiltä; ks. noidankehän metaforasta Sirviö 2014, 327–328.
- 335 Karkama 1971/2017, 244.
- 336 *Noitaympyrä* 1964, 158. Lassi Kalleinen on huomauttanut osuvasti, että tässä Teikka ikään kuin puhuttelee kertojaa – ketään muutahan ei ole läsnä. Kalleinen 1978, 123.
- 337 Sallamaa 1996, 96. Rajojen tematiikasta laajemmin ks. Sirviö 2014.
- 338 Karonen 1985, 127.
- 339 *Noitaympyrä* 1964, 40 & 64. Heikki Sirviö näkee vihjeinä lopun mahdollisuudesta puolestaan metsätyömaalla kajahtaneen laulun ”Vapaa Venäjä” ja heimopakolaisena rajan takaa tulleen Sotasaaalis-Äijän. Sirviö 2014, 332.
- 340 Kinnunen, *Haanpään pitkät varjot* 1982, 254.
- 341 Piippola 10.9.1932, *Kirjeet* 2005, 122.

V Käynti suurella savotalla

- 342 *Kirjeet* 2005, 125.
- 343 Oletus, että Haanpää luki Neuvostoliiton viisivuotissuunnitelmaa esim. Niemi 1985, 163; Sallamaa 1996, 67; Salminen 2013, 87. Sallamaan arvelu, että Haanpää olisi *Noitaympyrän* kirjoittamisen aikaan ”lueskellut varsin tarkkaan kiellettyä kirjallisuutta, marxismi-leninismiiä” (Sallamaa 1996, 93) vaikuttaa sekin nyt hieman toiveajattelulta. Myös Niemi on optimistinen siinä, missä määrin Haanpää 1930-luvulla tutustui marxilaiseen yhteiskuntateoriaan: ”oletettavasti hän *tunsi hyvin* myös alan klassikot” (Niemi 1999, 338) – siis mitkä? Näkisin, että *Noitaympyrän* tapauksessa kaikki aihepiiriin käsitteet saattoi löytää varsin hyvin *Tietosanakirjan* artikkelista ”marxilaisuus” (6. osa, 118–122). Lainausten kursivoinnit kirjoittajan.
- 344 Knickerbocker, *Neuvostoliiton viisivuotissuunnitelma* 1931, 34–35. Alkuteos *The Red Trade Menace. Progress of the Soviet Five-Year Plan*. New York, 1931.
- 345 em., 226–227, 230. Kari Immonen toteaa, että Knickerbocker tarkastelee Neuvostoliiton todellisuutta varsin monipuolisesti ja ilman vahvoja asennelatauksia, mutta sen sijaan suomentaja Eino Palola pyrkii esipuheellaan torjumaan liian myönteistä käsitystä maan oloista. Immonen, *Ryssästä saa puhua* 1987, 133 & 399.
- 346 *Kirjeet* 2005, 127. Kiireen vuoksi ilmeisesti kukaan ei lopulta lähtenyt.
- 347 Pennasen matka 23.8.–4.10.1934, selonteko EK:n kuulustelussa. KA, Valpo I, Henkilömapit, A:2647.
- 348 Esityksen mainos *Suomen Sosialidemokraatti* 5.12.1934, 2; ensi-illan arvostelu 20.11.1934, 4.
- 349 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 267. Haanpää ei kerro, mikä oli matkaan liittynyt toinen tapaaminen, mutta hän jätti Erkki Valalle käsikirjoituksia, joihin viittaa kirjeessä 21.12.1934. *Kirjeet* 2005, 148–149. Mahdollisesti hän kävi myös Tulenkantajien Seuran itsenäisyyspäivän illanvietossa Elannon talossa Siltasaaressa. Valasta raportoineen EK:n informantin mukaan paikalla oli noin satakunta henkeä. Hän arvioi,

- että Jarno Pennasen pitämä puhe oli hyvin köyhä – olisi odottanut tämän pystyvän parempaan. KA, Valpo I, Henkilömapit, 3608, ilmoitus No 2554/10.12.34.
- 350 Toisin kuin Erno Paasilinna antaa ymmärtää (Paasilinna 1982/1984, 115), Haanpää ei nimittänyt ansioitaan yleisesti ”Juudaksen rahoiksi”, vaan tässä on kyse ainutkertaisesta poikkeuksesta. Lukuisista Raamatun viittauksistaan tunnettu Haanpää ei myöskään teksteissään käytä tätä ilmaisua. Ks. Raamattukytkenät Pentti Haanpään teoksissa, Koivisto, *Leipää huudamme, kiviä annetaan* 1998, 317–339.
- 351 Pennasesta ei ole toistaiseksi tehty elämäkertaa tai kattavaa tutkimusta. Johdantona hänen taustaansa ja varhaiseen toimintaansa Sivenius, *Suojeluskuntapuhujasta vasemmistöälyköksi* 2008, heräämisestä vasemmistolaiseen katsantoon ja toimittajan työstä Koivisto, *Joukkosielu vai individualisti* 2024, 81–85; 135–137. Pennasesta taidekriittikona Valkonen, ”Kirjallista taidekriittiköä” 1998.
- 352 Pennanen, *Tervetultua tervemenoa* 1970 I, 114–115.
- 353 Krekola, *Stalinismin lyhyt kurssi* 2006, 105–110 et passim.
- 354 Pennanen 1970 I, 114–115. Moskovassa hän tapasi myös O. W. Kuusisen; Pennanen 1970 II, 112. *Kirjallisuuslehden* rahoituksesta Sivenius 2008, 33; Salminen 2013, 98. Moskovasta käsin tuettiin lisäksi Soihtua ja Tulenkantajat -lehteä, ks. Lebedeva, Rentola & Saarela, ”*Rakas toveri Stalin*” 2002, 65–66. Vuonna 1934 EK:n informantin mukaan Hella Wuolijoki rahoitti *Tulenkantajat* -lehteä ja ”oli parin viime vuoden aikana uhrannut Valan lehteen jo hyvin huomattavia summia. Tämä tuli esiin vain keskustelun välissä, väittäessäni että ’Tulenkantajat’ saavat varmasti avustusta ryssiltä”. KA, Valpo I arkisto, Henkilömapit 3608, ilmoitus N:o 1657/12.7.34.
- 355 Tuominen, *Soihdun, Kirjallisuuslehden ja Tulenkantajien poliittisen linjan muotominen* 1977, 60 & 67.
- 356 ”Kämpä”, *Kirjallisuuslehti* 4/1937, 56–57; ”Kitaratyttö”, *Kirjallisuuslehti* 11/1937, 176.
- 357 Matti Salminen otaksuu hieman suoraviivaisesti, että päiväkirjamerkintöjen puuttuminen vuosilta 1934–1936 ilmaisee poliittisen leimautumisen pelkoa. Salminen 2013, 137. Haanpää olisi kuitenkin voinut kirjoittaa mistä tahansa aiheesta, mutta ei tehnyt sitä. Muistivihkoista ei myöskään ole poistettu sivuja.
- 358 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 226; *Kirjeet* 2005, 125. Uskon Matti Salmisen tavoin, että tapaamisessa Pennanen on kertonut lehden rahoituksen tulevan SKP:lta, paljastanut olevansa jäsen sekä kenties hahmotellut jotakin siitä, mitä tehtäviä puolue näki kulttuuririntamalla. Ks. Salminen 2013, 124–125.
- 359 SKP:n jäsenyys Pennanen 1970 II, 112. Erkki Vala ei ollut sos.dem. puolueen mieleen, koska kritisoi sitä lehdessään kommunistilakien hyväksymisestä: ”Sisäpoliittinen tilanne”, *Tulenkantajat* 16/1934, 1; myös ”Tulenkantajain päätoimittaja Sosialidemokraatin päätoimittajalle”, *Soihdu* 6/1934, 118–119. EK alkoi tarkata Valaa samana vuonna ja kirjasi kuulopuheita, että hänet olisi erotettu puolueesta. KA, Valpo I arkisto, Henkilömapit 3608, ilmoitus N:o 2531/7.12.34. Vala erotettiin lopulta vasta 1937.
- 360 Tuominen 1977, 58–59.
- 361 Sivenius 2008, 26–31. Poliisin toiminnasta Pennanen, ”Minun 30-lukuni” 1965, 98–101; Wahlberg 2012, 19–21, 28–31, 38–40; Koivisto 2024, 306–309, 322–324. Kuten Hannele Koivisto toteaa, vaarallisimmiksi EK:n etsivät määrittivät poliittisesti orientoituneet ja hyvät puhetaidot omanneet. em., 640. EK:n ja *Tulenkantajat* -lehden suhteesta ks. Mieskonen 2020, 154–159. Erikoista kyllä, *Kirjallisuuslehteä*

- vastaan ei koskaan nostettu painokannetta, vaikka *Soihtu* ja *Tulenkantajat* sellaisen saivat.
- 362 KA, Valpo I arkisto, Henkilömapit, A:2647, mappi b. Uhtuan neuvostotilasta ks. Vaara, *Punainen Uhtua* 2024, 213–218.
- 363 Hovioikeudelle lähetetty EK:n pöytäkirja N:o 21/35, em. Korkeimman oikeuden vapauttava päätös uutisoitiin laajasti, esim. ”KKO vapauttanut Jarno Pennanase”, *Helsingin Sanomat* 25.2.1936, 7. Pennanase selostaa asiaa muistelmissaan ja siteeraa siinä Hovioikeudelle kirjoittamaansa puolustuskirjelmää. Pennanen 1970 II, 118–124.
- 364 [Pennanen] Jep, ”Pieniä matkakuvia”, *Kirjallisuuslehti* 9-10/1934, 279–284.
- 365 ”Kansainvälinen kirjailijakokous”, *Tulenkantajat* 27/1934, 3; Lauri Lastu, ”Avoin kirje kirjailija F. E. Sillanpäälle”, *Kirjallisuuslehti* 1/1933, 11–16. Nimimerkin takana oli SKP:n johtoon kuulunut Arvo Tuominen.
- 366 [Pennanen] Jep 1934, 283.
- 367 ”Moskovan teatteripäivät. Rikas ohjelma ulkomaalaisia varten”, *Tulenkantajat* 27/1934, 3. Muistelmissaan Pennanen kertoo ainoastaan, että teatteripäivien ohjelma oli varsin tiuha. Pennanen 1970 II, 112.
- 368 [Pennanen] Jep 1934, 280.
- 369 Tarkemmin näitä propagandajärjestelyjä kuvaavat mm. Hamlin, *Työmiehenä Venäjällä* 1934, 6; Tuominen, *Kremlin kellot* 1956, 291–307.
- 370 Tuominen 1956, 114–137.
- 371 em., 115–117.
- 372 Kangaspuro, *Neuvosto-Karjalan taistelu itsehallinnosta* 2000, 234–238.
- 373 Kangaspuro 2000, 241–243; Pohjois-Amerikan suomalaisten värväämisestä ja toiminnasta Neuvosto-Karjalassa ks. Kero, *Neuvosto-Karjalaa rakentamassa* 1983, 27–70 & 91–192.
- 374 Kangaspuro 2000, 272–275.
- 375 Autio, *Suunnitelmatalous Neuvosto-Karjalassa* 2002. Ensimmäisen viisivuotissuunnitelman osalta 91–101, toisen suunnittelusta ja ongelmista 105–126. Ks. myös Hakamies, ”Neuvosto-Karjalan nykyaikaistuminen 1920- ja 1930-luvulla” 2007.
- 376 Vankityövoimasta Autio 2002, 184, 256–260; Baron, *Soviet Karelia* 2007, 119–128.
- 377 Orion, ”AKS: Itäkarjala”, *Kirjallisuuslehti* 5-6/1934, 170. Kyseessä oli teos *Itä-Karjala. Esitys Itä-Karjalan maasta ja kansasta, sen vapautusliikkeen tähänastisista vaiheista, nykyisistä taloudellisista, sivistyksellisistä ja valtiollisista oloista sekä Karjalan kysymyksestä*. Helsinki 1934.
- 378 Kanavan rakentajien ja rakennusaikana kuolleiden määristä ks. Baron 2007, 133–134; Siukonen, *Belomor/Šklovski* 2014, 34–36.
- 379 Pennanen 1965, 165.
- 380 ”Kirjallisuusviikko”, *Kirjallisuuslehti* 16–17/1936, 291. Suomennettu teos *Puhun äänettömien puolesta* oli yksi ensimmäisiä lännessä julkaistuja kuvauksia Gulagin vankityöleireistä. Jo kaksi vuotta aiemmin oli ilmestynyt hänen puolisonsa Tatjana Tšernavinin kirjoittama kirja *Pako Neuvosto-Venäjältä*, Otava 1934.
- 381 E.S., ”Ihmisiä SNTL:ssä”, *Kirjallisuuslehti* 14/1936, 259–262. Sinervo myöhemmin myönsi ymmärtäneensä Neuvostoliiton arkitodellisuuden, mutta halunneensa unohtaa sen. Kalemaa, *Elvi Sinervo. Vuorellenusija* 1989, 63.
- 382 Jarno Pennanen, ”Maxim Gorkin murha”, *Kirjallisuuslehti* 2/1938, 124–127; sitaattit oikeudenkäyntien pöytäkirjoista 127–169. Jo edellisenä vuonna lehti siteerasi

- kirjailijoita Andersen Nexø ja Feuchtwanger, joiden mukaan oikeudenkäynti, jota johdetaan rauhallisesti, arvokkaasti, vaikuttavasti ja suorastaan kohteliaasti, tekee kunniaa Neuvostoliiton työväenluokalle. *Kirjallisuuslehti* 4/1937, 59.
- 383 KA, Valpo I, Henkilömapit, A:2647, mappi b. ”Luettelo Pennasen matkalaukun sisältämästä kirjallisuudesta”, sivu 5. Suomenkieliset teokset olivat Petroskoissa ja Leningradissa toimineen Valtion kustannusliike Kirjan painattamia. Kustantamon toiminta oli tuolloin huipussaan. Kruhse & Uitto, *Suomea rajan takana 1918–1944* 2008, 32–38.
- 384 Kirjailijoista ks. Ruder, *Making History for Stalin* 1998, 54–84; Draskoczy, *Belomor* 2014, 96–101; Siukonen 2014, 49–59.
- 385 Dobrenko, *Political Economy of Socialist Realism* 2007, 105–122. Kirjan taustoista, tekotavasta ja lopputuloksesta ks. Siukonen 2014, 81–101.
- 386 ”Stalinin kanava Neuvosto-Karjalassa”, *Hakkapeliitta* 2/1936, 48–49.
- 387 ”Paikka auringossa” *Tulenkantajat* 10/1933; ”Mutta me ...” *Tulenkantajat* 24/1933; ”Vera Inber Suomessa”, *Tulenkantajat* 33/1934, 3.
- 388 Helmer Adler, ”Ruhtinas Mirsky arvostelee Suurbritannian intelligentsiaa”, *Kirjallisuuslehti* 18–19/1936, 330–335, 350–351; *Kirjallisuuslehti* 20–21, 370–374.
- 389 Inussinov, ”Gorki ja Neuvostoliitto”, *Kirjallisuuslehti* 10–11/1936, 209.
- 390 ”Vienanmeren kanava 130,000 vangin jättäiläistyö”, *Sosialisti* 22.6.1934, 8. Sama artikkeli samana päivänä myös lehdessä *Kansan Työ*, myöhemmin muissa lehdissä.
- 391 Tuominen 1956, 38–53.
- 392 em. 43.
- 393 em., 44.
- 394 em., 45–47.
- 395 Helsingissä puhunut Tuominen kertoi, miten oli Moskovassa pyytänyt nähdä vankilan, ”jossa on kaikkein ankarin rangaistussysteemi käytännössä”. Hänelle esiteltiin laitos, jossa vangit kuuntelivat omista radioista kansainvälisiä asemia, järjestivät juhlia, katsoivat omassa elokuvateatterissa filmejä, seurasivat sivistäviä esitelmää ja ostivat ansaitsemillaan palkoilla tavaroita vankilan kirja- ja osuuskaupasta. ”Vankilalot Neuvostoliitossa”, *Työväenjärjestöjen Tiedonantaja* 1.9.1927, 4.
- 396 Tuominen 1956, 51–52; Autio 2002, 260.
- 397 Tuominen 1956, 316.
- 398 Lebedeva, Rentola & Saarela 2002, 355–359.
- 399 Sallamaa 1996, 66–67; Viirret 2005, 64–65.
- 400 Ingrid Raen kirjeet Haanpäälle 3.12. ja 12.12.1935. *Kirjeet* 2005, 159–160. Lempi Nieminen kirjeet 8.12.1935; 8.2. ja 10.6.1936 ja päiväämätön (elokuu) 1936. Konekirjoitetut suomennokset PHM, Piippola. Eivät sisälly teokseen *Kirjeet* 2005.
- 401 John Hamlin, alkuaan Jukka Hämäläinen, työskenteli kaksi vuotta ruupalpalkalla neuvostoliittolaisella autotehtaalla. Hänen mukaansa Venäjistä kirjoittaneet eivät ole saaneet käsitystä maan todellisista oloista, koska ulkomaan valutulla matkansa maksavalle vierailijalle ”näytetäänkin elämä vain kauniilta puoleltaan.” Hamlin, *Työmiehenä Venäjällä* 1934, 5. Amerikansuomalaisissa kommunistilehdissä Hamlin leimattiin huijariksi ja Suomen Ohranan agentiksi. Kero 1983, 210–212.
- 402 Kustannusliike Kirjan yhteydenotto on lähetetty Haanpään nimellä *Kirjallisuuslehdien* osoitteeseen 11.5.1936, ks. Salminen 2013, 135.
- 403 Kruhse & Uitto 2008, 51–54.
- 404 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 268.

- 405 Ilmari, *Vedenjakajan takaa* 1934, 10.
- 406 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 268; Paasilinna, ”Yksinäisyys” 1982/1984, 115–116.
- 407 ”Työväen kirjailijoilla oli eilen neuvottelukokous”, *Suomen Sosialidemokraatti* 2.6.1930, 2. Haanpää ei ollut kokouksessa läsnä, mutta hänet valittiin yhdistyksen perustamista suunnittelevaan väliaikaiseen toimikuntaan. Haanpään omat maininnat aiheesta 3.5. ja 26.5.1930. *Muistiinmerkintöjä* 1976, 146–148.
- 408 Samassa kirjeessä Erkki Valalle 12.3.1937 Haanpää toteaa, että hänen nimensä *Kirjallisuuslehdessä* on täysin tarpeeton ”siitä syystä, että en kuitenkaan voi ottaa osaa toimitustyöhön”. *Kirjeet* 2005, 182. Tämä oli vastaus Valan kirjeeseen, jossa tämä valitti, että yksi *Tulenkantajien* merkityksen vähätelijöistä on *Kirjallisuuslehti*: ”[–] johon sinä olet antanut painattaa nimesi. Minä puolestani en ota huomioon tuollaisia seikkoja, kun kerran pidän sinusta taiteilijana, mutta en halua salata Sinulta, että tuo on pahoin vahingoittanut nimeäsi.” Kirje(kopio) 3.3.1937, Armas Äikiän arkisto, Kansan arkisto (viittaa Matti Salmiselta saamaani valokopioon). Ei sisälly teokseen *Kirjeet* 2005.
- 409 Haanpää, ”Tulevaisuustendenssi kirjallisuudessa” 1933, 14–15; käsikirjoitus ”Tulevaisuustendenssi olevaa tarkoituksiperäisyyttä vastaan”, *Muistiinmerkintöjä* 1976, 231–235.
- 410 Raoul Palmgren, ”Tuntematonko Haanpää?”, *Kansan Tahto* 28.4.1957, 4.
- 411 Paasilinna 1982/1984, 120; Salminen 2013, 147–148. Mitään poliittista kiinnostusta ei ilmene myöskään siitä pitkästä listasta kirjoja, joita Haanpää luki vuosina 1945–1948 – ainoa ”alan teos” on Stalinin lyhyt elämäkerta. Ks. liite teoksessa *Hurja. Pentti Haanpään muistiinmerkinnät 1940–1945*. Toim. Matti Salminen, Helsinki, Into 2016.

VI Teikkailua rajapinnoilla

- 412 Kriitikko Toini Havu piti Pate Teikan Neuvostoliittoon lähtöä johdonmukaisuuden kannalta hätköitynä ja romaanin lopetusta sen vuoksi heikkona: ”Mutta tuntuu todennäköiseltä, että Haanpää ehkä olisi vielä jatkanut Pate Teikan tarinaa, jos *Noitaympyrällä* olisi ollut parempi onni.” Toini Havu, ”Minä kimpoan maasta”, *Helsingin Sanomat* 7.3.1957, 4. Tämä tietenkin on täysin ristiriidassa Haanpään alkuperäisen lopetuksen kanssa, mutta sitä hän Havu ei voinut tietää.
- 413 Sallamaa, *Kaksisuuntaiset silmät* 1996, 96.
- 414 Kansallisarkiston *Suomalaiset Venäjällä 1917–1964* -hankkeen tuloksista ks. Aleksii Mainio, ”Suomalaiset Stalinin vainoissa – Kriittinen katsaus kuoleman kirjantipoon”. Teoksessa *Työväki ja Neuvostoliiton vuosisata (Väki voimakas 37)* 2024, 37–74.
- 415 Sirviö, ”Rajanylityksen politiikat romaanissa *Noitaympyrä*” 2014, 321 & 327. Ks. myös Niemi, ”Kapitalismin noidankehä” 1999, 338.
- 416 *Noitaympyrä* 1964, 159.
- 417 Karkama, *Teos tekijäänsä kiittää* 1991, 105.
- 418 Kostiainen, *Loikkarit* 1988, 47. *Noitaympyrän* ”tapahtumien” ajankohtaa on pohjittanut Juhani Koivisto, joka on osoittanut, että puutavarakaupungissa Teikka lukee vuonna 1927 ilmestynyttä sanomalehteä. Koivisto, *Leipää huudamme ja kiviä annetaan* 1998, 236–237. Tämän jälkeen romaanissa mainitaan neljä talvea, joten loppujakso asetuisi näinkin laskien myöhäiskevääseen 1931.

- 419 "Huomattavia parannuksia maakuntamme autoliikenteeseen", *Lapin Kansa* 2.6.1931, 2; "Alennetut taksat. Sallan sekajunat", *Lapin Kansa* 2.7.1931, 4. Näiden lisäksi reitillä liikennöi myös postiauto. Kuolajärven kunnan nimi vaihtui Sallaksi vuonna 1936.
- 420 "Työttömyystilanne Kuolajärvellä alkaa nykyisin muodostua perin vakavaksi", *Lapin Kansa* 7.3.1931, 2.
- 421 "Kiljutakavarikoita Kuolajärvellä", *Lapin Kansa* 25.4.1931.
- 422 *Suomen taloudellinen kartta*, lehti XV:10, Kuolajärvi. Maanmittaushallitus 1927; lehti XV:11, Vuorijärvi. Maanmittaushallitus 1925.
- 423 Lapin lääni erotettiin Oulun läänistä vasta vuonna 1938. Kaikkien *Noitaympyrän* tapahtumien huomataan näin sijoittuvan Oulun lääniin, aina Lapin tuntureita myöten, vaikka paikkoja ei nimetä. Lääniin kuuluu myös Haanpään kotipaikka Piippola.
- 424 Brander, "Kuolajärvi" 1931, 52–54.
- 425 Nämä mietteet pohjautuvat rajan yli loikanneen ja takaisin palautetun kertojan tietoihin. *Uusi Aika* 23.6.1931, 1 & 4.
- 426 *Lapin Kansa* 6.6.1931, 2.
- 427 "Kuolajärven rajaloikkaarit tuomittu. Saivat 300–600 markan sakkoja", *Lapin Kansa* 24.01.1931, 3.
- 428 Krogerus-Ritoniemi, *Kuolajärven (Sallan) pitäjän historia* 1930, 36.
- 429 Brander 1931, 43.
- 430 em. Pitäjistä kaikkein huonoimmalle sijalle kirjoittaja asettaa Kuopion läänin Rautavaaran.
- 431 Vuoteen 1917 mennessä Kuolajärvellä myytyjä tiloja oli yhtiöiden ja kauppiaiden hallussa 37 kappaletta. Heinänen, *Sallan historia* 1993, 162.
- 432 Heinänen 1993, 160.
- 433 em., 182.
- 434 em., 183–185.
- 435 em., 190–191.
- 436 em., 290–296. Laskikapinasta ja SKP:n maanalaisesta toiminnasta Kuolajärvellä tarkemmin ks. Aatsinki, *Tukkiliikkeestä kommunismiin* 2008, 241–262.
- 437 Kostiainen, *Loikkaarit* 1988, 58; luku pohjautuu Irmeli Kasvisen opinnäytteeseen. Tilanne oli paha etenkin kesällä 1932. "Kuolajärven rajakylistä Venäjälle muuttoa jatkuu huolestuttavassa laajuudessa. Esim. Tuutikylän asukasmäärästä jo yli kolmannes mennyt. – Syynä muuttoon ankara puute", *Rovaniemi* 12.7.1932, 2.
- 438 Heinänen 1993, 299–303.
- 439 Kostiainen 1988, 31–42.
- 440 Nevalainen, *Punaisen myrskyn suomalaiset* 2002, 268.
- 441 Nevalainen 2002, 268. Sanomalehtien uutisointia: "Savukoskelainen rajaloikkaari myös vekselinväärentäjä", *Lapin Kansa* 18.4.1931, 2; "Työttömyys ei ole ainoa syy haluun Venäjälle. Seikkailunhalu ja muutkin seikat houkuttelevat uhkayritykseen", *Warkauden Lehti* 13.8.1932, 4.
- 442 Nevalainen 2002, 276. Saapuneiden lopullinen luku oli kaksinkertainen. Lähtijöiden värväyksestä Yhdysvalloissa ja Kanadassa ks. Kero, *Neuvosto-Karjalaa rakentamassa* 1983, 53–76.

- 443 Nevalainen 2002, 282. Kyseessä oli ohimenevä vaihe, eikä suurimmalla osalla Neuvostoliittoon menneistä ollut paluuhaluista huolimatta mahdollisuutta pois-pääsyyn.
- 444 ”Rajaloikkareita tuomittu Kemijärven käräjillä”, *Lapin Kansa* 24.9.1931, 3.
- 445 ”Pohjois-suomalaisia rajaloikkareita palautettu takaisin Suomen puolelle”, *Lapin Kansa* 19.11.1931, 3.
- 446 Nevalainen ilmoittaa vuosina 1930–1933 palanneiden laittomien rajanylittäjien kokonaismääräksi lähes 1 500. Nevalainen 2002, 282.
- 447 Ks. Nevalainen, *Viskoi kuin Luoja kerjäläistä* 1999, 31–32; 1930-luvusta 77–81.
- 448 *Lapin Kansa* 18.8.1931, 3.
- 449 ”Kuolajärven Kurtille saapunut rajaloikkari. Mies sanoo olevansa pietarilainen rakennusmestari”, *Lapin Kansa* 20.8.1931, 2.
- 450 Kuolajärven alueella rajan ylitti myös kansainvälistä huomiota saanut perhe, joka julkaisi kokemuksistaan kirjat Tatjana Tšernavin, *Pako Neuvosto-Venäjäältä*, Otava 1934; Vladimir V. Tšernavin, *Puhun äänettömien puolesta*, Karisto 1936.
- 451 Kotimaahan palanneen puuseppä Tuomas Kastisen kuvaus pidätyksestä, kuulusteluista ja vankilaloista. *Kansan Voima* 15.1.1931, 3.
- 452 Rajaloikkareiden ja viinan valmistajien ja myyjien tuomiot Kemijärven käräjillä. *Lapin Kansa* 24.9.1931, 3. Rangaistusten pienuus oli pantu merkille Sisäasiainministeriössä, joka huomautti asiasta maaherroille. ”Rajaloikkari rangaistukseen”, *Helsingin Sanomat* 12.9.1931, 4.
- 453 Salon-Jyrki, ”Kuusamon rajaloikkareista”, *Helsingin Sanomat* 1.12.1931, 7. Kirjoittaja viittaa lokakuun lopussa palautettuun 19 hengen ryhmään, ks. ”Rajaloikkareita palautetaan yhä Venäjän puolelta”, *Kaiku* 31.10.1931, 10.
- 454 *Kansan Voima*, 15.1.1931, 3.
- 455 *Uusi Aika*, 23.6.1931, 1 & 4. Viranomaisten taholta toivottiin nimenomaan sosiaali-demokraattisen lehdistön julkaisevan loikkaamista hillitseviä juttuja. Kostiainen 1988, 48–49.
- 456 Nevalainen 2002, 303.
- 457 Rajan ylitys 17.3.1932, palautus 23.7.1932. KA, Valpo I, Henkilömapit, H:14347.
- 458 Junkkari, *Kestilä ennen meitä* 2023, 410–412. Tattari oli naimisissa, vaimo jäi Kestilään. Myymäläapulaisen nimen ja kohtalon (”päällään olleet vaatteet kuluivat risaisiksi ja lopulta hän heitti henkensä”) iäkäs muistelija on IKL:n kannattajana tunnetun ja kansakoulun johtokuntaan kuuluneen Kestilän kirkkoherran tytär, joka oli tapahtumien aikaan kuusivuotias. Tarinan käännteitä sopii epäillä, esimerkiksi Tattarin täpärää pakomatkaa takaisin kotimaahan keskellä puna-armeijan sotilaspartion tulitusta, sillä tosiasiaa neuvostoliittolaiset rajavartijat luovuttivat hänet suomalaisille kollegoilleen Hirsylässä. Tattarin mukaan lähtenyt nainen saattoi olla vuonna 1908 syntynyt Sirkka Siippainen, jonka tiedetään loikanneen 1932 ja saaneen Neuvostoliitossa viisi vuotta myöhemmin vankeustuomion. *Kohdalona Neuvostoliitto*-tietokanta, Kansallisarkisto.
- 459 ”Kommunistiset kansakoulunopettajat. Opettaja Tattarin asiassa toimitetaan tutkimus”, *Helsingin Sanomat* 3.9.1930, 3.
- 460 KA, Valpo I, Henkilömapit, H:14347, kortti.
- 461 KA, Valpo I, alaosastojen pääosastolle lähettämät pöytäkirjat, akp 706/32.
- 462 KA, Valpo I, Henkilömapit, H:14347, Rikosrekisteri-ilmoitus 30.5.1945.
- 463 *Muistiinmerkintöjä* 1976, 216.

- 464 Tauno Tattari (1907–1936) oli urheilutoimittaja, jonka kontribuutiot lehdissä poikkesivat tavanomaisesta. *Tulenkantajissa* hän julkaisi vuonna 1935 laajan artikkelin ”Jumalanpilkkä. Miksi se käsitetään ja mitä se tosiasia on” ja *Kirjallisuuslehdessä* samana vuonna artikkelin ”Volapükistä Occidentaliin. Kansainvälisen kielen kehityksestä”. Ennen menehtymistä tuberkuloosiin hän toimi elokuvakäsikirjoittajana. Viljo Tattaria (1898–1946) EK tarkkaili Suomeen paluun jälkeenkin, mutta kirjasi vain käynnin Helsingissä 1936 *Tulenkantajien* johtomiesten puheilla ja toisena keskustelun kommunistien Mauri Ryömän ja Cay Sundströmin kanssa. Sodan jälkeen Tattari ehti ennen kuolemaansa työskennellä noin vuoden punaisen Valpon Kotkan osastolla. KA, Valpo I, Henkilömapit H:14347. Tattarit eivät ymmärtääkseni olleet Moskovassa toimineen kommunistin Väinö Tattarin lähisukua.
- 465 *Noitaympyrä* 1964, 159.
- 466 Kohta, jossa puhutaan sanomalehdistä, on loppuratkaisun muokkaamiseen liittyvä lisäys. *Noitaympyrä* 1964, 152. Pason punikkiveli, em., 63–64.
- 467 ”Rajaloikkareita”, *Kainuun Sanomat* 17.3.1931, 3.
- 468 *Noitaympyrä* 1964, 20. Tässä Haanpää on realisti, sillä ammatillisesti järjestäytyneitä työläisiä ei metsätöissä juuri ollut, eikä edes sellaisesta puhumista katsottu hyvällä. Hako, Huhtanen & Nieminen, *Jako kahteen. Työmiehen 20-luku* 1975, 36–37.
- 469 Niemi, ”Epäilijän maailmankatsomus” 1985, 164; Karonen, *Haanpään elämä* 1985, 93 et passim.
- 470 Sallamaa, *Kaksisuuntaiset silmät* 1996, 96. Tätä ajatusta puoltava kohta romaanissa on Paten kylmän talviyön hiihdossa esiin nouseva miete uuden sukupolven yhteistuotannosta: ”Jos kerran voitiin yhteistuumiin ravita henki, niin kuinka paljon enemmän liha. Ei mitään rikkaiden lapsia, eikä köyhäin kakaroita. Jos köyhdyttiin, olisi köyhyys yhteinen. [– –] Oliko tämä suuri ajatus, eli oliko se vain houre, joka nälkäisen miehen aivoissa näytti oikealta ja kauniilta?” *Noitaympyrä* 1964, 112–113.
- 471 P. Hansen, ”Odotetaan suurta kirjailijaa”, *Kirjallisuuslehti* 7–8/1934, 196; Palmgren, *Kapinalliset kynät II* 1984, 68.
- 472 Kostiainen, *Loikkaarit* 1987, 54–55; Hirvelä, ”Suomalaiset siirtolaisopiskelijat Leningradissa 1922–1936” 2024, 327–328.
- 473 Vaara, *Punainen Uhtua* 2024, 248.
- 474 Mantere, ”Pentti Haanpää i ego roman Zakoldovannyi krug” 1961, 153.
- 475 *Noitaympyrä* 1964, 7.

VII Puusukset

- 476 SKS, Pentti Haanpään arkisto, Muistikirjat, Kuori 43, 17.V.35–8.X.35, sivut 77–88 ja numeroimattomat irtolehdet, 12 sivua.
- 477 Haanpää, ”Kilpailulle”, *Vanha voiman mies* 1995, 124–133, sekä Karosen lyhyt kommentti 220.
- 478 Pentti Haanpää, ”Kilpalatuja”, *TUL:n vuosikirja 1935*, 33–39. TUL:lle päätyy myös seuraavan muistikirjan 10.10.1935 aloittava sotilasnovelli, joka myöhemmin sulautuu osaksi *Vääpeli Sadon tapaus* -romaanina. Pentti Haanpää, ”Asentoa”, *TUL:n Joulukuu 1935*, 24–25 & 54.
- 479 Salminen 2013, 82.

- 480 Novellissa päähenkilö yksilöidään ainoastaan etunimellä, mutta yhdessä kohdin Haanpää on kirjoittanut Pate Teikka ja viivannut sitten sukunimen yli. SKS, Haanpää, Muistikirjat, 17.V.35–8.X.35, numeroimaton irtolehti 7.
- 481 Haanpää julkaisi yhden romaanikäsitkirjoitukseen lisätyn osan novellimuodossa loppuvuonna 1932, mutta muita osia vasta vuonna 1937, ks. Salminen 2013, 81–82.
- 482 *Noitaympyrä* 1964, 27–28.
- 483 em., 110.
- 484 Haanpää, ”Viisikymmentä kilometriä” 1976.
- 485 ”Kilpalatuja” 1935, 34.
- 486 em., 36.
- 487 em., 34.
- 488 em., 36–37.
- 489 *Noitaympyrä* 1964, 81.
- 490 ”Kilpalatuja” 1935, 37.
- 491 em.
- 492 em., 38. Lainaus Matt. 18:18.
- 493 em., 39.
- 494 em.
- 495 em. Ilmaisut ”tapattiin” ja ”tappaamme” saattavat olla latojan virheitä, sillä käsitkirjoituksessa Haanpää puhuu vain ”toppaamisesta”.
- 496 Ks. edellä s. 129 Raoul Palmgren ja Kari Sallamaa. Haanpää tekee tekstinsä olennaisimmat muokkaukset juuri tähän lopetukseen. Alkuperäisestä versiosta puuttuvat sanat ”ja me tappaamme kunnes olemme tarpeeksi valmenneet, kunnes joukkueella on kuten yksi ainoa selkäruoto”, vrt. Haanpää, ”Kilpailulle” 1995, 133.
- 497 Lempinen, ”Pentti Haanpää ja hänen romaaninsa ’Noitaympyrä’” 1959, 110.
- 498 *Noitaympyrä* 1964, 22.
- 499 em., 52.
- 500 em., 47.

Lähteet ja kirjallisuus

Arkistolähteet

KA = Kansallisarkisto, Helsinki

Valtiollisen poliisin I arkisto

Henkilömapit

Jarno Pennanen A:2647

Viljo Tattari H:14347

Erkki Vala 3608

Alaosastojen pääosastolle lähettämät pöytäkirjat

Alaosastojen kuulustelupöytäkirjat 661–780 (1932)

AKP 706, Viljo Tattari

WSOY:n arkisto

Kirjailijakirjeenvaihto

Haanpää, Pentti 1925–1944

SKS = Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran arkisto, Helsinki

Kirjallisuuden ja kulttuurihistorian kokoelma

Pentti Haanpään arkisto

Muistikirjat:

Leuhka (1925), käsin kirjoitettu käsikirjoitus

Noitaympyrä (1931), käsin kirjoitettu käsikirjoitus

Kilpailulle (1935), käsin kirjoitettu käsikirjoitus

Kotelo 1:

Noitaympyrä (1931–1932), konekirjoitettu käsikirjoitus

PHM = Pentti Haanpään museo, Piippolan kirjasto, Siikalatva

Käsikirjoitukset, yhteissidos.

Elämäntarina ja tuhat tarinaa elon someroiselta valtatieltä, Hengen lähtö, Huhtikuinen yö, Tilanomistajan aamu (1925), käsin kirjoitettu erilaisille papereille

Käsikirjoitukset, kuori 12.

Noitaympyrä (1931–1932), konekirjoitetut sivut 132–133 käsinkirjoitetuin lisäyksin.

(Digitoituna <https://digi.kirjastot.fi/items/show/125331>)

Painetut lähteet

- Bourke-White, Margaret 1963: *Portrait of Myself*. New York, Simon and Schuster.
- Brander, U. 1931: Kuolajärvi. Teoksessa *Suomen matkailijayhdistyksen vuosikirja 1931*. Helsinki, 42–55.
- Ehrenburg, Ilja 1978: *Toinen päivä*. Suomentanut Ulla-Liisa Heino. Espoo, Weilin+Göös.
- Federley, Harry 1927: Degeneratiovaara ja sen ehkäiseminen steriloinnin avulla II. – *Suomen Punainen Risti* 4/1927, 43–48.
- Gladkov, Fedor 1928: *Sementti*. [Suomentajaa ei mainita.] Helsinki, Työväen kirjallisuuden edistämisyhdistys.
- Gorkogo, M. – Averbaha, L. L. – Firina, S. G. (toim.) 1934: *Belomorsko-Baltijski Kanal imeni Stalina. Istorija stroitelstva*. Moskva, Istorija fabriki i zavodov.
- Hagsten, Allan 1935: Neuvostovenäläinen kirjallisuus. – *Tulenkantajat* 1/1935, 7–8; 2/1935, 4; 5/1935, 7; 7/1935, 7; 14/1935, 7–8; 17/1935, 7.
- Haanpää, Pentti 1926: Leuhka. – *Suomen Kuvalehti* 6/1926, 194–195.
- Haanpää, Pentti 1928: Missä arvossa on kirjallisuus tukkityömailla? – *Opinto-toveri* 2/1928, 20–21.
- Haanpää, Pentti 1930: Puolimiljoonaa puunrunkoa. *Karavaani*. Kansanvalta, Helsinki, 50–52.
- Haanpää, Pentti 1933: Tulevaisuustendenssi kirjallisuudessa. – *Suomen Sosialidemokraatti* 30.4.1933, 14–15.
- Haanpää, Pentti 1935: Kilpalatuja. *TUL:n vuosikirja 1935*. Helsinki, Työväen urheiluliitto, 33–39.
- Haanpää, Pentti 1947: Eräs helsinkiläisromaani. Teoksessa *Meistä tuli kirjailijoita*. Jyväskylä, Gummerus, 29–31.
- Haanpää, Pentti 1964: *Noitaympyrä*. Otava, Helsinki.
- Haanpää, Pentti 1966: *Kenttä ja kasarmi*. Otava, Helsinki.
- Haanpää, Pentti 1976a: *Muistiinmerkintöjä vuosilta 1925–1939*. Helsinki, Otava.
- Haanpää, Pentti 1976b: Viisikymmentä kilometriä. *Teokset* 3. Helsinki, Otava, 211–217.
- Haanpää, Pentti 1989: *Kootut teokset I*. Kolmas painos. Helsinki, Otava.
- Haanpää, Pentti 1995: Kilpailulle. *Vanha voiman mies. Novelleja ja kirjoituksia*. Toimittanut Vesa Karonen. Helsinki, Otava, 124–133.
- Haanpää, Pentti 2005: *Kirjeet*. Toimittaneet Vesa Karonen ja Esko Viirret. Helsinki, Otava.
- Haanpää, Pentti 2014: *Eräs avioliitto ja muita kadonneita juttuja*. Toimittanut Matti Salminen. Helsinki, Into.
- Hamlin, John 1934: *Työmiehenä Venäjällä*. Porvoo–Helsinki, WSOY.
- Ilmari, Erkki 1934: *Vedenjakajan takaa*. Jyväskylä, Gummerus.
- Ilmari, Erkki 1935: *Kaukopää*. *Teollisuusromaani*. Jyväskylä, Gummerus.

- Ilmari, Erkki 1946: Kirje. Teoksessa *Me kerromme itsestämme. Kirjailijoiden yhteisjulkaisu*. Helsinki, Otava, 57–61.
- Kataja, Väinö 1914: *Koskenlaskijan morsian*. Hämeenlinna, Arvi A. Karisto.
- Knickerbocker, H. R. 1931: *Neuvostoliiton viisivuotissuunnitelma*. Suomentanut Eino Palola. Helsinki, Kustannusosakeyhtiö Minerva.
- Koskimaa, Juho 1922: *Kreetan harha-askel*. Helsinki, Otava.
- Kämppeämännän opas* 1965: Toinen, uudistettu painos. Helsinki, Metsämies-ten säätiö.
- Lainio, Jussi 1935: *Pohjolan elinkautisia*. Helsinki, WSOY.
- Lehtimäki, Konrad 1915: *Kuolema*. Helsinki, Otava.
- Linnankoski, Johannes 1905: *Laulu tulipunaisesta kukasta*. Porvoo, WSOY.
- Mukka, Timo K. 1968: *Ja kesän heinä kuolee*. Jyväskylä, Gummerus.
- Mukka, Timo K. 2010: Nimeämätön savottaromaani. Teoksessa Lahtinen, Toni (toim.), *Näin hetki sitten ketun. Runoja, proosaa ja muita kirjoituksia 1960–1971*. Helsinki, WSOY, 43–126.
- Paavolainen, Olavi 1925: Novelleja. – *Helsingin Sanomat* 18.12.1925, 10.
- Paavolainen, Olavi 1932: *Suursiivous eli kirjallisessa lasten kamarissa*. Jyväskylä, Gummerus.
- Pekkanen, Toivo 1930: *Tientekijät*. Helsinki, Otava.
- Pekkanen, Toivo 1932: *Tehtaan varjossa*. Porvoo–Helsinki, WSOY.
- Pekkanen, Toivo 1944: Realismia ja romantiikkaa. – *Suomalainen Suomi* 4/1944, 207–208.
- [Pennanen, Jarno] Jep 1934: Pieniä matkakuvia. – *Kirjallisuuslehti* 9–10/1934, 279–284.
- Pennanen, Jarno 1965: Minun 30-lukuni. Teoksessa Havu, Toini (toim.), *Ilon ajan aatteen vuodet*. Hämeenlinna, Arvi A. Karisto, 94–107.
- Pennanen, Jarno 1970: *Tervetultua tervemenoa. Jarnon saaga I–II*. Porvoo–Helsinki, WSOY.
- Pälsi, Sakari 1923: *Tukkimetsistä ja uittopuroilta*. Helsinki, Otava.
- Rauanheimo, Reino 1944a: *Hangas. Romaani suomalaisesta suurteollisuudesta*. Porvoo–Helsinki, WSOY.
- Rauanheimo, Reino 1944b: *Reino Rauanheimo*. Teoksessa *Aleksis Kivistä Olavi Siippaseen: Suomalaisten kirjailijoiden elämäkertoja*. Porvoo, WSOY, 585–591.
- Sariola, Sakari 1954: *Lappi ja väkijuomat*. Helsinki, Väkijuomakysymyksen tutkimussäätiö.
- Sederholm, J. J. 1915: *Työn tiede*. Suomentanut Jalmari Kekkonen. Porvoo, WSOY.
- Sohlman, S. A. 1932: *Venäjä kilpailijanamme metsäalalla*. Helsinki, [Keskusmet-säseura Tapio].
- Sozialistische Realismuskonzeptionen* 1974: *Dokumente zum I. Allunionskongreß der Sowjetschriftsteller*. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Tuominen, Arvo 1956: *Kremlin kellot*. Helsinki, Tammi.

Wadenström, Erkki 1927a: Kuka on Pentti Haanpää? – *Kansan Kuvalehti* 25.11.1927, 11–12.

Wadenström, Erkki 1927b: Miten Pentti Haanpää löydettiin. – *Uusi Suomi*, Sunnuntailiite 13.11.1927, 30.

Muut sanoma- ja aikakauslehtiartikkelit on mainittu viitteissä.

Kirjallisuus

Aatsinki, Ulla 2008: *Tukkiliikkeestä kommunismiin. Lapin työväenliikkeen radikalisoituminen ennen ja jälkeen 1918*. Tampere, Tampere University Press.

Ahonen, Albin 1947: Virheetön boheemi. Teoksessa Sorjonen, K. – Rekola, V. (toim.), *Meistä tuli kirjailijoita*. Jyväskylä, Gummerus.

Ahvenainen, Jorma 1984: *Suomen sahateollisuuden historia*. Helsinki, WSOY.

Ahvenainen, Jorma 1992: *Enso-Gutzeit Oy 1872–1992, osa II 1924–1992*. Jyväskylä, Enso-Gutzeit.

Autio, Sari 2002: *Suunnitelmatalous Neuvosto-Karjalassa 1928–1941*. Helsinki, SKS.

Bagh, Peter von 1975: Pentti Haanpää ja elokuva. – *Filmihullu* 5/1975, 4–12.

Baron, Nick 2007: *Soviet Karelia. Politics, planning and terror in Stalin's Russia, 1920–1939*. Oxon, Routledge.

Clark, Katerina 1978: Little Heroes and Big Deeds: Literature Responds to the First Five-Year Plan. Teoksessa Fitzpatrick, Sheila (toim.), *Cultural Revolution in Russia 1928–1931*. Bloomington, Indiana University Press, 189–206.

Clark, Katerina 1981: *The Soviet Novel. History as Ritual*. Chicago, The Chicago University Press.

Dobrenko, Evgeny 2007: *Political Economy of Socialist Realism*. Kääntänyt Jesse M. Savage. New Haven, Yale University Press.

Draskoczy, Julie 2014: *Belomor. Criminality and Creativity in Stalin's Gulag*. Brighton, MA, Academic Studies Press.

Eichenbaum, Boris 2001: Miten Gogolin *Päälystakki* on tehty. Teoksessa Pesonen, Pekka – Suni, Timo (toim.), *Venäläinen formalismi. Antologia*. Suomentanut Timo Suni. Helsinki, SKS, 109–131.

Erho, Elsa 1967: Pentti Haanpään ”ilmaisuraivo”. – *Sananjalka. Suomen kielen vuosikirja* 9, 214–232.

Freeman, Joshua B. 2018: *Behemoth. A History of the Factory and the Making of the Modern World*. New York, W. W. Norton & Company.

Gallagher, Catherine 2006: The Industrial Novel. Teoksessa *The Oxford Encyclopedia of British Literature*, Vol. 3. Oxford, Oxford University Press, 100–103.

- Gier, Erik de 2023: *Documentary Industrial Novels and Sociology of Work in the Twentieth Century. The United States, the Soviet Union and Western Europe*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Hakamies, Pekka 2007: Neuvosto-Karjalan nykyaikaistaminen 1920- ja 1930-luvuilla. *Unelma uudesta Karjalasta*. Helsinki, SKS, 10–30.
- Hako, Matti – Huhtanen, Heimo – Nieminen, Matti (toim.) 1975: *Jako kahteen. Työmiehen 20-luku*. Helsinki, Tammi.
- Heinänen, Hannu 1993: *Sallan historia*. Salla, Sallan kunta ja seurakunta.
- Hirvelä, Jesse 2024: Suomalaiset siirtolaisopiskelijat Leningradissa 1922–1936. Teoksessa Kaihovirta, Matias – Laakkonen, Anna – Pitkänen, Silja (toim.), *Työväki ja Neuvostoliiton vuosisata*. Väki Voimakas 37. Helsinki, Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura, 319–349.
- Holtari, Timo – Laaksonen, Pekka – Vento, Urpo (toim.) 1970: *Jätkät sen kun porskuttaa*. Helsinki, Weilin+Göös.
- Hoving, Victor 1961: *Enso-Gutzeit Osakeyhtiö 1872–1958, II*. Helsinki, Otava.
- Huovinen, Pentti 1957: Haanpää ja Matson. – *Suomalainen Suomi* 25, 236–237.
- Huovinen, Pentti 1958: Kirjailijaelon karvas ihanuus. – *Suomalainen Suomi* 26, 77–81.
- Häggman, Kai 2006: *Metsän tasavalta. Suomalainen metsäteollisuus politiikan ja markkinoiden ristiaallokossa 1920–1939*. Helsinki, SKS.
- Immonen, Kari 1987: *Ryssästä saa puhua ... Neuvostoliitto suomalaisessa julkisuudessa ja kirjat julkisuuden muotona 1918–39*. Helsinki, Otava.
- Junkkari, Tuomo 2023: *Kestilä ennen meitä*. Helsinki, omakustanne.
- Kalemaa, Kalevi 1989: *Elvi Sinervo. Vuorellenusija*. Helsinki, SKS.
- Kalleinen, Lassi 1978: *Pentti Haanpään Noitaympyrä-romaanin kompositio*. Kirjallisuuden pro gradu -tutkielma, Oulun yliopisto.
- Kangaspuro, Markku 2000: *Neuvosto-Karjalan taistelu itsehallinnosta. Nationalismi ja suomalaiset punaiset Neuvostoliiton vallankäytösää 1920–1939*. Helsinki, SKS.
- Karkama, Pertti 1971/2017: Pentti Haanpään *Noitaympyrä*. Yksilö talousjärjestelmän noitaympyrässä. *Kirjailijat maailmassa – maailma kirjoissa*. Seinäjoki, Bookcover, 235–244.
- Karkama, Pertti 1979: *Sanataiteen suhde todellisuuteen*. Oulu, Pohjoinen.
- Karkama, Pertti 1991: *Teos tekijäänsä kiittää. Kirjallisuuden teoriaa*. Helsinki, SKS.
- Karonen, Vesa 1985: *Haanpään elämä*. Helsinki, SKS.
- Karonen, Vesa 1994: Johdanto. Teoksessa Haanpää, Pentti, *Noitaympyrä*. Helsinki, SKS, vii–xviii.
- Karonen, Vesa 2004: Haanpää, Pentti (1905–1955) kirjailija. *Kansallisbiografia* 3. Helsinki, SKS, 399–401.
- Karonen, Vesa 2013: Sosialismia Amerikasta, juttuja Piippolasta. – *Helsingin Sanomat* 15.9.2013, C 20.

- Kauppinen, Eino 1956: Tuntematon Pentti Haanpää, esipuhe teokseen Pentti Haanpää, *Kairanmaa. Jälkeenjääneitä juttuja*. Teokset I. Helsinki, Otava.
- Kauppinen, Eino 1966: *Pentti Haanpää 1. Nuori Pentti Haanpää 1905–1930*. Helsinki, Otava.
- Kero, Reino 1983: *Neuvosto-Karjalaa rakentamassa. Pohjois-Amerikan suomalaiset tekniikan tuojina 1930-luvun Neuvosto-Karjalassa*. Historiallisia tutkimuksia 122. Helsinki, SHS.
- Kinnunen, Aarne 1982: *Haanpään pitkät varjot. Pentti Haanpään kertomateksteistä*. Helsinki, Otava.
- Kirstinä, Leena 1988: Toisen puhetta. Pentti Haanpään Renki ja hevonen. *Halkeamia. Tutkielmia lukijasta tekstin rakenteesta*. Helsinki, SKS, 29–44.
- Knaapila, Esko 2012: *Ylen kavala ja taitava kamppauksessaan maailmaa ja ihmisiä vastaan*. Kirjallisuuden väitöskirja, Jyväskylän yliopisto.
- Koivisto, Hannele 2024: *Joukkosielu vai individualisti? Vasemmistoölymystön identiteettiprosessit Suomessa 1930-luvun alusta 1950-luvun loppuun*. Helsinki, Työväen historian ja perinteen tutkimuksen seura.
- Koivisto, Juhani 1998: *Leipää huudamme ja kiviä annetaan. Pentti Haanpään 30-luvun teosten kytkentöjä aikansa diskursseihin, todellisuuteen ja Raamattuun*. Helsinki, SKS.
- Koskimies, Rafael 1949: *Elävä kansalliskirjallisuus. Suomalaisen hengen vaiheita 1860–1940*, III. Helsinki, Otava.
- Kostiainen, Auvo 1987: *Loikkaarit. Suuren lamakauden laitton siirtolaisuus Neuvostoliittoon*. Helsinki, Otava.
- Krekola, Joni 2006: *Stalinismin lyhyt kurssi. Suomalaiset Moskovan Lenin-kouluissa 1926–1938*. Helsinki, SKS.
- Krogerus-Ritoniemi, W. J. G. 1930: *Kuolajärven (Sallan) pitäjän historia*. Helsinki, T. A. Sahalan Kirjapaino.
- Kruhse, Pauli – Uitto, Antero 2008: *Suomea rajan takana 1918–1944. Suomenkielisen neuvostokirjallisuuden historia ja bibliografia*. Helsinki, BTJ.
- Laaksonen, Pekka 1999: *Kotimailla*. Toimittaneet Seppo Knuuttilla, Ulla Piela ja Senni Timonen. Helsinki, SKS.
- Laitinen, Kai 1965a: Pentti Haanpää. *Suomen kirjallisuus 5*. Helsinki, SKS, 385–408.
- Laitinen, Kai 1965b: Tulenkantajia ja aikalaisia. Reino Rauanheimo. *Suomen kirjallisuus 5*. Helsinki, SKS, 467–468.
- Lebedeva, Natalia – Rentola, Kimmo – Saarela, Tauno (toim.) 2002: *”Rakas toveri Stalin!” Komintern ja Suomi*. Helsinki, Edita.
- Lehtola, Veli-Pekka 1997: *Rajamaan identiteetti*. Helsinki, SKS.
- Leikola, Matti 2012: Pentti Haanpään *Noitaympyrä* – metsätalouden analyysi 1930-luvulta. Teoksessa Partanen, Jouni (toim.), *Vuosilusto 9, Metsien miehiä ja naisia*. Punkaharju, Luston tuki ry., 97–103.
- Leikola, Matti 2013: *Savotoilta ja uittopuroilta*. Helsinki, Metsäkustannus.

- Lempinen, Einari 1959: Pentti Haanpää ja hänen romaaninsa ”Noitaympyrä”. – *Punalippu* 3/1959, 105–112.
- Lilja, Pekka 1988: *Kaunis ja ruma Noitaympyrässä. Pentti Haanpään estetiikkaa*. Jyväskylä Studies in the Arts 30, Jyväskylän yliopisto.
- Mantere, A. 1961: Pentti Haanpää i ego roman ”Zakoldovannyi krug”. Teoksessa Haanpää, Pentti, *Zakoldovannyi krug*. Petrozavodsk, Gosudarstvennoe izdatelstvo Karelskoi ASSR, 151–153.
- Matinlompolo, Unto 2009: Kollin oppivuodet – poikanen ja pähteet. Teoksessa Orjasniemi, Tarja – Tiuraniemi, Olli (toim.), *Rajua, rujoa ja raitista. Alkoholien käyttö Lapissa*. Rovaniemi, Lapin yliopistokustannus, 299–308.
- Matson, Alex 1957/1969: Sosiaalista realismia. *Mielikuvituksen todellisuus. Esseitä ja arvosteluja 1951–1963*. Helsinki, Otava.
- Mauranen, Erkki – Niemi, Erkki – Varho, Esko 1993: Puu pääosassa – piirteitä 1930-luvun teollisuuselokuvasta. Teoksessa Katainen, Elina (toim.), *Kotomaan koko kuva. Kirjoituksia elokuvasta ja 1930-luvun sosiaalhistoriasta*. Historiallinen Arkisto 100. Helsinki, Suomen Historiallinen Seura, 126–161.
- Mattila, Markku 1999: *Kansamme parhaaksi. Rotuhygieniä Suomessa vuoden 1935 sterilointilakiin asti*. Helsinki, Suomen historiallinen seura.
- McCauley, Karen A. 1998: Production Literature and the Industrial Imagination. – *The Slavic and East European Journal*, Vol 42, N:o 3 (Autumn 1998), 444–466.
- Meri, Veijo 1971/1986: Pentti Haanpään henkinen kehittyneisyys, *Julma prinsessa ja kosijat*. *Esseet 1961–1986*. Helsinki, Otava, 159–175.
- Mieskonen, Matti 2020: *Kirjallisuuteen kietoutunut käsite. Tulenkantajien historiallisen rakentuminen 1924–1987*. Turun yliopiston julkaisuja C 493.
- Nevalainen, Pekka 1999: *Viskoi kuin Luoja kerjäläistä. Venäjän pakolaiset Suomessa 1917–1939*. Helsinki, SKS.
- Nevalainen, Pekka 2002: *Punaisen myrskyn suomalaiset. Suomalaisten paot ja paluumuutot idästä 1917–1939*. Helsinki, SKS.
- Nicholas, Mary A. 2010: *Writers at Work. Russian Production Novels and the Construction of Soviet Culture*. Lewisburg, Bucknell University Press.
- Niemi, Juhani 1982: Tutkijan palvelus kirjailijalle. Aito, alkuperäinen Haanpää kunniaansa. – *Helsingin Sanomat* 31.12.1982, 21.
- Niemi, Juhani 1985: Epäilijän maailmankatsomus. Pentti Haanpään *Noitaympyrä* marxilaisessa viitekehyksessä, *Hiidenkiven arvoitus. Esseitä ja tutkielmia kirjallisuudesta*. Hämeenlinna, Karisto 162–175.
- Niemi, Juhani 1999: Kapitalismin noidankehä. Teoksessa Rojola, Lea (toim.), *Järkiuskosta vaistojen kapinaan. Suomen kirjallisuushistoria 2*. Helsinki, SKS, 337–338.
- Niskanen, Aino 2005: *Väinö Vähäkallio ja hänen toimistonsa. Arkkitehdin elämäntyö ja verkostot*. Helsinki, Teknillinen korkeakoulu.

- Paasilinna, Erno 1982/1984: *Yksinäisyys, Yksinäisyys ja uhma*. Helsinki, Otava, 211–226.
- Pakkanen, Esko – Leikola, Matti 2010: *Metsää, puuta ja kovaa työtä*. Helsinki, Metsäkustannus.
- Palmgren, Marja-Leena 1986: *Johdatus kirjallisuustieteeseen*. Porvoo–Helsinki–Juva, WSOY.
- Palmgren, Raoul 1983: *Kapinalliset kynät. Itsenäisyysajan työväenliikkeen kaunokirjallisuus I*. Porvoo, WSOY.
- Palmgren, Raoul 1984: *Kapinalliset kynät. Itsenäisyysajan työväenliikkeen kaunokirjallisuus II*. Porvoo, WSOY.
- Palmgren, Raoul 1989: *Kaupunki ja tekniikka Suomen kirjallisuudessa*, Helsinki, SKS.
- Perttula, Irma 2010: *Groteski suomalaisessa kirjallisuudessa. Neljä tapaustutkimusta*. Helsinki, SKS.
- Puro, Maija 1996: ”Olihan niitä sen aikuisillakin jätkillä ystäviä...” *Agraariprostitutio Lapin metsätyömiesten kertomana*. Folkloristiikan pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- Pöysy, Jyrki 1997: *Jätjän synty*. Helsinki, SKS.
- Reiterä, Terhi 2012: ”Kämppäemäntä, olet alituisen tarkastelun ja ’silmääläpidon’ kohteena!” Teoksessa Partanen, Jouni (toim.), *Vuosilusto 9, Metsien miehiä ja naisia*. Punkaharju, Luston tuki ry., 7–20.
- Rose, Jill 2017: *A Case of Canonical Limbo. Idealist and Materialist Interplay in Marietta Shaginian’s Hydrocentral*. Väitöskirja. New York, Columbia University.
- Ruder, Cynthia A. 1998: *Making History for Stalin. The Story of the Belomor Canal*. Gainesville, University of Florida Press.
- Sallamaa, Kari 1983: Herrojen Haanpää. Uusin luku. – *Tiedonantaja* 12.4.1983, 15.
- Sallamaa, Kari 1996: *Kaksisuuntaiset silmät. Esseitä Pentti Haanpäästä*. Oulu, Pohjoinen.
- Sallamaa, Kari 2010: Pentti Haanpää ja rajanylitysten sankarit. Teoksessa Carlson, Sinikka – Huhtala, Liisi – Karkulehto, Sanna – Leppihalme, Ilmari – Märsynaho, Jaana (toim.), *Pohjois-Suomen kirjallisuushistoria*. Helsinki, SKS, 62–66.
- Salmi, Hannu 2016: Korpikuusen kyyneleet ja itsenäisyyden alkutaival. Teoksessa Kaartinen, Marjo – Salmi, Hannu – Tuominen, Marja (toim.), *Maamme. Itsenäisen Suomen kulttuurihistoria*. Helsinki, SKS, 29–48.
- Salminen, Matti 2013: *Pentti Haanpään tarina*. Helsinki, Into.
- Salminen, Matti 2014: Lukijalle. Teoksessa Haanpää, Pentti. *Eräs avioliitto ja muita kadonneita juttuja*. Helsinki, Into, 7–9.
- Seppälä, Juha 1983: Punaista ei saa mustaksi. – *Suomen Sosialidemokraatti* 4.3.1983, 18.

- Sevänen, Erkki 1997: Ensimmäisen tasavallan poliittinen tilanne ja kirjallisen älymystön toimintastrategiat. Teoksessa Karkama, Pertti – Koivisto, Hanne (toim.), *Älymystön jäljillä. Kirjoituksia suomalaisesta sivistyneistöstä ja älymystöstä*. Helsinki, SKS, 33–63.
- Sinnemäki, Anssi 2014: *Sota Kentästä ja kasarmista*. Helsinki, Paasilinna.
- Sirviö, Heikki 2014: Rajanylityksen politiikat romaanissa Noitaympyrä, – *Tiede & Edistys* 4/2014, 321–345.
- Siukonen, Jyrki 2014: *Belomor/Šklovski. Taiteellinen tutkimus ja Neuvostoliitto*. Helsinki, Kuvataideakatemia.
- Sivenius, Jussi 2008: *Suojeluskuntapuhujasta vasemmistöälyköksi. Jarno Pennasen varhainen poliittinen ja kirjallinen toiminta 1920-luvulta talvisotaan*. Historian pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.
- Snellman, Hanna 1996: *Tukkilaisten tulo ja lähtö*. Oulu, Pohjoinen.
- Tarkiainen, V. 1934: *Suomalaisen kirjallisuuden historia*. Helsinki, Otava.
- Tarkka, Pekka 1970: Novelli. Teoksessa *Suomen kirjallisuus VIII*. Helsinki, SKS ja Otava, 72–131.
- Tuominen, Nyrki 1977: *Soihdun, Kirjallisuuslehden ja Tulenkantajien poliittisen linjan muotoutuminen vuosina 1931–1935*. Poliittisen historian pro gradu -tutkielma. Turun yliopisto.
- Vaara, Pekka 2024: *Punainen Uhtua. Karjalan kapinasta Stalinin vainoihin*. Helsinki, Karjalan Sivistysseura ry.
- Valkonen, Olli 1998: Kirjallista taidekriittikkiä – Jarno Pennanen. Teoksessa *Kirjoituksia taiteesta 2. Kuvataidekriitikkoja, taide-elämän vaikuttajia ja valistajia*. Helsinki, Valtion taidemuseo/Kuvataiteen keskusarkisto, 77–88.
- Varpio, Yrjö 2023: *Elää, kokea, ymmärtää. Alex Matsonin elämä*. Helsinki, SKS.
- Viirret, Esko 2005: *Haanpään siivellä*. Tampere, Pilot-kustannus.
- Viljanen, Lauri 1929: Pentti Haanpää. *Merkkivaloja*. Porvoo, WSOY, 59–68.
- Väisänen, Petteri 1964: *Jätkä. Metsien miehet ja heidän työnsä*. Teksti Jorma Etto. Hämeenlinna, Karisto.
- Väänänen, Eero 2002: *Tukkikämpät. Miesten metsien arkkitehtuuria*. Helsinki, Sarmala.
- Wahlberg, Marja 2012: *Syylisiä kunnes toisin todistetaan. Etsivä keskuspoliisi ja kulttuuriliberaalit 1934–1937*. Poliittisen historian pro gradu -tutkielma. Helsingin yliopisto.

Kuvaluettelo

Kansi

Nuoria jätkiä Ylä-Säynäjän metsätyömaalla.

Sakari Pälsi, 1923. Kansatieteen kuvakokoelma, Museovirasto. CC BY 4.0.

Kuvaa on rajattu.

s. 16–17, luku I

Aappo Uusitalo, Pentti Haanpää ja Aappo Korpela vuonna 1930.

Kuvaaja tuntematon. Pentti Haanpään seura, Piippola.

s. 32–33, luku II

Miehiä ja nuori nainen kämpän edustalla 1930-luvulla.

Kuvaaja tuntematon. Lapin metsämuseo.

s. 48, luku III

Kaukopää. Anna ja Väinö Nissisen kodin ikkunamaisema tehtaalle.

H. Iffland, 1930-luku. Lappeenrannan museot. CC BY 4.0.

s. 72–73, luku IV

Uittojätkiä varhain keväällä Säynäjäjokivarressa.

Sakari Pälsi, 1923. Kansatieteen kuvakokoelma, Museovirasto. CC BY 4.0.

s. 92–93, luku V

Vienanmeren kanavan rakentaminen.

Alexandr Rodtšenko, 1933. SSSR na stroike 12/1933.

s. 114, luku VI

Venäjältä palannut.

Suomen Kuvalehti 36/1932. Kansikuva, kuvaaja tuntematon.

s. 127

Viljo Tattarin pidätyskuvat heinäkuulta 1932.

EK/Valpo valokuvakokoelma, Kansallisarkisto.

s. 131, luku VII

Suju-suksi mainos vuodelta 1939.

Erva-Latvala Oy. Suomen Elinkeinoelämän Keskusarkisto.

Kirjoittaja

Jyrki Siukonen on kuvataiteen tohtori ja vapaa taiteilija ja tutkija. Hänen aihepiirinsä ulottuvat barokkifilosofiasta 1900-luvun avantgardeen ja uusklassisismista taiteelliseen tutkimukseen ja sosialistisen realismin historiaan. Siukonen on julkaissut viisitoista kirjaa ja kymmeniä artikkeleita.

© <https://orcid.org/0000-0002-6219-3552>

Abstract

The Second Life of Pate Teikka

In the 1920s and 30s, the young Finnish nation was sourcing wealth from its forests. Modern cellulose factories were erected at a time when trees were still being felled by hand. This divided period saw the Finnish author Pentti Haanpää (1905–1955) publish his early short stories and write his famous Depression novel *Noitaympyrä* (The Vicious Circle), on the pages of which still lives the image of the free Finnish lumberjack, *jätkä*. This research takes a fresh angle on Haanpää's prose and his descriptions of the time, with a special emphasis on the manuscript of the posthumously published *Noitaympyrä* (1956).

The first chapter offers a close reading of Haanpää's early short stories from around 1925, and the second compares his fictional story of the life in a lumberjacks' log cabin with two texts by later authors. Why is it that Haanpää, who never experienced hard forest work himself, is often considered as its best portrayer? The third chapter introduces another literary description of forest industry, namely the building of the Kaukopää cellulose factory in the industrial novel by Erkki Ilmari from 1935. The book is read against the typical framework in contemporary Soviet construction novels, and analyzed as a parallel text to Haanpää's *Noitaympyrä*. The fourth chapter concentrates on the writing process of *Noitaympyrä* and shows that its famous ending, where the protagonist Pate Teikka plans to cross the border to the USSR, is in fact a later addition. In the original version of the narrative, rejected by all publishers at the time, Pate Teikka takes no political stance and commits suicide.

In the fifth chapter Haanpää's socialist sympathies are studied in

relation to his supporter Jarno Pennanen, the editor of the Soviet-backed literary journal *Kirjallisuuslehti*. Pennanen had joined the illegal Finnish Communist Party and was constantly under surveillance by Finnish police intelligence. He did not succeed in sending Haanpää to Moscow in 1932 but made a long trip himself two years later and visited, among other places, the White Sea Canal, a notorious Gulag showpiece. The sixth chapter proposes a speculative reading of the ending of *Noitaympyrä*, based on facts about real border crossing activity in the early 1930s, when thousands of Finns went illegally to Russia with hopes of better life. What if Pate Teikka had had second thoughts? The final chapter discusses his reappearance in a 1935 short story, now again working in Finland and once again at loggerheads with the ruthless forest company.

The Second Life of Pate Teikka shows that Pentti Haanpää, despite being hailed as a national author, is still understudied, especially when it comes to primary research on his manuscripts.

Henkilöhakemisto

- Aalto, Alvar 63
Aho & Soldan 45, 52
Alakurtti, Vertti 117
Anhava, Tuomas 30
Asunta, Heikki 89
Averbah, Leopold 106
- Bourke-White, Margaret 53
Braque, Georges 98
- Clark, Katerina 59, 63, 64
- Dickens, Charles 50
Dobrenko, Evgeny 106
- Edelfelt, Albert 62
Ehrenburg, Ilja 52, 59, 60, 62, 106
Eichenbaum, Boris 25
Elo, Oiva 87
Engels, Friedrich 110
Etto, Jorma 38
- Federley, Harry 88
Franzén, F. M. 54
- Gaskell, Elisabeth 50
Gier, Erik de 50
Gladkov, Fjodor 52, 64
Gogol, Nikolai 25
Gorki, Maksim 51, 106, 107
Gylling, Edvard 99, 102, 109–110
- Haanpää, Pentti 7–14, 19–31, 35–
47, 50, 57, 67–69, 75–91, 95–99,
110–112, 116, 122, 125, 127, 129–
130, 133, 134, 135, 137, 138–139
- Haavio, Martti 21
Hagsten, Allan 52
Hakkila, Väinö 53
Hamlin, John 110
Heikel, Armas 78, 79, 86
Heine, Heinrich 100
Huovinen, Pentti 30
Häggman, Kai 54, 67, 81
Höggren, Lauri 86
- Ilmari, Erkki 11, 13, 49–52, 54–69,
111
Inber, Vera 106, 107

- Jagoda, Genrih 105
 Jasenski, Bruno 106, 107
- Kalaja, Eero 64
 Karkama, Pertti 12, 90, 116
 Karonen, Vesa 7, 9, 19, 76, 90, 133
 Kataja, Väinö 27, 28
 Katajev, Valentin 52, 66, 106
 Kauppinen, Eino 9, 30
 Kekkonen, Urho 57
 Kilpi, Eino 78–79
 Kiiski, Eino 70
 Kinnunen, Aarne 7–8, 12, 27, 29, 30, 91
 Knaapila, Esko 13
 Knickerbocker, Hubert 95–96, 104
 Konkka, Juhani 52
 Koskelainen, Yrjö 54–55
 Koskimaa, Juho 42–43, 50
 Koskimies, Rafael 9
 Kostiaainen, Auvo 122
- Lainio, Jussi 36, 50
 Laitinen, Kai 9, 58
 Léger, Fernand 98
 Lehtimäki, Konrad 21
 Lehtonen, Joel 20, 89, 90
 Lenin, V. I. 44, 110
 Linnankoski, Johannes 28
 Lyy, Toivo 59
- Majakovski, Vladimir 86, 89
 Marx, Karl 44, 110
 Mao, Zedong 110
- Matson, Alex 10, 29–31, 82
 Meri, Veijo 19, 30, 82–83
 Mirski, Dmitri 106, 107
 Meyerhold, Vsevolod 100
 Mukka, Timo K. 12, 13, 35–47
 Mäkinen, Hannes 97–98, 109–110
- Nevalainen, Pekka 122, 123
 Niemi, Juhani 7–9, 42, 82
- Olsson, Hagar 86
- Paasilinna, Erno 82, 111, 112
 Paavolainen, Olavi 86
 Paldanius, Antti 117
 Palmgren, Raoul 9, 13, 31, 49, 51, 54, 58, 60, 61, 112, 129
 Pekkanen, Toivo 10, 49, 54–58, 61, 63, 64, 65, 77
 Pennanen, Jarno 10, 12, 77–79, 82, 85, 91, 95–110, 112
 Picasso, Pablo 98
 Propp, Vladimir 64
 Pälsi, Sakari 13, 43, 45
- Railo, Eino 20
 Rauanheimo, Reino 49, 54, 56–58, 63, 64
 Rautala, Aku 54, 86
 Reger, Erich 51
 Rovio, Kustaa 99, 102, 108, 109–110
 Räikkönen, Erkki 79

- Šaginjan, Marietta 52, 106
Sallamaa, Kari 7–11, 12, 20, 30, 82,
90, 115–116, 129, 130
Salmi, Hannu 41, 67
Salminen, Matti 13, 14, 76, 133
Sariola, Sakari 36–43, 46
Seppälä, Juha 7
Seppänen, Unto 79
Sepänmaa, Yrjö 30
Sevänen, Erkki 10
Sheeler, Charles 63
Sillanpää, Frans Emil 21, 100
Sinervo, Elvi 104
Sinnemäki, Anssi 13
Sirviö, Heikki 8–9, 10, 13
Šklovski, Viktor 106
Solženitsyn, Aleksandr 105
Sormunen, Ilmari 126
Šostakovič, Dmitri 100
Stalin, Josif 99, 103, 104, 106, 108,
109, 110
Stein, Matti ks. Mäkinen, Hannes
- Taanila, Hannu 76
Tapiovaara, Nyrki 97
Tarkka, Pekka 22
Tattari, Tauno 78, 127
Tattari, Viljo 78, 125–127
Terentjev, Igor 106
Tšernavin, Vladimir 104
Tuominen, Arvo 101, 104, 108–
109
- Uurto, Iris 77, 79, 85–86
Vala, Katri 78, 79, 86, 100
Vesterinen, Pekka 14
Vuolle, Toivo 75, 76–77, 80, 91
Vähäkallio, Väinö 64
Wadenström (myöh. Vala), Erkki
31, 77–78, 85, 91, 98, 110
Walden, Rudolf 54
Zoščenko, Mihail 106

Tietolipas-sarja

- 200 Tom Sjöblom *Druidit*
- 201 Maija-Leena Hänninen & Maijastina Kahlos toim. *Roomalaista arkea ja juhlaa*
- 202 Maarit Knuuttila ym. toim. *Suulla ja kielellä*
- 203 Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo *Paholainen, noituus ja magia*
- 204 Riku Hämäläinen toim. *Pohjois-Amerikan Intiaaniuskonnot*
- 205 Outi Fingerroos toim. *Uskonnon paikka*
- 206 Markku Haakana & Jyrki Kalliokoski toim. *Referointi ja moniäänisyys*
- 207 Pirjo Lyytikäinen ym. toim. *Lajit yli rajojen*
- 208 Helena Saarikoski *Leikkikentiltä*
- 209 Eija Timonen *Perinteestä mediavirtaan*
- 210 Marja-Leena Sorjonen & Liisa Raevaara toim. *Arjen asiointia*
- 211 Jaana Hallamaa ym. toim. *Etiikkaa ihmistieteille*
- 212 Tuomas Martikainen toim. *Ylirajainen kulttuuri*
- 213 Anne Mäntynen ym. toim. *Genre – tekstilaji*
- 214 Outi Fingerroos ym. toim. *Muistitietotutkimus*
- 215 Tapani Lehtinen *Kielen vuosituhannet*
- 216 Marjo Mela & Pirjo Mikkonen *Suomi kakkonen ja kirjallisuuden opetus*
- 217 Satu Grünthal & Elina Harjunen toim. *Näköaloja äidinkieleen ja kirjallisuuteen*
- 218 Heikki Pihlajamäki ym. *Keskiajan oikeushistoria*
- 219 Hanna Lappalainen & Liisa Raevaara toim. *Kieli kioskilla*
- 220 Sara Routarinne & Tuula Uusi-Hallila *Nuoret kielikuvassa*
- 221 Terhi Ainiala ym. *Nimistöntutkimuksen perusteet*
- 222 Toni Lahtinen & Markku Lehtimäki toim. *Äänekäs kevät*
- 223 Tuomas Martikainen ym. *Islam suomessa*

- 224 Sirpa Leppänen ym. toim. *Kolmas kotimainen*
- 225 Jari Niemelä *Talonpoika toimessaan*
- 226 Samuli Hägg ym. toim. *Näkökulmia kertomuksen tutkimiseen*
- 227 Jyrki Kalliokoski & Lari Kotilainen *Kielet kohtaavat*
- 228 Anna Idström & Sachico Sosa toim. *Kielissä kulttuurien ääni*
- 229 Vesa Heikkinen toim. *Kielen piirteet ja tekstilajit*
- 230 Maarit Grahn & Maunu Häyrinen toim. *Kulttuurituotanto*
- 231 Lars Levi Laestadius *Lappalaisten mytologian katkelmia*
- 232 Veikko Anttonen *Uskontotieteen maastot ja kartat*
- 233 Tuomas Martikainen & Lotta Haikkola toim. *Maahanmuutto ja sukupolvet*
- 234 Irja Seurujärvi-Kari ym. toim. *Saamentutkimus tänään*
- 235 Maria Laakso ym. toim. *Tapion tarhoista turkistarhoille*
- 236 Siru Kainulainen ym. toim. *Työmaana runous*
- 237 Antti Salminen ym. toim. *Kirjallisuus ja filosofia*
- 238 Aino Mäkikalli & Liisa Steinby *Johdatus kirjallisuusanalyysiin*
- 239 Kaisa Ahvenjärvi & Leena Kirstinä *Kirjallisuuden opetuksen käsikirja*
- 240 Anna Rastas toim. *Kaikille lapsille*
- 241 Anneli Kauppinen toim. *Oppimistilanteita ja vuorovaikutusta*
- 242 Aino Koivisto & Elise Nykänen toim. *Dialogi kaunokirjallisuudessa*
- 243 Outi Tuomi-Nikula ym. toim. *Mitä on kulttuuriperintö?*
- 244 Pirjo Kristiina Virtanen ym. toim. *Alkuperäiskansat tämän päivän maailmassa*
- 245 Marleena Mustola toim. *Lastenkirja. Nyt*
- 246 Johanna Isosävi & Hanna Lappalainen toim. *Saako sinutella vai täytyykö teititellä?*
- 247 Johanna Ahonen & Elina Vuola toim. *Uskonnon ja sukupuolen risteyksiä*
- 248 Simo Häyrynen *Kulttuuripolitiikan liikkuvat rajat*
- 249 Elina Vuola toim. *Uskonto ja kehitys*
- 250 Jukka Kortti *Mediahistoria*
- 251 Harri Kalha toim. *Kummat kuvat*
- 252 M. A. Castrén *Luentoja suomalaisesta mytologiasta*. Toim. ja suom. Joonas Ahola
- 253 Jari Kupiainen & Liisa Häkkinen toim. *Kuvatut kulttuurit*
- 254 Mikko Kauko & Marko Lamberg toim. *Naantalın luostarin kirja*
- 255 Outi Fingerroos ym. toim. *Yhteiskuntaetnologia*

- 256 Anneli Sarhimaa *Vaietut ja vaiennetut*
- 257 Terhi Utriainen *Enkeleitä työpöydällä*
- 258 Maunu Häyrynen & Antti Wallin toim. *Kulttuurisuunnittelu*
- 259 Pilvi Hämeenaho ym. toim. *Soveltava kulttuurintutkimus*
- 260 Toini Rahtu ym. toim. *Kirjoitettu vuorovaikutus*
- 261 Harri Mantila ym. toim. *Oulu kieliyhteisönä*
- 262 Lari Kotilainen ym. toim. *Kielenoppiminen luokan ulkopuolella*
- 263 Arja Nurmi ym. toim. *Kielten ja kirjallisuuksien mosaiikki*
- 264 Aila Viholainen ym. toim. *Kuvittelu ja uskonto*
- 265 Elina Vuola toim. *Eletty uskonto*
- 266 Sulevi Riukulehto & Ari Haasio *Virtuaalinen kotiseutu*
- 267 Irmeli Hautamäki toim. *Avantgarde Suomessa*
- 268 Ulla-Maija Peltonen & Outi Hupaniittu toim. *Arkistot ja kulttuuriperintö*
- 269 Laura Assmuth ym. toim. *Arjen turvallisuus ja muuttoliikkeet*
- 270 Titus Hjelm toim. *Uskonto, kieli ja yhteiskunta*
- 271 Maija Saviniemi toim. *Kalle Pääatalo tutkijoiden silmin*
- 272 Sari Kivistö & Sami Pihlström *Toista ajatellen*
- 273 Tapio Nykänen *Lapin ihminen*
- 274 Outi Fingerroos & Konsta Kajander ym. toim. *Kulttuurien tutkimuksen menetelmät*
- 275 Tiina Mahlamäki & Minna Opas toim. *Uushenkisyys*
- 276 Asta Kihlman toim. *Tekstin nautinnosta*
- 277 Mikko Kauko *Pyhän Mechtildin ilmestykset*
- 278 Jyrki Siukonen *Humpuukia ja hulluutta*
- 279 Kaarina Koski & Tuomas Hovi toim. *Kansanperinne 2.0*
- 280 Yrjö Varpio *Elää, kokea, ymmärtää*
- 281 Jyrki Siukonen *Ensimmäinen*
- 282 Ulla Piela *Toiveiden maa*
- 283 Soile Veijola toim. *Matkailunkestävä Suomi?*
- 284 Johanna Isosävi *Miten tutkia kohteliaisuutta?*
- 285 Margit Rahkonen *Margaret Kilpinen*
- 286 Hanna Korsberg ym. toim. *Vieraita näyttämöllä*
- 287 Hanna Meretoja ym. toim. *Lähestymistapoja kirjallisuuteen*
- 288 Aino Mäkikalli ym. toim. *Miten luumme?*
- 289 Mikko Autere & Riikka Länsisalmi toim. *Nationalismi ja kieli*

- 290 Jyrki Siukonen *Nälkä ja vilu*
- 291 Klaus Laalo *Lapsenkielen uudissanat*
- 292 Hanna Lantto ym. toim. *Kieli maisemassa, maisema kielessä*
- 293 Sirpa Salenius *Pohjoisen Pariisi*
- 294 Carl-Johan Holmlund *Tito Colliander ja Hitlerin Saksa*
- 295 Timo Kallinen & Teuvo Laitila toim. *Sekularismit*
- 296 Heidi Mäkelä & Outi Valo toim. *Aineeton kulttuuriperintö*
- 297 Kirsi-Maria Nummila *Kirjoitetun Suomen historia*
- 298 Ulla Nordfors & Maj Meriluoto toim. *Muinais-DNA*
- 299 Sari Kivistö ym. toim. *Unohtuneet kirjoitukset*
- 300 Jyrki Siukonen *Pate Teikan toinen elämä*